

ОМЕЛЯН ПЛЕЧЕНЬ

ДЕВ'ЯТЬ РОКІВ
У БУНКРІ

Видавництво СУЧАСНІСТЬ

1987

Омелян Плечень

ДЕВ'ЯТЬ РОКІВ У БУНКРІ

ОМЕЛЯН ПЛЕЧЕНЬ

ДЕВ'ЯТЬ РОКІВ У БУНКРІ

Спомини вояка УПА

diasporiana.org.ua

СУЧАСНІСТЬ
1987

На обкладинці деталь із деревориту Ніла Хасевича, виконаного 1949 р. в Україні; оформлення — Надії Штендери

Із запису І. Дмитрика опрацювала і зредагувала Ніна Ільницька

Omelan Pleczen
NINE YEARS IN AN UNDERGROUND BUNKER
Memoirs of a Soldier of the Ukrainian Insurgent Army

SUČASNIST — 1987

All rights reserved.
Copyright © 1987 Sučasnist
Library of Congress Catalog Card Number: 87-62073
ISBN 3-89278-005-6

ВІД ВИДАВНИЦТВА

Пропонуємо нашим читачам спомини вояка Української повстанської армії, які своїм змістом ширші від того, що обіцяє їхня назва. В основному це розповідь про життя автора впродовж дев'ять років у бункрі, точніше, в бункрах т. зв. Закерзоння (1947-1956), а слідом за цим, після проголошення амністії 1956 року, про його перебування в Польщі аж до часу виїзду 1963 року до США.

Розповідь густо переплітається подіями минулого. Таким чином, перед читачем розгортаються фрагменти широкої панорами життя та боїв УПА в 1943-1947 роках на Закерзонні, себто на тих окраїнах західньоукраїнських земель (Лемківщина, Холмщина, Підляшся, Посяння), на яких до Другої світової війни жило коло півтора мільйона українців і поляків, і які дісталися Польщі на підставі договору між нею та СРСР у серпні 1945 року.

У результаті згаданого договору почався обмін населення між Польщею й Українською РСР. Формально він був добровільний, на ділі, однак, якщо йдеться про українське населення наших західніх окраїн, він перетворився на примусове виселювання. Оточені польським військом та міліцією, українські селяни були змушені покидати рідні хати, які відразу захоплювали місцеві або позамісцеві поляки, що грабували залишене майно,

селилися в покинутих господарствах або нищили їх. Українців спрямовували на схід, пізніше вивозили на т. зв. повернуті польські землі на заході, які до війни належали Німеччині. Навіть польська післявоєнна література не приховує брутальності тодішніх насильств над українським населенням, а інколи навіть засуджує.

Акція виселювання не проходила без самооборони українських жителів. Вони чинили опір, а їм на допомогу приходили збройне підпілля Організації українських націоналістів та УПА, які були організовані в тих теренах уже 1943 року, та на Холмщині, зокрема у зв'язку з паленням українських сіл, де й залишилися після війни. На такому тлі розгорнулася кількарічна (1944-1947) епопея боротьби українського населення західних окраїн за право жити на своїй землі. Спочатку, як на ті терени увійшло радянське військо й передусім частини НКВД, а слідом за ними відділи польської поліції та війська, це була боротьба проти обох окупантів.

По війні український опір ламали самі поляки, і для цього вони потребували три роки. Про розміри цього конфлікту дає свідчення його кінцева стадія, що стала відома в польській літературі під назвою «Операція Висла». Її метою було примусово виселити рештки українського населення і таким чином остаточно також ліквідувати УПА на тих теренах.

На підставі ухвали Ради Міністрів у квітні 1947 року Державний Комітет Безпеки приступив до «Операції Висла» під командуванням заступника шефа Генерального штабу В.П. генерала Стефана Моссори. Акція проходила в трьох етапах. На першому етапі, який тривав шість тижнів, наступ був спрямований на південносхідні терени: повіти Сянок, Лісько та Перемишль. Їхнім завданням було знищити курені командирів УПА Рена (на Лемківщині) та Байди (на Перемищині). На другому етапі, який тривав від кінця травня до кінця червня, головний удар був спрямований на повіти Любачів і Ярослав, але

рівночасно ще продовжувався на Перемищині та Лемківщині. На третьому етапі ворог скерував свій наступ на Люблінщину та Грубешівщину.

В акції «Висла» взяло участь 5 дивізій польського війська, відділи органів безпеки та міліції, силою — за офіційними польськими джерелами — 17.350 вояків. Крім піхотних частин, участь брали також летунська ескадра та танкерні поїзди.

Наступ проти відділів УПА на Закерзонні проходив у тісній співпраці з СРСР і Чехо-Словаччиною. Частини більшовицького прикордонного війська зайняли границю між Польщею та УРСР. Чехо-Словаччина кинула до боротьби з УПА коло 14.000 війська та поліційних частин під назвою операційної групи «Теплице».

Українські організовані сили, які чинили опір тій навалі, нараховували на тих теренах дещо понад 2 тис. вояків УПА і коло 4 тис. учасників підпілля ОУН та самооборонних відділів населення й їхніх прихильників.

Операція «Висла» на території Польщі тривала понад три місяці й закінчилася 31 липня 1947 року. Дальшу боротьбу з меншими відділами УПА та збройного підпілля проводили краківське та люблінське з'єднання польського війська разом з відділами місцевої поліції.

Терен, на якому перебував автор споминів, належав до Перемиського, Сяноцького та Ліського повітів Ряшівського воєвідства.

У підпільній системі ОУН українські етнографічні землі під Польщею, себто т. зв. Закерзонський край, територіально перекривалися VI воєнною округою УПА. Він ділився на організаційні округи, надрайони, райони та куці.

Шостий воєнний округі УПА підлягали три тактичні відтинки. Події, які автор описує, відбувалися в Тактичному відтинку «Лемко», який обіймав Перемищину та Лемківщину, а командиром відтинку був Василь Мізерний-Рен.

Провідником організаційної Округи ОУН, яка територіально перекривалася Тактичним відтинком «Лемко», був Мирослав Гук-Григор, а надрайон Перемищини мав назву «Холодний Яр». Район, про який найбільше автор згадує, включав села на південь від Перемишля, на схід від Бикова та на північ від Сянока та Ліська.

На Перемищені до часу виселення воювали сотні Володимира Щигельського-Бурлаки, Михайла Дуди-Громенка, Григорія Янівського-Ластівки та Ярослава Коцьолка-Крипача. На Лемківщині діяли сотні Степана Стебельського-Хріна, Василя Шишканиці-Біра, «Стаха» та Романа Гробельського-Бродича. Крім цього, тут діяли надрайонові та районіві боївки.

Ще перед акцією «Висла» Командування УПА планувало на літо 1947 року рейд трьох сотень з Перемищини-Лемківщини через Чехо-Словаччину до Західньої Німеччини. Цього не вдалося зреалізувати з огляду на подані вище причини.

В ситуації цілковитого оточення ворожим військом, Командування УПА та Провід ОУН видали наказ частині відділів і підпілля пройти рейдом у Західню Німеччину, іншим відділам пробитися на територію УРСР. На виселених теренах залишилися тільки малі збройні групи з дорученням підтримувати зв'язок.

У червні 1947 року сотня Бурлаки з залишками сотень Ластівки та Крипача й сотні Громенка вирушили в рейд на Захід. Лемківські сотні Хріна, Рена, Біра, Стаха, частина боївок та членів збройного підпілля пробилися на територію УРСР.

Ті, що залишилися для втримання зв'язку на Закерзонні, зголосилися до цього добровільно. Це були вояки, які в більшості були родом з довколишніх сіл. До таких добровольців належав Омелян Плечень-Чабан, син малоземельного селянина з села Іскань на Перемищині. Німці ув'язнили його двох братів до концтаборів у Авшвіці

Дахав, а він сам увійшов до ОУН 1943 року, а рік згодом став вояком УПА.

Нові обставини після виселення населення були незмірно важкі. Ворог далі бльоккував села, викривав криївки, робив наскоки на пості повстанців.

Зиму 1947-1948 авторові вдалося перебути з групою підпільників, але вже 1948 року ворог ліквідував рештки українських повстанців на Перемищині. Всі зв'язки з домовленими раніше пунктами перервалися.

Для автора почався новий етап: довгорічне перебування в криївках тільки вдвійку з повстанцем Степаном Сорочаком-Круком. Пережити цей час йому вдалося завдяки доброму знанню терену і місцевого населення, вродженій спритності, відвазі й передовсім досвіді, який вони з Круком набули в підпіллі та в повстанській боротьбі.

Спогади Плеченя в опрацюванні Ніни Ільницької написані цікаво, живою мовою, безпретенційно; з очевидним бажанням відтворити правдиві факти життя, побут і людей, з їх сильними та слабкими рисами характеру, успіхами й невдачами, без патосу та без перебільшування того, що було страшним, жорстоким і трагічним. Особливо в споминах вражає велика прив'язаність наших братів західніх окраїн до рідної землі, їхній твердий характер, витривалість і завзятість в обороні прав свого народу. Це не випадково, що з тих окраїн вийшли талановиті вояки УПА та підпільники ОУН, що сьогодні, коли колишні жителі тих західніх окраїн розсіяні по широкому світі, коли переважну їхню більшість поселено на західніх землях Польщі, далеко від українського материка, вони та їхні молодші покоління зберігають любов і вірність релігійним і національним традиціям своїх предків. Це цінне свідчення живучості нашого народу, зокрема мешканців його найдалі на захід висунутої етнографічної території.

Спомини Плеченя наводять на деякі рефлексії. В

основному вони зображують події на тлі найсвіжішого етапу українсько-польської боротьби, себто періоду 1940-их років, боротьби кривавої, жорстокої, безоглядної. У довгій історичній послідовності воєн між українським і польським народами це був конфлікт на найзахіднішій території українського поселення. Може в цьому є також деяка символіка. Бо в минулому війни між обома народами велися на дуже широких просторах, куди сягали польські завоювання, — аж до Дніпра, не кажучи вже про Збруч. Немає сумніву, що вже тоді, у тих минулих століттях чи десятиліттях, в силу геополітичного становища України та Польщі, у їхніх війнах між собою крилися зерна їхньої взаємної катастрофи, — і саме так і сталося.

Не можна позбутися думки — і сподівання, — що все це, включно з 1940-ими роками, належить до минулого, яке більше не повториться. До цієї думки штовхають обидва народи їхні життєві інтереси, що більше, вони ставлять вимогу співпраці й дружби в боротьбі проти спільного ворога. Це, звичайно, не нова думка. Її можна почути сьогодні в багатьох колах обох народів по обидві сторони залізної завіси. Чи з урахуванням чуттєвих і розумових навантажень минулого вона має вигляди здобути собі право громадянства серед обох суспільств?

Здається, що деяку нотку оптимізму підказують під цим оглядом спомини Плеченя. Бо це він, син західних окраїн української землі, як і тисячі інших, виступає на захист права свого народу жити на віковичній території своїх предків. Однак, не тільки нова польська комуністична влада, але й місцеві поляки, які віками жили поруч українців, прикладають рук, щоб їх насильно викинути з рідних господ. Можна тільки уявити собі вулкан почувань кривди, образи, ненависти, взаємної ворожості, що залив серця мешканців тих земель.

Серед того наснаженого емоціями та передусім ворожістю оточення залишається, на доручення своїх зверхників, жити в бункрах Плечень разом з Сорочаком.

Як можуть вони вижити без принаймні частинної допомоги оточення, навіть, якщо їхній досвід дозволяє їм в основному покладатися на використання довколишньої природи та звірини? А це оточення — в основному поляки й залишки переляканих українців, здебільшого мішаних подруж. Але, власне, виходить так, що ті люди їм допомагають. Виглядає, що з бігом часу серед народних низів зло й насильство поволі притуплюються, а то й відходять у забуття, перемагають елементи людяности, може, навіть відчуття спільної долі в нових обставинах. Це видно і в самого автора. В його спогадах не знайдете місця виявам ворожості до колишнього ворога.

Чи можна цей феномен узагальнювати на ширші кола польської та української суспільности? Сучасне становище української меншости в Польщі дає деякі, на жаль, незначні позначки на покращення, але про ґрунтовні зміни говорити ще завчасно. А власне ставлення поляків до українців у Польщі — це важливий пробний камінь для оцінки перспектив взаємин між обома народами. Таким чином, на краще майбутнє можна тільки сподіватися і для цього спільно працювати.

Омелян Плечень (фото 1947)

Літо для нас, повстанців, було звичайно найсприятливішою порою року. Густий ліс був тоді для нас найгостиннішою і найбезпечнішою хатою. Оброблені поля і городи селян були запорукою, що вони поділяться з нами плодами своєї землі. Та літо 1947 року було не таке. Необроблені стояли поля і городи, ворожою пусткою дивилися обезлюднені села. Великі відділи польського війська день за днем, вдень і вночі перешукували кожне село, кожну п'ядь землі.

12 липня 1947 року на місці таборування нашої боївки Чорного, в лісах Сухого Обічу над селами Сопітників і Ліщина, відбувалася нарада теренових провідників. Прибули референт пропаганди при Проводі Закерзонського краю Орлан, окружний провідник Григор і його брат писар Щипавка, референт округи Старий-Пастернак, надрайоновий провідник Перемищини Сотка, надрайоновий референт Потап, заступник Потапа Пугач з писарем Горобцем, референт І-ого району Орач і IV-ого Аркадій. З ними прийшла їхня охорона. У нашому таборі знову стало людно.

Після довгих нарад вони скликали всіх боївкарів, і заступник крайового провідника Орлан з'ясував нам нашу ситуацію. Він сказав, що Головне Командування УПА дало наказ відійти поодиноким сотням УПА на Захід в окуповані американським військом терени Німеччини та

Австрії, іншим іти на Україну. Кілька сотень вже пішло в рейд на Захід, з ними також деякі боївки і провідники.

Для втримання постійного зв'язку між рейдуючими групами залишається на нашому терені провідник Аркадій. Повинна також залишитися тут частина нашої боївки. Всі інші підуть у рейд або на Захід, або в Україну. Провідник Орлан був дуже схвилюваний, йому було тяжко говорити. Виручив його Потап. Він змалював обставини, в яких доведеться тепер нам існувати: сотень не буде, ворог без перешкоди буде волочитися лісами, українського населення немає, харчів не легко буде роздобути. У такій ситуації він воліє не давати наказу, хто має залишитися, він хоче, щоб кожний з нас добре усвідомив собі всі небезпеки і сам вирішив, чи має моральну силу і відвагу залишитися тут на посту.

Настала довга мовчанка. Всі, немов заворожені, дивилися на Потапа.

— Чекаю на добровольців, — сказав він, не дивлячись на нас. І ось у рядах піднеслася рука. Це стрілець Явір. Усі очі звернулися в його бік. Тиша. Відтак підніс руку стрілець Колос, і наші очі помандрували в його бік. І знову тиша.

У мене в грудях дивними звуками закалатало серце, голову немов стиснув міцний обруч.

Це ж зголосилися мої кращі друзі, з якими я пережив не одну халепу. Я поглянув на Явора і Колоса. Вони захоплююче усміхалися мені. Я підніс руку. Очі всіх зупинилися на мені. Одна хвилина, друга — і очі всіх пересунулися на Крука, який також підніс руку. Так, це ще один друг.

Охочих більше не було.

Потап дав наказ виступити нам з рядів. Ми виструнчилися. Провідники підходили до нас, потискали кожному руку і висловлювали визнання за наше добровільне рішення. Наші товариші дивилися собі в ноги, неначе їм було незручно подивитися нам у вічі. Тоді

виступив стрілець Мороз і сказав, коли ситуація така, то тепер залишатися тут нічого, треба йти шукати кращої долі. Провідники не відповіли. За Морозом виступили Лис, Косар, Монтик, Зозуля і Сливка. Вони незабаром зголосили свій відхід і помандрували в невідоме. Дивно мені було, що якраз перший пішов шукати кращої долі Мороз: він був одним з найкращих боївкарів, відважний і досвідчений колишній дивізійник, який пережив пекло під Бровами.

Провідники Орлан і Потап довго інструктували нас у питаннях конспірації, обережності і наших завдань. Ми мали збирати інформацію між польським населенням, виготовляти звіти, відбирати і переносити пошту в призначений нам зв'язковий пункт, тримати контакт з іншими такими пунктами. Нам дали вільну руку вирішити, де ми хочемо жити, і ми, порадившись, сказали, що будемо перебувати в околиці села Явірник Руський; ми там знали кілька польських не шовіністично настроєних до українців родин і сподівалися через них мати «вікно у світ». Друзі Орлан і Потап схвалили нашу думку.

Прощання було болюче. Чи стрінемося ще?

Наша чвірка у товаристві провідника Аркадія і ще кількох боївкарів з першого району помандрувала в Корманицький ліс коло села Корманичі. Тут була криївка районного референта господарства Вістуна. Аркадій представив нас і сказав, що референт Вістун буде нашим зв'язковим. Той у свою чергу показав нам усі місця (різні криївки і дупла столітніх дубів), де ми маємо складати і відбирати естафети.

У бункрі Вістуна було десь з п'ятнадцятеро людей. Я найкраще запам'ятав собі господарського референта другого району Тера і старшого сивоволосого пана, який полонив мене своєю полтавською вимовою. Він, здається, був професором Київського університету і псевдонім його правдоподібно був Професор. А втім ми довго не затримувалися і, домовившись про наступну зустріч у

серпні, відійшли в напрямі на Тисову. А що село Макова лежало на нашому шляху, ми вирішили заглянути до нього. Там жило кілька польських родин, з якими я і Явір були в приятельських стосунках.

Була дуже темна ніч, коли ми підійшли до села, темного і німого, як і ніч. Навколо моторошна тиша. Ми обережно підкралися до хати Больчиків. Всередині не світилося, але вікна заслонені фіранками, отже хтось мусить у ній жити. Спробували двері — зачинені. Ми тихоенько постукали у вікно. По якомусь часі на ньому відхилилася занавіса і ми побачили контури голови.

— Кто там? — пролунав жіночий голос.

Я назвав своє і Яворове прізвища. Вікно помаленьку відхилилося, і ми пізнали Больчикову. Вона скоренько вийшла надвір і почала нас обіймати, радіючи, що ми живі.

Польського війська в селі не було, хоч передше квартирували в порожніх хатах. У селі залишилося всього три польські родини. Вона похапцем оповіла про вивіз людей, як люди не хотіли залишати свої господарства, як над ними знущалися, як стріляли в тих, що ставили опір.

Потім метнулася до хати і винесла нам глечик молока та буханець хліба. Ми спорожнили все миттю: хліба неїли вже кілька тижнів. Побачивши, які ми голодні, вона принесла ще два буханці і кошик сухарів.

— Беріть. Це я приготувала нам на виїзд, але нас не взяли. І сама не знаю, чому нас залишили. Як вам щось треба — приходьте, але будьте обережні.

Ми зникли в темряві. Наступної ночі ми обійшли села Ямну Долішню, Лімну, Ліщаву Горішню, Брижаву й Улюч, усі обезлюднені, навіть собак не зустріли.

Затрималися в Грушівському лісі. Цей терен ми добре знали, бо часто тут квартирували ще в 1945 році. В яру коло невеликого потоку вирили криівку. Старі берези добре маскували вхід до неї. З околиць сіл ми принесли бляху на «дах» та двері з хат, якими вположили стіни і долівку. Не була це вишукана криівка, але дощ вже нам на

голову не падав, а втім ми не збиралися довго тут сидіти. Кожний день ми використовували, щоб перевірити терен і вдень і вночі ходили до довколишніх сіл.

Незабаром недалеко присілку Випхай ми натрапили на кількох наших вояків. Вони йшли лісом, навантажені різним господарським причандаллям. Це були ройовий Олень, стрільці Вовк і Грізний з сотні Громенка та Свіжий і Сірко з боївки Карла. Сотенний був вислав їх за харчами, але коли вони вернулися на місце постою сотні, її вже не застали і вже кілька днів блукали і шукали з нею зв'язку. Вони якраз верталися з Селиськ над Сяном. Там залишилося багато польських родин. В селі квартирував відділ КБВ,* який щоденно патрулював обезлюднені села, бо з багатьох вивезли навіть польські родини.

Ми запропонували нашим друзям приєднатися до нас, мовляв, побачимо пізніше, що нам робити, бо про наше завдання ми їм нічого не сказали. Наша тимчасова криівка стала для нас усіх замала, і ми почали будувати нову в глибокій ярузі недалеко досить великого потоку; коло потоку тому, що нам була потрібна вода, а крім того, шум потоку заглушував кожний звук, давав нам забезпечення перед ворожим вухом. Будівельного матеріалу — кругляків та грубого галуззя — в лісі скільки хочеш, а все інше включно з начинням ми знаходили в порожніх селянських хатах. Ми підкопали берег яруги — на три метри вглиб і шість удовж. Стіни, стелю і долівку вположили кругляками. Зверху накрили криівку бляхою, на яку насипали багато землі, замаскували тернинням і листям, насадили кущів. Підкопали коріння великої ялиці і маневрували так, щоб вона впала на криівку і стала камуфляжем нашої «хати». З селянських хат принесли кілька дверей, з яких змайстрували нари. Ми навіть

* КБВ — Korpus Bezpieczeństwa Wewnętrznego — (Корпус внутрішньої безпеки), те саме, що в Радянському Союзі військові частини НКВД.

приперли з села піч і вмурували її по середині криївки. З роботою впоралися в п'ять днів.

Тепер настав час на балачки. У розмові Крук випадково згадав Славка Бака, який походив з Явірника Руського. Олень сказав, що він був ранений і перебуває в санітарному пункті коло присілка Вишеньки, недалеко села Володж. А що Олень знав місце криївки та й відстань від нас всього один кілометр, вирішили навідатися туди.

Ми застали страшну картину — криївка висаджена в повітря, на землі, деревах і кущах лежали кусні людських тіл, які вже розкладалися. Розпізнати останки було неможливо. Тільки по шматках червоного светра, Крук догадувався, що загинув тут також його друг Славко. Ми позбирали останки повстанців і поховали їх у сусідній Волі Володській, де була братська упівська могила. Вертаючись назад повз зруйновану криївку, ми побачили під великою ялицею троє вояків. Це були санітар Свист з сотні Громенка, стрільці Точило з цивільної сітки і Тамняр з технічного звена Григора. Точило і Тамняр були легко ранені, а Свистові було дуже погано: його рана на клубі ятрилася, і він не міг навіть звестися на ноги. Вони вже сиділи під ялицею добрий тиждень.

Криївку показав полякам, мабуть, якийсь наш дезертир. Крім них, у санітарному пункті лежали тоді важко ранені Славко і ще один стрілець з сотні Громенка. Точило, Тамняр і Свист на милицях вийшли з криївки, дець з годину перед нападом, погрітися трохи на сонці. Поляки підкралися до криївки такою нечутною ходою, що вони, зойно почувши вибух, зорієнтувалися, що сталося.

Підкріпивши хворих сухарами розмоченими у воді, сьак-так перев'язавши рану Свистові, ми взяли його на руки і попленталися до нашої криївки. Так нас назбиралося вже дванадцять осіб. Щоб був порядок, ми вибрали стрільця Точила, який був найстарший між нами віком —

йому було з п'ятдесят років, — комендантом нашого табору.

Наступні тижні минали нам скоро, заповнені господарськими справами. Ми передусім запасалися харчами. Звичайно кожного дня у таборі залишалися Точило, двоє стрільців на стійці та ще один-два біля хворого Свиста. Решта ходила по лісах і шукала магазинів і криївок, про існування яких ми знали. В лісі коло села Улюч ми віднайшли магазин жита. Збіжжя через вологість почало вже ферментувати і проростати. Але на дні зерно було ще добре, і ми його вибирали і сушили. При такій роботі можна було сп'яніти від самого запаху. З порожніх селянських хат ми принесли бочки, в які складали сухе збіжжя та інші запаси і ховали їх у нашу першу тимчасову криївку. З села ми притягнули також жорна, на яких мололи збіжжя. Біда була з ними така, що вони дуже скрипіли і треба було поливати їх водою, щоб «заткати їм рота». По селах зародили сади. Деревя вгиналися під вагою яблук, груш, слив, а збирати було нікому. Ми носили садові плоди мішками до табору; варили, сушили, закопували в землю. А коли прийшов час жнив, ми вибирали колоски на полях. Гриби також зародили. Точило казав, що такого урожайного на гриби року він не пам'ятає. Ми збирали їх мішками; обвішували ними дерева, щоб сохли на сонці, сушили в печі. Наша криївка була ними «удекорована», немов ялинка на Різдво. Із змеленої на жорнах муки, випікали паляниці, хліб, робили локшину. Вареники в нас були щодня. В городах було багато картоплі, але її треба було пильнувати і відразу викопувати, бо ми мали конкурентів — диких кабанів.

Біда нам тільки була зі Свистом. Точило і Тамняр скоро «вилізалися», а рана Свиста ніяк не хотіла гоїтися, все ропіла, бо в ній було багато уламків. Він знав, які йому потрібні ліки, але як їх роздобути? Почали думу думати. Санітар Свист був родом з Селиськ над Сяном. Там

залишилося багато польських родин, між ними якась його тітка-полька. Вирішили вдатися до неї за допомогою.

Пішло нас п'ятеро. Ми мусіли взяти з собою також Свиста, хоч який німецький він був, бо ніхто з нас його тітки не знав. Його треба було підтримувати, а то й нести. Тамняр мав трохи польських грошей. Взяли ми також з собою торбу грибів. Дорога, на щастя, не була довга, і ми без пригод вночі добралися до хати Свистової тітки. Вона без надуми погодилася піти до Динова по ліки. Свистові веліла сидіти в клуні, а нам іти до лісу. Так у напруженні просиділи ми цілий день: ану ж зрадить? Та добра польська жінка не зрадила — вернулася з міста з ліками та ще купила нам соли, сірників і нафти.

Масть Свистові дуже допомогла. Рана почала гоїтися, а уламки виходити наверх. Правда, не обійшлося без «операції». Свист був добрий санітар, він знав, що треба робити, але сам собі з клубу уламки витягнути не міг. Він просив нас це зробити. Ми дуже боялися, але він наполягав, показував, як і де, ми перетинали і виймали.

За такими щоденними клопатами ми й не оглянулись, як прийшов кінець серпня — час для нашої чвірки навідатися до Вістуна в Корманицькому лісі. А що ми так і не призналися нашим товаришам про наші справи, то видумали якусь причину і помандрували.

Хоч дорогу я знав, бож це мої сторони і мені знайома кожна доріжка і село, віддаль одначе чималенька, і ми йшли цілу ніч. Найнебезпечніший відтинок дороги був між селами Бахів і Березка, де треба перейти шосе. Там рух, а в Березці квартирував відділ КБВ. Та все обійшлося щасливо. У таборі Вістуна на нас уже чекали. Ми передали наші звіти. Нам сказали, що з-за кордону має вернутися Аркадій. Ми чекали два дні і не дочекалися. Зате прийшли зв'язкові з України. Там відбувалися великі облави.

Наступна зустріч з Вістуном відбулася 20 жовтня. На неї з нами пішли Свіжий і Сірко, яким ми розповіли про наше завдання, щоб вони, коли б з нами щось трапилося,

могли втримувати зв'язок. У Вістуна ми зустріли чотирьох боївкарів з першого району Орача. Вони часто бували на Україні, там зустрічалися з переселенцями з західніх земель. У вересні був у таборі Аркадій, який вернувся з-за кордону. Він зустрічався з нашими упістами, які жили в таборах біженців. Чергову зустріч заплановано на травень 1948 року.

Зима 1947-1948 року була лагідна. У листопаді впав перший сніг, але він скоро стопився, а так здебільшого падав мокрий сніг на зміну з дощем. У гарні теплі дні ми вигрівалися на сонці біля нашої криївки, коли ж перепав сніг, треба було сидіти в «хаті», щоб не робити слідів у лісі. Після працювального літа брак активності найкраще на нашу мораль не впливав. Не знали що вигадати, щоб перервати безділля. Хотілося відвідати Вістуна, але цю думку ми скоро відкинули: якби нас у дорозі застукав сніг, ми наражали б себе і Вістуна на велику небезпеку. Латали ми наш одяг і взуття, що цілком розліталось. Треба було щось придумати — і над тим ми зосередили всю нашу ініціативу. Єдиною базою для нас могли бути польські селяни. І ми вирішили, видаючи себе за поляків, напасти на село Іздебки по другому боці Сяну.

1 грудня, користаючи з гарної і безсніжної погоди, дев'ять з нас пустилися в дорогу. У таборі залишилися Точило, Свист та Вовк. Ми вибрали собі «на обстріл» маленький присілок, лише кілька хат, віддалених від решти села. Господарства багаті: по кільканадцять штук худоби в стайнях.

Ми вскочили до першої хати буцім то жовніри Польської армії, які прийшли перевірити як функціонує в

них ОРМО* і чому немає на дорозі їхніх стійок. Вдавати нам поляків не важко, у нас були польські військові мундири. Дядько почав виправдуватися, мовляв, ще зарано. Троє з нас залишилися в хаті, решта з господарем пішла до наступної і так до ще одної хати. В кожній ми зажадали взуття, одягу, білизни. Поляки без ніякого вагання виймали добро із скринь. Ми запхали все в наплечники, захопили ще кілька рушниць, які були в хатах і, заявивши, що АК** заплатить за все, зникли в темному лісі. Все відбулося блискавично і, так скажу, на добровільній базі. Ми вже були глибоко в лісі, коли почули в присілку стрілянину, в повітря вилетіли ракети. Я зашпортався і викрутив собі ногу, так що хлопці мусіли мене підтримувати. Заки ми добігли до Сяну, вода в річці піднеслася і перейти її вже не було легко. Попробували в кількох місцях — неможливо. Нам не лишилося нічого іншого, як зашитися в глибокий ліс і чекати. Просиділи так цілий день. Якись дядьки, під охороною міліції, возили в лісі дрова, але нас не бачили. Увечорі прийшли над берег — а води в Сяні ще більше. Мабуть, десь у горах випав великий дощ. Стрілець Тамняр, який добре знав околицю, сказав, що на краю села Невістки живе рибалка, він напевно має човен. Дійсно. Човен ми знайшли під хатою. Тільки з ним зробили кілька кроків, як почали гавкати собаки. Розбудили все село. Кинули ми човен і бігом перед себе! Крик людей, постріли і гавкіт собак дуже корисно впливали на швидкість нашого бігу. В лісі поховали в кущах наші мішки і наплечники, а самі шубовість у воду і вплав до другого берега Сяну. До

* ОРМО — Ochotnicza rezerwa milicji obywatelskiej — Добровольча резерва громадської міліції — організація створена 1946 року для допомоги міліції.

**АК — Armia Krajowa — Армія крайова — польська підпільна націоналістична організація, яка діяла під час війни і пізніше після офіційного розпуску її в 1945 році.

табору прийшли мокрі, а дехто і півголий, бо погубили в річці частини свого одягу. Точило ніяк не хотів нам вірити, що ми здобули одяг і ще нас, із становища коменданта, добре збештав. Настрій його змінився щойно тоді, коли за кілька днів віднайшли ми наші клунки і принесли їх до кріівки.

Зима безнадійно тягнулася. Зимою в лісі неймовірна тиша. Найменший рух чується далеко. Кожний шелест насторожував нас, та й ми мусіли вважати на кожний свій рух. Час від часу в лісі появлялися лісоруби, яких охороняли відділи КБВ. Свіжий під час переходу Сяну застудив собі ноги і дістав, мабуть, запалення суглобів, бо ноги йому дуже розпухли й почервоніли. Ми пробували йому їх лікувати, хто як знав, різними знахарськими засобами, найкраще допомагали йому гарячі обклади. Ми робили їх йому часто, за що він був нам дуже вдячний, хоч казав, що для нього найефективнішим ліком була б куля в лоб.

Харчів у нас було дуже багато, але все вегетаріанське, і ми дуже відчували брак м'яса. Воно нам навіть снилося. Крук, найкращий «браконьєр» між нами, робив і розставляв різні пастки і сільця на зайців, птахів та диких свиней. Спочатку звірина не ловилася, але по якомусь часі його мисливство увінчалось успіхом, і на нашому столі з'явилося м'ясо. В січні і лютому впало більше снігу і ми не могли з кріівки показати навіть носа. В березні було вже більше дощів, як снігу, і як земля почорніла, ми знову могли виходити на світ Божий.

Наш день починався дуже рано. Точило, який взагалі терпів на безсоння, прокидався перший. Правда, він часто вставав уже опівночі, тоді виходив надвір, перевіряв стійкового, не раз сам годинами чатував аж до ранку. О годині четвертій він починав готувати сніданок: варив ячну каву — свого власного виробу. Ми вставали о годині п'ятій, милися й збиралися, як до повного поготівля: зброю при собі, торби з сухими харчами, щоб бути

готовими на кожну несподіванку. Снідали кавою і хлібом, помащеним смальцем, бо відколи у нас завелось м'ясо, не бракувало і товщу. Потім чистили зброю, латали одержу і взуття, перевіряли терен і зтирали всі сліди. Крук виготовляв свою браконьєрську зброю. Обідали о годині четвертій. Здебільшого робили вареники завбільшки в долоню, смажили з тертої картоплі «плячки», варили різні юшки, переважно з грибами, ну, а як Крук вполював якогось звіра, бував гуляш.

Спати лягали скоро, бо ощаджували нафту. Звечора всі спали добре, ніч нам не загрожувала ніякою небезпекою, але о годині другій-третій більшість з нас вже прокидалися і, лежачи горілиць, кожний снував свою сумну думку.

Коли настав квітень і ліс позеленів, ми всидіти на одному місці вже не могли. Вирішили піти подивитися на повстанський цвинтар, що був розташований на стрімкій горі над селом Воля Володська. Згідно з підрахунком Оленя і Вовка, на ньому поховано щонайменше сто повстанців. Під Волею Володською загинув добрий друг Свіжого й Оленя, стрілець Пюрко з боївки Карла.

Свіжий оповів, що на весні минулого року Пюрко був із сотнею Громенка, яка квартирувала в хатах Волі Володської. Вивіз наших людей йшов повною парою. Пюрко відпустили до його рідного Яворника Руського, щоб міг попрощатися з жінкою та дитиною. Він пішов. А тим часом польське військо підсунулося до Волі Володської і без одного стрілу вхопило стійкового. Сотня поспішно відступила, а поляки заквартирували в селі. Пюрко про це нічого не знав і вертався до сотні. Поляки виставили свою заставу якраз на тому самому місці, де перед тим стояла повстанська. Пюрко напоровся на неї.

Коли ми підійшли до Волі Володської, хлопці пішли на місце, де сотня виставляла свою заставу. Там ми знайшли чобіт і залишки погризенних костей. Ми мовчки

позбирали все, загорнули в брезент і понесли на цвинтар. Вийшли на гору і остовпіли: навколо була суцільна руїна. Хрести в глибокому яру, могили розриті... повстанські кості порозкидані по всьому цвинтарі... Робота цивілізованих поляків!

Ми позбирали, що могли, позасипали могили, вибрали з яру березові хрести, та зробили далеко не все: від села Поруби почули людські голоси і скрип коліс. Ми мусіли втікати. Але обіцяли собі вернутися й упорядкувати цвинтар. Повернулися до табору дуже пригноблені. Крук відразу почав писати про цю подію звіт. Хлопці обступили його, і кожний додавав відомі йому факти про похованих на цвинтарі воєнів.

Прийшов місяць травень і пора йти до табору Вістуна. Напередодні наш комендант Точило зірвався з ліжка ще раніше, як робив це звичайно, мабуть, десь після півночі, і вийшов надвір. Вернувся до криївки коли ми вже кінчали снідати, схвилюваний і задуманий. Ми, щоб розрадити його, почали з ним жартувати, мовляв, як спалося, що снилося, про що мріялося? Точило не відгризався, все думав своє, врешті не витримав.

— Не хотів я вам нічого казати, але мушу. Деякі з вас вибираються знову в дорогу. Я хочу вам сказати, щоб ви були дуже обережні. Дуже! Мені снився поганий сон. А я вірю в сні, і вони у мене здійснюються. Я бачив у сні маленьку дитину, священика в чорних ризах, та ще якихсь військовиків, які мене цілували. Це нічого доброго не ворожить! Тому я хвилююся!

Га...га! Нам багато не треба, щоб наш настрій відразу підупав. Не тому, що ми всі також вірили в сні. Здебільшого нам нічого не снилося. Але нерви в нас були напружені. Хто знає, що може трапитися з кожним з нас? Сон Точила відразу пригадав мені ворожбита в селі Копані, який 1944 року наворожив на

картах мені і Лютому. Я розповів про це, хоч не можу сказати, що моя розповідь підбадьорила моїх товаришів...

...Було це якраз на Михайла 1944 року. Командир Затока вислав Орла, Лютого й мене в терен за поштою та в різних інших справах. Полагодивши всі доручення в Копані і маючи ще досить часу, ми зайшли до ворожбита. Той виложив карти, наторочив багато, але, щонайважливіше, сказав Лютому, що його незабаром стріне велике нещастя. Мені, навпаки, нічого поганого не виворожив. Проте, коли увечорі ми вийшли з його хати, щоб в умовлений час зустрітися з Орлом в Ісканському Долі, мені було дуже маркотно, а то й страшно. Я навіть запропонував Лютому йти іншою, хоч довшою дорогою, але він почав реготати і хвацько попрямував переді мною польовою доріжкою. Я, засоромлений тим, що виявився забобонним, як сказав мій приятель, залишився дещо ззаду. Я не міг позбутися тривожного почуття, нервово мацав руками пошту, яку я потихеньку забрав від Лютого ще в хаті ворожбита і заховав під свою блюзу. Коли ж я нарешті «взяв себе в руки» і приспішив ходу, щоб зрівнятися з Лютим, почув коротке форкання коня. Я зупинився і «наставив вуха»: тиша, тож, насваривши мовчки себе за свої нерви, почав доганяти Лютого. Раптом перед нами з'явилося кілька вершників і понад наші голови посипалися серії куль. Ми повернули назад і почали бігти до найближчих кущів. Лютий зашпортався в якомусь бадиллі й упав, підвівся, але вершник уже був коло нього і вдарив його кількою рушницею по голові. Я вже не оглядався і біг прямо перед собою наосліп. Опам'ятався в калабані зимної води, куди шубовсnuвся з головою. В голові шуміло, теліпало мною від холоду, але

не вилазив з води, бо чув як вершники бушували і проклинали в кущах. Коли все затихло, я лісом добрався до присілка, де жив наш станичний. Його не застав, бо, як сказала жінка, почувши стріли, він сховався до криївки. Я знав її місце і пішов до нього. В криївці було води по коліна, і ми ще довго простояли в ній заки я розповів усю історію. Мною трясло, як у лихоманці, я відчував, що мене розбирає гарячка. Станичний відпровадив мене до брата Лютого, у якого під стайнею була суха криївка. Там я пролежав кілька днів. Хлопці повідомили маму, вона відвідувала мене і приносила харчі. Одного дня на донос сусіда поляка до хати вдерлися енкаведисти з криком: «Де є той бандит, що ви його переховуєте?» Брат Лютого і я встигли сховатися в криївці, в хаті залишилася його жінка з малою дитиною і стара мати. Енкаведисти гукали, страшили що вб'ють, стріляли в стіни. Жінки й дитина плакали і кричали. Я ледве втримав брата Лютого, бо він конче хотів вийти з криївки. Перевернувши хату догори ногами, побушовавши також у стайні, енкаведисти забрали ялівку і пішли геть. Коли наступного дня стара мати пішла до станиці НКВД в Бабичах, щоб їй віддали ялівку, там їй сказали, що НКВД корів не краде, це роблять тільки «націоналістичні бандити»!

По кількох днях друзі забрали мене до Котова і там лікували козячим молоком і... собачим смальцем. Я, мабуть, мав запалення легенів. На щастя, досить скоро «вилізався» з хвороби, тільки собаки перестали мене любити.

Не так легко скінчилося «велике нещастя» Лютого, що йому виворожив ворожбита. Ще як я лежав хворий, наша станична з села Купно принесла записку від Лютого з села Бахір коло Динова. Він писав: «Живу, катують, нікого не зрадив, призначили мене на фронт». Потім ми нічого про нього не чули і вже починали миритися з думкою, що наш товариш загинув, коли в останніх днях грудня в Копані, куди мене і Орла послав друг Затока, довідалися,

що Лютий «вернувся з фронту», переховується у присілку Соколи й хоче зустрітися зі мною. Вістка була така неймовірна, що виглядала майже на провокацію, тож я перевінив усі зв'язки, заки пішов до нього.

Приголомшивши його ударом кольби, енкаведисти зв'язали і забрали до своєї станиці в Бабичах. Там його страшенно били по голові й по чім попало, він спух і почорнів до невпізнання. Він не признавався, хто він, казав що поляк Казік Скачило з Бісковичів, на якого він був навіть подібний. Через його змасакрований вигляд селяни не могли його пізнати і це, мабуть, також його врятувало. Не добившись від нього нічого про УПА, енкаведисти відставили його до табору новобранців до Червоної армії в селі Бахір, а потім перевезли разом з іншими до Пряшева, де призначили до «штрафної роти». Там їм видали мундири і по 500 штук набоїв, рушницю обіцяли дати наступного дня в окопах. А що зближалася ніч, замкнули всіх у церкві. Вночі Лютий попросив сержанта, який їх пильнував, випустити його «по потребі», а далі партизан вже дав собі раду. У лісі він стрів ще шістьох таких, як він, але через необережність одного з них, який запалив цигарку, потрапили патрулям під вогонь, у результаті п'ятеро з них загинуло. Лютий і ще один добилися на Лемківщину, звідки їх по зв'язку УПА спрямували в наші сторони....

Наслідок Точилкових і моїх базікань був такий, що ми розповіли всім про наше завдання і про зв'язок з Вістуном. Порадившись, вирішили, що в таборі залишаються Точило, Свист, Свіжий і Грізний, всі інші йдуть до Вістуна.

У дорогу ми вибралися 4 травня. Погода була гарна й

тепла. Я був провідником. Оминаючи всі дороги й стежки, ми йшли густим лісом аж до Корманицького лісу, куди прийшли ще перед світанком. До табору близько не підходили, бо все мали на думці сон Точила і тому були дуже обережні. Крук і Явір пішли в розвідку, ми всі залягли зі зброєю наготові. Крук і Явір нечутною ходою підійшли майже до самої криївки і щойно тоді почули підозрілі рухи в кущах. Коли вони почали відступати, на них полетіли кулі. Ми негайно відкрили вогонь по кущах, чим допомогли нашим друзям долучитися до нас, і всі разом побігли.

Криївка в руках ворога!

Ми бігли навмання. Десь за нами лунали ще серії з автоматів, згодом настала тиша. Всі без духу попадали на землю. Від форсовного бігу і страху єдиний звук, який кожний з нас чув, було биття власного серця, що гатило, мов ковальський міх. Раптом долетів до нас інший звук. Хтось плазував між кущами. Зі страху здавалося що навіть наші серця заніміли. Та ось між кущами показалися голови Березки з боївки Вістуна і Чумака з чоти Ваньки.

Їх двох ще ввечора вислав Вістун на зв'язок до групи Орача, а поляки напали на криївку вночі. Про зруйнування криївки вони довідалися від знайомого поляка і тільки тому не потрапили в пастку. А що вони знали, що ми маємо прийти до Вістуна, то чатували в лісі, щоб нас остерегти. У бункрі загинули всі. Показав криївку, правдоподібно, таки наш стрілець Швець (він дійсно був шевцем в артілії Вістуна); за день чи два до нападу поляків він пішов до Купна відвідати свою тітку польку. Вона, мабуть, «всипала» його, бо він до криївки не вернувся. Але хто його знає?

Ми пропонували Березі і Чумакові, щоб вони приєдналися до нас, але вони сказали, що підуть в інше місце, куди — ми не допитувалися.

Прибиті і перестрашені трагічною подією, ми просиділи весь день у кущах, а вночі пустилися в поворотну

дорогу. Ніч, як навмисне, була дуже місячна, а нам деколи треба було йти через левади та поля. Коли хмари закривали місяць, ми використовували ці хвилини і скоро перебігали відкритий терен. Я і Крук ішли попереду, решта групи на деякій віддалі за нами, щоб не наражатися на небезпеку всім. Так ми між Березкою і Баховим дійшли до річки Ступниці. І тут на нас несподівано посипалися постріли з автоматів. Ми попадали на землю і відкрили також вогонь. Крукові, на нещастя, затялася зброя і він не міг випустити ні одного пострілу. Врятувала нас велика хмара, яка цілковито закрила місяць, і ми в пільмі відповзли від річки, а далі побігли в Купницькі ліси. Попри Тисову, Посаду Риботицьку ми добилися до лісів Турниці, де в густому чагарнику перебули цілий день, а вночі, оминаючи Ямну, Лімну, Ліщаву, Маляву й Улюч, на світанку прийшли до нашого табору.

Після трагічної загибелі групи Вістунa обірвалася єдина нитка, яка нас єднала з організованою підпільною сіткою. Перед нами постало питання: що далі? Ми всі погоджувалися, що залишатися нам тут неможливо, бо нас також може кожної хвилині зустріти доля групи Вістунa. Ми довго міркували, що нам робити. Врешті всі вирішили, що треба пробиватися на Захід. Тільки Крук і я вирішили залишитися ще деякий час у наших рідних сторонах. Проте ми сказали друзям, що вдвійку підемо на Захід, але ще не тепер, і куди — не знаємо.

8 травня 1948 року настав день розлуки. Ми перебули разом майже рік і розставатися було тяжко, зокрема, коли ніхто з нас не бачив ніяких надійних перспектив.

Ми довго сиділи мовчки і вдивлялися в ліс, де зникли наші друзі. Не знаю, як довго ми ще сиділи б, коли б не відчули, що наші вбрання перемокли до нитки. В отупінні ми навіть не звернули уваги, що почав падати дощ. Я опритомнів перший.

— Якого чорта розкисати тут на дощі? Таж маємо суху криївку!

— Правда, — Крук тяжко підвівся з місця, і ми пішли в середину. Посідали — і знову мовчанка. Щоб відігнати пригноблення, я почав говорити про наших побратимів Колоса і Явора, згадувати, як ми разом були ще в боївці Затоки... Я говорив лише, щоб говорити, щоб виповнити гнітючу мовчанку, а згодом почав переходити на більш особисте, бо відчув потребу висловити свої почуття, міркування, сумніви і навіть вибачитися, коли в минулому зробив щось не так, як треба.

Мій довгий монолог скінчився тим, що ми кинулися в обійми і на хрестик Крука, який він носив на ший, запрягли собі вічну дружбу. Нам відразу полегшало на душі, наша апатія десь зникла, почали говорити, що нам тепер робити. Погодилися, що найперше нам треба забратися звідси і шукати інше місце для житла, бо залишатися тут небезпечно. Так і зробили. Склали в наплечники трохи харчів, трохи набоїв до пістолів і попрямували в напрямі присілку Випхай. Перейшовши Грушівський ліс, посідали в лопухах над потічком, який пливе до самого присілку, щоб з'їсти картоплю, яка вже задубіла в наших їдунках. Не встигли ще вмоститися, як недалеко від нас пролунала польська мова:

— Руки вгору! — і клацнув замок автомата.

Несподіванка була так велика, що ми не відразу зорієнтувалися, звідки чути голос, а коли поглянули навколо, побачили на польовій дорозі польського жовніра з автоматом. Його обсмалене на сонці обличчя виглядало як червона лопата. Ще раз клацнув автомат, але набої не спалахнули. Ми зірвалися як опарені, і побігли в потік.

Мати Божа! Яке щастя, що польська зброя не доскочала!

Тепер нас побачили інші поляки, і їхні кулемети вже не затиналися. Кулі летіли понад нашими головами, але нас охоронило русло потоку, і ми щасливо «відірвалися від ворога».

На наше нове житло ми вибрали Ділягівські ліси. Околишні польські села були заселені, ми знали в них деякі родини і розраховували, що, може, вони нам допоможуть. Перше село на оглядини ми вибрали присілок Рибне. Крук, який походив з Явірника Руського, знав добре всіх селян. Більшість хат у Рибному були цілком зруйновані, але коли ми підкралися вночі до села, побачили в деяких хатах світло. Періщив дощ, і ми перемокли до нитки, і від дощу і від мокрих високих бур'янів, між якими ховалися.

На подвір'ї якогось обійстя побачили віз з дишлем і ярмом, як на воли, далі якісь дошки.

— Це хата Івана Гавриляка. Вони українці, — сказав Крук. Він підійшов якнайближче до хати і не спускав очей з вікна, в якому блимало світло. На тлі вікна мигнула жіноча постать, і Крук упізнав Мільцю Гавриляківну. Тоді постукав у вікно.

— Мільцю! Відчини! Це я — Степан Сорочак!

У хаті довго ніхто не відзивався, а далі тихесенько відчинилися двері, і на порозі з'явилася дівчина. Вона тихенько привіталася і відразу засипала Крука питаннями: що, як, чому, звідки? Крук сказав, що він з товаришем прийшов у справах з України, куди незабаром вертається. Покликав мене.

— Ось, Мільцю, тут тобі жених. Він добрий хлопець, та ще й називається так, як ти — Мілько. Я сам би до тебе посптався, та, знаєш, жінку маю.

Дівчина ніяково засміялася і глипнула уважніше на мене. Я також пильніше глянув на неї — нічого собі, хороша. В інших обставинах можна було б подумати серйозніше, та не нам безпритульникам думати про таке.

Мільця метнулася до хати, звідки винесла нам буханець хліба і глечик молока. Ми їли, а вона розповідала.

Війська близько немає. Є міліція в Жогатині і

Селиськах, там усі чоловіки належать до ОРМО. Селиська найбільш заселені — самими поляками, є там тільки одна українська родина. У Жогатині населення менше, самі поляки, яких звідкись привезли. До Рибного вернулися чотири мішані родини: Івана Малаховського, Сташка Легкого, який був жонатий з її сестрою Марією, вона з батьками та її братова Катерина Гавриляк з донькою Стефцею. Час загального примусового виселення їм вдалося перебути в польських селах у поляків-кременяків. Тепер їм дозволили вернутися, і вони відбудовують свої зруйновані господарства.

Розцілювавши милу дівчину за хліб і добре слово та пообіцявши, що, «як будемо в цих сторонах» — відвідати, ми вернулися до Ділягівських лісів. Кілька днів пересиділи під кущами, на «Татарській патрії», бо йшов дощ, а коли трохи випогодилось, пішли оглядати терен, щоб знайти відповідне місце для нової криївки.

Сходячи з гори в напрямі села Гута, побачили на полі селянина. Крук аж руками сплеснув із радости.

— Це Андрій Фень! Я його добре знаю! Він поляк, але файний хлоп, цілком не шовініст і ще посвоячений з українцями. Треба з ним поговорити!

Я вважав, що нам краще не розконспіровуватися, але Крук був впертий. Він вийшов на край лісу і покликав Феня. Той, мабуть, подумав, що ми з КБВ, і відразу підійшов до нас. Крука він пізнав і від несподіванки онімів, тільки дивився на нас вибалушеними очима. Щойно по якомусь часі розв'язався йому язик.

Він нещодавно вернувся з-за Сяну, де перебував увесь час нашої боротьби на цьому терені. Розповів, що до Брижави і Брижавської Волі вернулися майже всі польські родини, які останні три роки перебували в Бірчі. Я собі подумав, що це, мабуть, ті, що так завзято боролися проти УПА, вбивали і грабували українське населення. На жаль, Фень нічого не міг сказати Крукові про долю його

жінки: нікому не відомо, куди її вивезли. Він обіцяв не зрадити нас; ми йому, як і Мільці, сказали, що ми «з України».

Наступних два тижні ми стежили за хатою Феня в Гуті і Гавриляків у Рибному. Кожного ранку, ще заки благословило на світ, ми вилазили на високі ялиці, прив'язували себе, і з них спостерігали то одну, то другу хату. Не було це приємне сидження: терпли руки й ноги, могли нас занюхати собаки, але все скінчилося успішно, а щонайважливіше — ми переконалися, що ні Фені, ні Гавриляки з «офіційними особами» не водяться.

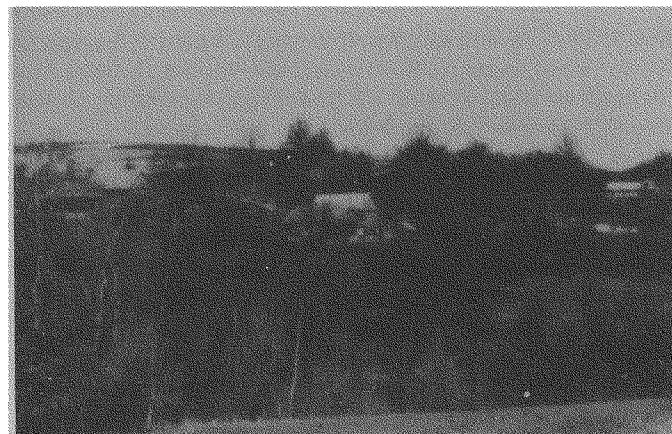
Місце на нашу нову «хату» ми обрали в масивах лісу «На камені», під горою «Татарський потік». На горі брали свій початок кілька бистрих потоків, які з шумом летіли кудись у долину, до річки Сян. По всьому терену, вздовж і впоперек, маса старих-престарих окопів, валів, печер, а все навколо заросло густим мішаним лісом. Місцеві селяни оповідали, що назви «Татарська патрія» і «Татарський потік» залишилися з тих часів, коли на горах таборували татари. Ці гори були також улюбленим місцем таборування сотні Громенка.

Нашим першим завданням було принести начиння і трохи харчів, які ми заховали в Грушівському лісі. І хоч це всього дванадцять кілометрів віддалі, доперти ввесь тягар не було так легко. Великою радістю було для нас те, що ми застали нашу стару криївку в порядку, і, крім диких кабанів, ніхто наших магазинів не відвідував.

Копати ми почали біля бистрого потоку, в гущавині високих ялиць. Вдень працювали на зміну: один копав, другий відпочивав і тримав стійку, вночі небезпеки не було і можна було працювати вдвійку. Видовбану землю відносили далі від криївки і відразу маскували. По двох тижнях дуже важкої роботи «хата» наша виглядала так: входилося через «коридорчик», довжиною два з поло-

Залишки старої хати Гавриляків

Явірник Руський

виною метри і півтора метра завширки, до «кімнати» розміром два з половиною на три з половиною метри; висота «будови» мала два з половиною метри. З потічка провели воду дерев'яними рурами, які зробили з стовбурів дерев, іншою рурою відвели брудну воду до того самого потічка, тільки дещо нижче. Усю криївку підперли яличковими стовбурами, ними також вилижили стіни. До криївки спускалися по драбині і замикали за собою ляду, яка була на завісах. Ми її зробили як коробку, до якої насипали землі і посадили маленькі кущики. Крім «хати», нам потрібний був ще магазин на харчі, щоб перенести до нього запаси з Грушівського лісу. Ми збудували його далеко від криївки.

Кілька днів тишилися ми своєю домівкою, а там закортіло піти між люди і «засягнути язика». Мені дуже хотілося подивитися на свою рідну Ісканю, довідатися, чи вернувся хтось з моїх односельців. Крука не довелося довго намовляти, і одного дня ми вибралися в дорогу. До Іскані від нашої «хати» було двадцять чотири кілометри. Коли ми вийшли до лісу, небо було трохи «замазане», але на дощ не виглядало. Яке ж було наше розчарування, коли в половині дороги маленькі хмари розіллелися густим дощем. Ні йти, ні вертатися. Та мокнути нам не новина, і ми почували далі. До села підійшли на смерканні. Всюди мертва тиша: макабричні напівспалені хати, високі бур'яни. Та ось в одній хатині побачили слабе світло. Я підкрався якнайближче і пізнав хату Круців. Я добре пам'ятав Анельку Круць, енергійну і дуже зарадну польку, яка сама провадила ціле господарство, бо її чоловік Михайло, українського роду, був німичного здоров'я. У них було четверо дітей: найстарша Марійка, потім Мілько і Влодко і ще наймолодша Гелька.

Ми полягали в мокрі бур'яни, бо й так промокли до нитки. З хати ніхто не виходив, ніхто також, мабуть, не лягав спати, бо світло не переставало блимати. Бачу, що

не дочекаємося нікого, і я підсунувся до хати й заглянув у вікно. Перше, що побачив, на моє велике здивування, це — коліску по середині хати й Анельку коло неї. Я наважився і легенько постукав. Анелька вийшла надвір і відразу пізнала мене.

— Мільку, ти живий? Матінко Божа! — зворушення її було щире. Я покликав Крука, і ми почали розпитувати її про новини в селі. Крім них, з-за Сяну вернулися ще три родини і ось тепер відбудовуються. Вона має додаткову роботу, бо її Марійка придбала собі дитину з жовніром з КБВ; він часто заходить і обіцяє женитися. Побачивши наше настороження на звук слова КБВ, скоренько додала:

— Не журіться, в таку неgodу ніхто не ходить, хібащо ви. — Про нас вона не розпитувала. На прощання винесла трохи хліба і коца, щоб, мовляв, ми могли «обігрітися».

Хоч ми її про конспірацію не просили і вона нам нічого не обіцяла, я чомусь був певний, що вона, в ім'я дружніх стосунків, які її колись єднали з моїми батьками, нас не зрадить ні задля двадцять тисяч золотих, що їх в той час польський уряд платив за виявлення кожного упіста, ні зі страху покарання п'ятнадцятьма роками тюрми та конфіскацію майна за невиявлення нас.

Повернувшись до нашої криївки, я кілька днів думав тільки про Ісканю, про батьків і про початки мого партизанського життя...

...Нас було в родині п'ятеро дітей. Брат Антошко був старший від мене на одинадцять років, одружився ще 1934 року і жив у Дубецьку, Іван був старший від мене на десять років, Павло молодший на чотири, і ще сестра, молодша на три роки. Батько мав шість моргів поля і трохи лісу.

Коли Німеччина і Радянський Союз поставили 1939

року свої кордони на Сяні, мені було дев'ятнадцять років. Моє село, на правому березі Сяну, опинилося під червоною владою, яка почала прочищувати прикордонну смугу і вивозити цілі села. 25 квітня 1940 року всіх мешканців з долішнього кінця Іскані перевезли на схід. Наша родина — батьки, я, брати Іван, Павло та сестра — опинилася в польському селі Бісковичі недалеко Самбора. В цьому великому селі жило 850 польських родин і тільки 11 українських. Там 1941 року мене покликали до Червоної армії, і я, щоб уникнути тієї чести, втік до лісу. Брата Івана почав переслідувати НКВД: його хотіли змусити до співпраці з органами безпеки, і він утік до Дубецького, яке було під німецькою окупацією. Там його і Антошка заарештували при кінці 1941 року німці і вивезли до концентраційних таборів: Антошка до Дахав, Івана до Авшвіцу.

Після вибуху німецько-радянської війни, я вийшов з лісу і вернувся до Бісковичів, а 28 квітня 1942 року, на розпорядження повітового старости в Самборі, ми вернулися до рідної Іскані. Залізниця «не працювала», ми їхали возами від села до села, бо власних фір не мали і були здані на транспорт, який нам давали солтиси* по селах. Везли з собою трохи збіжжя і картоплі, щоб було що посіяти і посадити; дуже боялися, щоб нас не обікрали.

В Іскані, там, де колись стояла наша хата, ми застали зарослу бур'яном руїну. Мама і тато гірко плакали. Солтис приділив нам хату, за яку ми платили одинадцять золотих на місяць, в якій жили, поки не відбудували своєї. Тут нам відпала одна пара рук до праці: брата Павла німці забрали на роботи до Німеччини. Батьки, сестра і я працювали від досвіту до пізньої ночі, і не було ні сили ні охоти після тяжкої роботи зустрічатися з ровесниками. Щойно на весні 1943 року, коли ми перейшли жити до власної хати, я

* Солтис — сільський староста.

почав показуватися в селі і незабаром став членом ОУН. Мені дали тоді кличку «Соловій». Між іншим, мій перший організаційний провідник мав кличку «Крук».

Мої батьки були чудові: вони не дуже нарікали, коли я почав пропадати з дому, як мене вислали на різні організаційні завдання, і пізніше, коли я проміняв їхню хату на ліс.

Коли радянський фронт наблизився до наших сторін, я якраз перебував в околиці села Котів, куди мене, Лютого й Орла вислали наша станиця ОУН будувати криївки в навколишніх лісах, магазинувати зброю, амуніцію, одяг, взуття та харчі. В одній з крийвок ми перечекали, аж поки не проминув фронт, і тоді перейшли до сусіднього села Жогатин, де ми застали майже сто хлопців, здебільшого озброєних і зодягнених у військові мундири різних армій. Я також мав кіса й амуніцію польської продукції та німецький військовий мундир. Там ми всі чекали, щоб нас прийняли до УПА. Команду над нами перебрали провідники Видра і Пастернак. З ними ми перейшли до села Ліщави, де стояли постоем сотні Чорного і Хоми.

22 жовтня 1944 року переорганізовано сотню Хоми і поповнено її новими добровольцями. Мене приділили до чоти Хріна, того самого, що пізніше уславився своїми боями на Лемківщині. У той час сотня нараховувала п'ять чіт. Уся процедура приймання і приділювання тривала цілий день. Перішив густий-густий дощ, ми перемокли до нитки і обдрипалися болотом по коліна. Врешті під вечір нам видали білі пов'язки, звели одягнути на правий рукав, й обидві сотні пішли маршем у напрямі села Кузьмини. Проте, в половині дороги дано нам новий наказ — іти до Ліщави Горішньої, де ми заквартирували в хатах, стодолах і стайнях, найдалі віддалених від села. Проголошено гостру готовість, що не перешкоджало хлопцям роздягатися і викручувати свій мокрий одяг. Під час того «сушення» пролетіла між стрільцями вістка, що десь у лісі вискочили з ушкодженого літака двоє

парашутистів. Командири негайно вислали в терен розвідку, й одна з них припровадила з собою кількох польських міліціонерів, які також шукали парашутистів. Командири переслухали поляків і відпустили, а вони, звичайно, заалармували станицю НКВД в Бірчі, яка стягнула свої відділи з довколишніх сіл, і всі разом почали наступати на нас. Парашутисти, з допомогою селян, потрапили до нас. На них було приємно глянути: гарні хлопці в дуже порядних німецьких мундирах, при повному озброєнні.

23 жовтня, це якраз була неділя, на світанку, перша стежа енкаведистів напоролася на нашу заставу з боку Бірчі. Застава відкрила вогонь по стежі й відступила до сотні. Нам прийшов наказ зайняти заздалегідь визначені становища. За цілість операції відповідав сотенний Хома. Амуніції й зброї в нас було досить, наша сотня мала шістнадцять кулеметів, а в сотні Чорного майже кожний рій мав по два. Взагалі сотня Чорного мала велику перевагу над нашою, бо в ній були самі досвідчені вояки, а в нашій здебільшого новачки.

Ворог наступав широкою лавою, зосереджуючи свою увагу на село. Наші кулемети мовчали поки ворог не підійшов цілком близько. Тоді сотня Чорного сипонула на них вогнем і скосила першу лаву енкаведистів ущент. Заки підійшла наступна, наші хлопці встигли позабирати зброю вбитих. Ворог своїх людей не шкодував і пхав їх під цівки наших кулеметів. Після другої невдалої спроби, він почав сунути на нас танками. Коли три панцерні потвори зрівнялися з нашими становищами, парашутисти обкинули їх пляшками з запальною рідиною і відразу знищили два танки. Потвори, які плювали вогнем, стали самі стовпами вогню. Горіли запалені хати, клубами котився дим, ревіла худоба, лунав крик перестрашених людей, лунали команди, наші і ворожі, таракотіла різного роду зброя. У третій танк «коктейль» не поцілів, ворожа куля ранила парашутиста в лице, він упав, заливаючись

кров'ю. Залізна потвора відступила. Ранений парашутист, заки встиг до нього хтось підбігти, витягнув свій пістоль і вистрілив собі в голову. Казали пізніше, що він походив зі Станиславщини. У розгарі бою був тяжко поранений в обидві руки чотовий Хрін, санітар Гордий відвіз його до санітарного пункту в Крайній. Чотовий Гад — нам виглядало — дістав приступ нервового розладу і з криком побіг кудись у ту мить, коли почали наступ танки, так що не можна було його навіть перехопити.

Використовуючи мить, коли танк почав відступати, Хома дав наказ з'єднатися з сотнею Чорного, яка провадила запеклий бій; там доходило майже до рукопашної боротьби. Три наші чоти зміцнили позиції Чорного, і це змусило ворога відступати, проте не надовго. Клятий танк, хоч уже тільки один, робив свою страшну роботу. Бій тривав на одному місці: ми йшли вперед або відступали трохи назад, відступити цілком не було куди, бо скрізь були поля і левади, найближчий ліс починався щойно коло Лімни. Допомагав нам дуже великий туман, який, здавалося, сідав нам на голову. В такій білій, як молоко, мряці, ворог не завжди орієнтувався: чи ми підійшли вперед, чи відійшли назад, і це давало нам змогу косити його, коли він підходив просто під цівки наших кулеметів. Так тривало майже до четвертої по полудні. Атаки ворога ставали мляві, і тоді командир дав наказ відступати, поступово — по одній чоті. Маневр був успішний. Ворог за нами не гнався. У лісі, після обрахунку, виявилось, що бракує сімнадцять стрільців.

Залишивши сотню відпочивати, сотенний Хома з кількома стрільцями і санітарем Гордим зайшли до корчми в Лімній, щоб затагнути язика про ситуацію. У селі було спокійно, більшовиків ніхто не бачив. Коли вони вийшли на поріг, перший ішов Хома, на подвір'ї, ні з того, ні з сього з'явилось троє кіннотників. Серія з автомата одного з них вбила сотенного Хому. Гордий і стрільці

встигли сховатися до корчми. На звук пострілів прибігла сотня, по кіннотниках і слід пропав. Це, правдоподібно, не була навіть більшовицька стежа, скоріше можна припускати, що кіннотники опинилися на подвір'ї цілком випадково. Та нашого сотенного не стало. Ми поховали його на цвинтарі в Лімній, а самі, оминаючи села, попрямували в ліси Посадські Сосни коло села Тисової. Тут у сосновому молодняку до нас виголосив промову командир Павук. Він з'ясував нам ситуацію, похвалив за хоробрість у першому бойовому хрищенні, хоч рівночасно підкреслив, що в нас ще мало досвіду. Більшовики стягнули в наш терен цілу дивізію червоних партизанів, так звану «Червону мітлу». Боротьба з ними не буде легка. Тому командири вирішили, що новобранцям, також з огляду на зимову пору, найкраще вернутися до своїх місцевих кущів. На весну переорганізують сотні, і тоді нас знову покличуть. Наказано передати всю тяжку зброю командирові Ластівці. Так закінчилася моя дводенна служба в сотні! Дуже не хотілося вертатися до коша, але наказ є наказ! Ми помандрували «додому». По дорозі ми довідалися від людей, що Лішава Горішня цілковито згоріла, згинуло багато селян, інші розбіглися по сусідніх селах. Більшовики мали великі втрати — коли 250 вбитих.

Мені, Лютому й Орлові сказали зголоситися у нашого станичного в присілку Копань і чекати на дальший наказ. До Іскані потикатися не могли: там квартирував більший відділ енкаведистів-кіннотників, які влаштовували облави на молодих хлопців і забирали їх до Червоної армії. Проте мама й сестра крадькома відвідували мене.

По двох тижнях нас приділили до боївки СБ (Служба безпеки) в четвертому районі під командою коменданта Затоки. В районі, ще перед заснуванням нашої, вже існувала боївка Біса. Безпосереднім зверхником обидвох боївок був командир Олень. У нашій боївці було нас дванадцять, всі ми були, що так скажу, місцеві хлопці, крім кулеметника Бука, який походив з центральних

вбили. Коли ми прийшли до Свинок, застали там 17 вбитих осіб — одні постріляні, інші заколоні багнетами. З усіх українців, які там жили і були посвоячені, крім Катерини та її доньки, врятувалися ще троє молодих хлопців: Даньчак, Гнатик і Слив'як, які заховалися в криївку. Поховали всіх в одній братській могилі. Отець Гук відправив похорон. Зійшлися всі мешканці Іскані, включно з польськими родинами, яких у нас було вісім. Наш солтис, промовляючи над могилою, сказав, що в такій ситуації він не хоче мати на сумлінні польських родин, якби з ними щось трапилось. Тому він зарядив, щоб вони всі випровадилися до присілку Крушки, а шістнадцять українських родин звідти перепровадилися на їхні господарства в Іскані.

Не минуло й тижня (наша боївка квартирувала в присілку Копань), як знову тривога: банда з польської Тернавки наступає на горішній кінець Іскані. Ми відразу устійнили стратегічний план. Наша боївка попрямувала прямо до села, а Бук із СКВ* побіг поза селом, щоб заатакувати ворога ззаду. Зрівнявшись з читальнею, ми побачили гурт селян і, може, з двадцять енкаведистів. Хтось сказав, що вони з переселенчої місії. До нас приєдналося кільканадцять дядьків із сокирами, вилами та іншим. Ми випередили всіх помічників і залягли. Коли енкаведисти побачили, як поляки вантажать фіри людським добром, наказали стріляти, але вгору. Використовуючи цю стрілянину, ми з нашого становища випустили кілька серій прямо в банду. Поляки не орієнтувалися, звідки і хто стріляє на них, думали, що це більшовики, тож залишили вози і побігли в напрямі Тернавки. Там їх перейняв Бук, і кількох з них впало, одні забиті, інші ранені. Селяни також кинулися навздогін за бандою, щоб помститися. Але тут втрутилися енкаведисти і наказали людям вертатися назад. Потім вони скликали мітинг.

* СКВ — Самооборонний кузовий відділ.

Говорили, щоб люди переїжджали на Україну, там спокійніше буде їм жити. Господарі відповідали їм, що тут також Україна.

Цей напад, як й інші, очолював Котвіцький. Селяни його пізнали, бо він своїми виступами проти українців набував все більшої «слави». Він був з села Борівниця.

Борівниця була осідком найгіршої польської шовіністичної банди. Вона разом з присілками — Чехи, Чорний Потік, Змулиська і Чертіж — нараховувала двісті п'ятдесят хат. У Борівниці знайшов собі притулок і згодом став головним заводіякою всіх протиукраїнських акцій Ясько Котвіцький. Говорили, що він прийшов десь з Волині, де також воював з українцями і в бою з УПА був ранений, в наслідок чого втратив одне око. Тому люди називали його Сліпий. За розбійництво в українських селах ніхто нікого не карав, це все діялося з відома «владі імущих». Великі відділи НКВД «виловлювали» українських націоналістів, забирали молодих чоловіків на фронт, вивозили людей на Схід. Нищення українських сіл польськими бандами було їм на руку; поперше, це підривало базу існування для УПА, подруге, ставало вирішальним аргументом для багатьох українських селян «добровільно» залишати свою землю і виїжджати на схід. Така ситуація створювала найкращі умови для розвитку найгірших людських інстинктів. Список «подвигів» польських банд дуже довгий. Вони нападали на наших селян зненацька, зокрема тоді, коли близько не було наших відділів. На нашому терені оперувало тільки кілька боївок, тож банди бушували безкарно. 2 лютого 1945 року Котвіцький напав на присілок Явірника Руського Рибне, в якому жило тридцять родин. Вони закатували на смерть тринадцять осіб, інших тяжко побили й покалічили, багато хат спалили. Наші боївки не могли дати ради з багаточисельними бандами і тому почали творити в

районі СКВ з селян, яких вишколювала УПА. Тоді до четвертого району прибув чотовий Залізняк (Михайло Озимко) з сотні Громенка, очолив такий куш і заквартирував у Рибному.

16 лютого зчинилася тривога, що банда Котвіцького напала на присілок Нетребки. Та заки Залізняк прибіг зі своїм СКВ, бандити встигли схопити районну провідницю (на жаль, прізвища не пам'ятаю). Дівчина, побачивши наших хлопців, вирвалася їм з рук і почала втікати, тоді їхні кулі наздогнали її. Залізняк відразу побачив, що бандитів багато більше, ніж його людей, і відступив у напрямі Рибного та зайняв становище в старому порожньому фільварку. Бандити були міцно озброєні, але муровані приміщення фільварку були доброю охороною для наших вояків. Заалармовано боївку Затоки, а також Лева, яка квартирувала в Морохові. Ми прийшли в самий час, бо по трьох годинах бою Залізнякаві вже кінчалася амуніція. Заскочені ззаду, бандити, підхопивши своїх ранених і вбитих, втекли. Їх всіх наступало приблизно 300. Відділ Залізняка мав 50 осіб, наші боївки — 25.

А незабаром Сліпий з бандою з'явився в П'ятковій і почав грабувати селян. Атакувати ми не відважилися, бо нас було замало, тож розібрали місток між П'ятковою і Жогатином і залягли, щоб перетяти поворотну дорогу банді. Наші пляни перекреслили міліціонери з Ясениці, які їхали фірою, щоб і собі пожитися коло Котвіцького. Нам не залишилося нічого іншого, як скосити їх серіями з кулеметів. Це врятувало Сліпого, почувши постріли, він залишив село і втік до Тернавки.

Районовий провід ОУН кілька разів попереджав село Борівницю, щоб їхні банди перестали знущатися над українськими селянами, і врешті терпець увірвався. На наш терен прийшов курінний Коник, чоти Громенка, Ластівки, Зруба і Чайки. Окремі боївки об'єднано на цю акцію в бойові чоти під командами Залізняка і Біса. За

цілість акції відповідав командир Хрін. Наша розвідка устійнила, що Котвіцький мав у Борівниці триста добре озброєних посіпак, тридцять кулеметів, мінометів та різного калібру гармати. В селі майже постійно квартирувала одна компанія польського війська. Навколо села були побудовані окопи і бункри, на яких стояли застави з кулеметами. Справжня фортеця.

Акцію призначили на годину третю ранку. Командир Громенко зайняв становище в присілку Чехи, з ним також усі боївки. СКВ Залізняка дістало завдання пробратися до хати Баньковських, де жив Котвіцький, і схопити його. Всі інші мали наступати на окопи і вдертися до середини села. Крім зброї, кожний дістав смолоскип і нафту, щоб запалити село. Падав густий дощ, і ми прибули на місце годину пізніше. Село спало. О годині 4:30 блиснула на присілку Чехи ракета: знак до наступу. Ми вдерлися в окопи, напівсплячі поляки не мали часу навіть відстрілюватися в своїй обороні. Мав щастя тільки Сліпий, бо коли рій Калини підкрався під його хату, якомусь стрільцеві ненароком вистрілив кріс. Це сполохало старого лиса, і він, як був у білизні, вискочив через вікно і зник у темряві. Коли папаючі хати освітили ніч, за ним пропав слід. Поляки скоро організувалися і почали чинити опір. Вони згуртувалися коло мурованого косягола з тяжкими кулеметами і сипнули вогнем. Перший впав стрілець Коростинський, Грім з нашої боївки хотів його забрати, і кулі вцілили також його. Я і стрілець Хрущ хотіли забрати наших убитих, але куля ранила Хруща в ногу, і ми мусіли відповзти. Вогонь освітлював село, і ворогові було добре брати нас на приціл. Ми скерували наші міномети на косягол і цим стримали трохи ворожий вогонь. Бій тривав добру годину. Коли почало сіріти, блиснула ракета: знак до відступу. Саме на час, бо стежі повідомили, що до села прямує польське військо. Коли воно прибуло, Борівниця була суцільним великим вогнищем. Залишився тільки мурований косягол, багато ранених і коло двісті

сидіти. Незабаром на річці з'явився пором з «помічниками». Ми сиділи як миші, аж поки вони не підпливли майже до берега, і тоді сипнули вогнем... Нам з нашого становища добре було видно, як з села втікали люди через Сян, здебільшого жінки й діти. Ми їх не чіпали. І врешті — біла ракета, акція закінчена. Відступ! За нами залишилося велике вогнище. На дорозі зустріли фірманку. На ній дядько, жінка і двоє дітей. Сказали їм піднести руки вгору, дядько, замість догори, суну руку в кишеню, Хрущик, який стояв найближче до воза, вдарив його по руці, і з неї випав німецький пістоль. Павлик пізнав дядька: «Та це ж диялівський лісничий! Він вбив мою матір і сестру!» Павлик націлив зброю, але політвиховник Зорян його стримав: «Хай краще малі діти запам'ятають, що Українська повстанська армія дарувала життя їхньому батькові, хоч він убивця, ніж щоб в їхній пам'яті жила повсякчасно картина його смерті». Павлик ніяк не міг зрозуміти, чому йому не дозволили помстити смерть рідних. Довго нарікав на «пропаганду»...

Мене дуже кортіло знову піти до Іскані, проте я витримав зо два тижні, а далі було вже годі, і я переконав Крука, що конче треба віддати Анельці коца. А як треба, то пішли. Була пізня година ночі, як ми опинилися під хатою Круців. Анелька, побачивши нас, перестрашилася.

— Були з КБВ. Розпитували про упістів, питалися, чи ми не бачили нікого підозрілого, бо в лісах є вас ще багато. Ми, звичайно, відповіли, що нічого не знаємо. Але вам відомо, що нас чекає, коли б довідалися, що я з вами зустрічаюся? Боюся! КБВ робить засідки по селах. Проте я вам не ворог, я вірю в Бога і готова вам допомогти, але боюся і за себе і за вас, коли б вас тут несподівано застукали. Давайте домовимося про час, коли ви знову прийдете, тоді я буду пильнувати і подам вам сигнал:

якщо в селі буде КБВ, я буду світити велику лампу, якщо буде спокійно — світла не буде.

Боже великий! Є ще на світі добрі люди! Ми не знали як дякувати Анельці. Вона винесла нам клунок з харчами, ми домовилися про наступну зустріч і зникли в лісі.

Коли в означеному дні ми знову вирушили до Іскані, зірвалася буря. Взагалі влітку 1948 року було багато дощів. Мокрі і заболочені ми підкралися під вікно, в якому блимало маленьке світло. Маєш тобі! А що це має нам сказати? Я легенько пошкрябав у скло, Анелька миттю опинилася у вікні і помахом руки дала нам знати, щоб ми втікали. Ми метнулися якнайдалі від хати і порачкували між лозами. Буря розгулялася ще більше, блискало і гриміло, дощ лляв, як з відра. Ми не бачили можливості добиратися в таку грозу до нашої криївки, сидіти між обійстями також було небезпечно, і перше, що мені прийшло на думку, був цвинтар, там було кілька склепів-гробівців, там можна сховатися. Так і зробили; ледве відчинили тяжкі двері і зайшли до середини. Помацки намацали чотири домовини, але мертвих ми не боялися, боялися, щоб сюди не заглянула польська облава, і хоч тут було тепло і сухо ми, посидівши годинку, рішили втікати. Але куди? Де можна пересидіти спокійно і перечекати небезпеку?

Церква! Наша церква! Колишня гордість нашого села! Церква, в якій мене христили і до якої водила мене за руку мама. У коротких відблисках блискавки вона дивилася на нас страшною руїною: розбиті вікна, поламані двері.

Всередині було ще гірше — обдерті стіни, під ногами скло і понищені ікони. Ми вийшли на хори, а там по якійсь дошці видряпалися до середини бані, підтягнувши дошку за собою. Хай діється воля Божа! Як знайдуть, то загинемо бодай у Божому храмі, дарма що «культурні» поляки зробили з нього руїну.

Так ми просиділи ніч і день. Дощ ушух десь щойно по полудні. Через щілини в бані нам видно село мов на

долоні. Біля хати Анельки крутилися люди в мундирах. Потім побачили ми їх в інших місцях села. Ми не зводили з них очей і нарахували коло сорока жовнів. Вони групами ходили між зруйнованими хатами, заходили до середини, обійшли увесь цвинтар, заглядали до гробівців і врешті попрямували до церкви.

Нам заперло дух. Ось і прийшов нам кінець! Жовніри товклися по церкві, чути було під їхніми ногами тріскотіння скла і вигуки з польськими прокльонами. Кілька вийшло на хори, походили і скоро спустилися вниз. Ще кілька лайливих вигуків і, о Боже, спасибі Тобі, вся зграя вийшла з церкви. З нашого обсерваційного пункту ми побачили, як вони незабаром пішли з села.

Пізно вночі ми підкралися до обійстя Анельки. Вона була на подвір'ї і побачивши нас, гірко заплакала. Витираючи руками сльози, вона розповідала, що військо засіло в селі ще звечора, заквартирувало в хатах, порозставляло кулемети. Врятувала нас хіба громовиця, тільки завдяки їй ми могли непомітно перейти попри застави кулеметів. Вона не могла засвітити лампи, щоб нас попередити про небезпеку, бо якийсь старшина наказав їй погасити світло. На її прохання, мовляв, дитина хвора, дозволив засвітити маленького каганця. Вона щипала дитину, щоб та плакала і, нібито підходячи до дитини, стежила за вікном.

— Яке щастя, що все так скінчилося. Але я дуже хвилююся і боюся. Знаєте, я навіть ходила сьогодні вранці до сповіді. Я мусіла ксьондзові висповідатись, що даю харчі українським партизанам, які переховуються в лісі. І знаєте, що ксьондз сказав мені? Сказав, не бійся, дитино! Це не гріх, бо Святе Письмо каже, хто голодному дає, тому Бог віддає. І ще сказав, що ті, хто борються і жертвують життям за свій народ, не є бандитами!

Далі Анелька призначила нам дату, коли прийти до неї, і не вночі, а як осмеркне. Коли небезпеки не буде, вона крутитиметься по подвір'ї і кликатиме курей. Це буде для

нас зелене світло. Обдарувавши нас харчами і перехрестивши на дорогу, вона довго стояла на подвір'ї і проводжала нас очима до лісу.

Свідомість, що світ не без добрих людей, робила наше сіре життя світлішим, сповнювала надією, що якось перетриваємо. Правда, скоро постала перед нами нова проблема і розраховувати на допомогу тих добрих людей ніяк не було можна. Прийшло питання нашого одягу і взуття. Коли ми розставалися з нашими друзями в травні, віддали їм увесь одяг, а самі залишилися в чому стояли. Крім того, незалежно вже від жалюгідного стану наших польських мундирів, у теперішній ситуації нам було б краще мати цивільний одяг. Та як його роздобути? Де? Ми довго сушили собі голови і дійшли до переконання, що голими нам не ходити, подарувати нам його ніхто не подарує, отже треба заризикувати і роздобути в якомусь польському селі.

Крук вибрав для ескапади невеличкий присілок коло Брижави. З різних міркувань. Поперше, він невеличкий, всього кілька хат, подруге, він його добре знав, потрете, мешканці його польські шовіністи, які 1945 року навели військо на один рій сотні Громенка і разом з військом брали участь в облавах на наших повстанців.

Вирішили — зробили. Котрогось ранку підкралися до присілку, вмостилися на високому насипі і цілий день «студіювали» село. Крук навіть пізнав деяких людей, які метушилися на своїх господарствах. Під вечір все затихло, тільки під одну з хат вийшов стійковий ОРМО з крісом. Ми котячою ходою підійшли до нього ззаду, і заки він встиг зорієнтуватися, його кріс опинився в наших руках.

— Де комендант ОРМО?

Стойковий зі страху не міг вимовити й слова, тільки рухом голови показав на хату. Ми відбезпечили зброю і звеліли стійковому йти перед нами до хати. Всередині ми застали чоловіка в силі віку, його дружину і хлопця років

шістнадцять. Наказавши лягти всім на підлогу, Крук прочитав заздалегідь написане обвинувачення УПА: видання на смерть кількох повстанців у 1945 році, участь в облавах. За злочини того роду йому належить кара смерті, проте ми не прийшли виконати вирок. Хай він віддасть усю зброю й амуніцію, яку має в хаті, військові мундири, цивільне вбрання, взуття і білизну. Хай не пробує чинити опір, бо присілок обставлений нашими людьми. За коротку мить перед нами стояв величезний мішок з усяким добром. «Порадивши» жінці і хлопцеві сидіти, як миші під віником, комендантові і стійковому наказали нести мішок і запровадити нас до наступної хати. Тут повторилася та сама дія. Господаря цієї хати Крук зокрема знав з його «героїчних дій» проти УПА. Ох, як гидко було дивитися на жалюгідну поведінку молодої здорової людини, коли він почув наш «вирок». Навіть його молода жінка і мати, які заливалися сльозами, мали більше гідності. Він впав на коліна і благав нас не вбивати його:

— Все беріть. Ось там у скрині 20 тисяч золотих, які нещодавно дістала моя жінка як посаг. Беріть, тільки даруйте життя.

Життя ми їм не збиралися забирати, але гроші і мішок з різного роду одягом забрали. Ще раз попередивши, щоб не робили «ніяких дурниць», бо нас, мовляв, тут багато, ми бігом, наскільки нам дозволяли дуже тяжкі мішки, побігли в напрямі Грушівського лісу: добрих шість кілометрів від присілку. Думаю, що ми не встигли відбігти й два кілометри, коли почули постріли, крики і гавкання собак. За нами гналися! Ніч темна, хоч око виколи. Ми шпорталися, падали, вставали, знову бігли. В якомусь місці ми втратили ґрунт під ногами і покотилися в глибоку яругу. Від форсованого бігу в грудях кололо, немов би там були гострі ножі. Крук, набагато міцніший від мене, вхопив обидва мішки, віддав мені здобуту зброю і побіг наперед. Вже почало світати, і ми, на наше щастя,

побачили потічок. Вода — єдиний рятунок, щоб собаки загубили наші сліди. Чалапаючи по коліна у воді, ми незабаром дійшли до більшої річечки. Тут ми вже зорієнтувалися в терені і знали, що вона пливе з Грушівського лісу. Іти проти течії та ще вгору легко не було, але ми були щасливі: крики людей та гавкання собак виразно свідчили, що погоня загубила наші сліди. Недалеко села Борівниця ми поховали наші трофеї в кущах, а самі вилізли на високі ялиці, на яких просиділи увесь день. По лісу лунали людські голоси, скавуління собак, але все це було далеко від нас.

Після цієї витівки, ми, мабуть, з два тижні не вилазили з нашої криївки, а далі затужили за «широким світом» і почали обмірковувати, кого б відвідати. Вирішили навідатися до Феня.

Як і першого разу, ми його застали при роботі в полі. Хоч на полі, крім нього, нікого не було, ми не відважувалися покликати його, аж поки він не підійшов до краю лісу. Почувши голос Крука, він відразу привітався з нами без будь-якого збентеження, а далі почав говорити:

— Хлопці, на милість Бога, будьте обережні! Я вас не зраджу. Я не комуніст. Я комунізм ненавиджу! Але в селі є й інші люди, ось, наприклад, Юзько Олецін, Качмарики, Карнась, вони тебе, Стефано, знають, вони тебе пізнають відразу, і їм видати вас у руки КБВ буде гонор, їм бо що, вони в Бога не вірять. А КБВісти увесь час крутяться і розпитують людей, чи не бачили «українських бандитів». І мене питалися... Скажіть, вас тут тільки двоє?

Крук кивком голови ствердив. Фень пошкробався в голову, і в очах його з'явилося співчуття.

— Ну, пішов до роботи. Сидіть тут у кущах, далеко не відходьте. Жінка незабаром принесе обід.

Коло полудня на полі з'явилася Феньова з кошиком у руках. Фень пішов їй назустріч, і вони довго стояли серед поля. Фень, мабуть, розповідав їй про нас, бо розмахував руками і показував у бік лісу. Потім вони пішли «в

холодок» до лісу. Посідали і почали полуднати. Ми дивилися на них з кущів, але не мали відваги підійти, а вони нас не кликали. Врешті, Крук не витримав і виліз з кущів. Я вже не пам'ятаю, що він сказав на привітання, але Феньова весело засміялася. Виповз з гушавини і я.

— Сідайте! Я не сподівалася, що буду мати гостей на обід, тож багато тут немає, але частуйтеся. На вечерю принесу більше.

Ми розповіли їм дещо про наші митарства, вони нам деякі новини. Найцікавішою для нас була вістка про Юзька Кліма-Калину з сотні Громенка, який написав до них і до своєї дружини в Динові листа з Франції. Між Фенями і Калиною були давні дружні зв'язки ще з часів, коли сотня Громенка оперувала на цих теренах.

Увечорі Феньова приперла колосальний кошик з харчами: на вечерю для всіх, та ще й нам «на дорогу». Фені обоє сказали нам, щоб ми поводитися дуже обережно, але щоб навідувалися до них частіше. Вони допоможуть нам, чим тільки зможуть. І дійсно, ця чудова польська родина стала нам ріднею. На одну з чергових зустрічей прийшов Юзько Фень, товариш Крука з юнацьких років.

Сердечність Фенів була для нас не тільки матеріальною але й моральною підтримкою. Однак ми старалися не докучати зачасто тим добрим людям у Гуті. В Іскані ми вже не були кілька тижнів і нам було дуже цікаво знати, що діється в Анельки.

До Іскані прибули ми як смеркало, і засіли в густих лозах на краю обійстя Круців. Нам навіть не довелося довго чекати, коли на подвір'ї з'явилася Анелька. Вона ходила по дворі й голосно розмовляла сама з собою:

— І де кляті качки поховалися? Все на моїй голові. І де поділися мої бахурі Мілько і Влодко (її молодші сини). Немає кому допомогти.

Ми з захопленням слухали її нарікання. Вона чудова артистка! Коли вона підійшла ближче до нас, ми дали знати про себе.

— Ну, звичайно, та ви кляті качки в лози поховалися. Чекайте, чекайте, зараз вас повиганяю! — і Анелька опинилася біля нас.

Її інформації були короткі, але змістовні. КБВ патрулює що кілька днів по селах. Дуже часто засідають в Ісканському Долі, коло хати Терешаків. Люди оповідають, що в Корманицькому лісі КБВ знищило великий бункер і багато упістів. Вона не знала, коли це сталося. Ми догадувалися, що мова, мабуть, про групу Вістун, але мовчали. Міліція з Кривча опитує людей про упістів, про яких відомо, що оперували в наших теренах. Справа в тому, що чехи зловили групу повстанців на своїй території і передали їх полякам. Тепер поляки готували проти тих упістів судову розправу.

«Додому» ми вернулися не з порожніми руками: Анелька подбала, щоб наші наплечники були повні. У лісі з'явилися перші гриби, і ми збирали їх і сушили, щоб мати на дарунки для наших добрих приятелів. Крукові вдалося зловити сільцем кілька зайців. Він був дуже задоволений, але не переставав мріяти зловити дикого кабана.

При кінці серпня 1948 ми відбули чотириденну «подорож» до наших старих зв'язкових пунктів. Попри село Бахів ми пішли насамперед до Купницьких лісів. Єдиним заселеним селом на нашому шляху була Ясениця — чисто польське село, і нікого з нього не вивезли. Ми перевірили усі пункти — дупласті дуби — та ніякої пошти в них не знайшли. Потім пішли в лісі Турниці, там також не було ніякого людського сліду, нас страшили тільки великі зграї диких свиней...

...Село Бахів пригадало мені трагічні події 1945 року. Боже! Яке то було гарне село! Велике, розлоге, мало понад п'ятсот хат! А сусідня Березка? Також не мале село — триста п'ятдесят хат! А сьогодні? Між суцільними

згарищами лише де-не-де, чудом уціліла, стояла порожня, без вікон хатина.

Польські посіпаки напали на Бахів і Березку 18 квітня. Ми квартирували в Іскані вже кілька тижнів, звідки часто ходили до інших сіл і переконували селян, щоб вони творили самооборонні кущі для оборони перед нападами поляків. На жаль, наша акція, зокрема в Бахові і Березці, не мала успіхів. Люди там були пасивні і не дуже свідомі. Думаю, що велику роль відіграв у тому о. Сембратович, довголітній парох Бахова, впертий москвофіл, дуже лояльний до поляків, приятель польських ксьондзів і поляків шовіністів. Правда, доля йому за те не усміхнулася. Коли банди напали на Бахів, він втік до Бабичів, але там його знайшли інші посіпаки і розстріляли.

Нас збудила вранці стрілянина, а зараз за нею прибігли зв'язкові з криком, що поляки палять хати та вбивають людей у Бахові і Березці. Наша боївка й один самооборонний відділ з Іскані побігли на допомогу. Вже здалеку побачили полум'я; лунали постріли, крики людей і рев худоби. Затока наказав ісканцям зайняти становище в густих кущах над потоком і вважати, щоб поляки нас не оточили. Наша боївка підкралася під село. Ми відразу зорієнтувалися, що вдіяти ми нічого не можемо. В селі, крім цивільних польських банд, було ще польське військо. Їхні сили переважали наші стократно. Нам розривалися з розпуки серця. Ми ж не можемо дозволити, щоб вони витовкли весь народ! Підсунулися ще ближче. Затока наказав піднести мірники нашої зброї на найдальшу віддаль. Тяжко вцілити на таку віддаль, але можна бодай нагнати їм страху. Заграли наші кулемети і десятизарядки. Стрілянина сполохала коней, спочатку господарських, запряжених у вози, а за ними почали бігти й військові. Поляки, у відповідь нам, «заграли на Максимі» і пустили в рух міномети. Вони тільки не могли точно зорієнтуватися, як далеко ми від них, і тому ніякої шкоди нам не могли вдіяти. Єдиний набій, який упав

найближче до нас, засипав землею стрільця Риболова. Рій СКВ й собі відкрив вогонь. Поляки, забувши про нас, почали бігти в їхньому напрямі, а коли вони вийшли на шосе, ми скерували весь вогонь на них. Тут їх уже можна було брати на приціл. Рій СКВ відступив до лісу. До нас прибіг якийсь селянин з присілку Сокіл Бахівський з криком, щоб ми втікали, бо поляки оточують нас. Ми миттю опинилися між хатами в селі і побігли між ними в протилежному напрямі до лісу. Там зустріли рій СКВ. Думали, що поляки поженуться за нами, але вони побігли рятувати своє награване майно. Найбільше між нами переживав і хвилювався стрілець Чорнюк, дарма що жінка його польського роду. Рвався бігти до Бахова. Затока заборонив. Сказав, що підемо всі, але згодом. Пішли ми щойно пізнім вечором. Описати картину жаху бракує слів. З догораючих хат виглядали обгорілі кістяки, лежали знівечені до невпізнання трупи чоловіків, жінок і дітей. На приходстві в Березці знайшли тіла о. Білика та його дружини, їхні голови, відрубані, лежали далеко від тулубів. Хто на власні очі не бачив такого звірства, уявити собі напевно не може. У Бахові і Березці поляки замордували тоді 465 безборонних людей, дві третини яких були малі діти і жінки! Між ними загинула також родина Чорнюка. Це число не є переборщене, є ще люди, які пам'ятають цей злочин і мають списки тих, що загинули. А скільки загинуло наших беззахисних селян по всьому Закерзонні?

Наша маленька горстка вбила тоді дев'ять бандитів і стільки ж було ранених від наших куль...

Жити з Круком було легко. Він мав дуже приємну вдачу, завжди усміхнений, веселий, товариський, відважний, а рівночасно обережний. У боївці він мав репутацію найбільшого педанта і співака. Ми були з ним однолітки,

розуміли один одного, здебільшого погоджувалися, а коли виникали між нами розходження, ми вміли спокійно поговорити й іти собі на поступки. Одним словом, Крук був свій хлоп. Наша приязнь допомогла нам пережити ті довгі безнадійні роки і зберегти здоровий глузд. Проте Крукові було багато важче, ніж мені, його вдень і вночі мучило одне і те саме питання: яка доля зустріла його молоду жінку-красуню і дворічного сина? Чи вона живе, а як живе, куди їх вивезли? Чи чекає вона на нього? Мабуть, ні, бо думає, що він давно вже загинув, а якщо так, то що стоїть на перешкоді молодій і дуже вродливій жінці знайти собі нового чоловіка? Він дуже любив свою дружину, і в дні, коли його опадала чорна розпука, важко було його чимось розрадити. І взагалі, яку тут можна дати розраду?

Одного такого «чорного дня» Крук заявив, що він іде у Рибне до Гаврилуків, може вони мають якісь відомості. А звичайно, куди Крук — туди я, куди я — туди Крук. Пішли. Під садибу Гаврилуків прийшли, коли вже добре стемніло. Перший почув нас собака і почав, вражий, гавкати на все село, тож незабаром на подвір'ї з'явилася Мільця. Вона трохи збентежилася, але щиро привіталася з нами. Крук відразу почав говорити про те, що йому боліло. Мільця знала лише, що людей з Явірника Руського вивезли до Ольштинського і Щецінського воєводств. Хто куди потрапив — невідомо. Вона також сказала, що в Селиських живе свояк жінки Крука, Болько Кацюба. Відтоді Крук вже ні про що інше не думав, тільки як дістатися до Селиськ. Аргументи, що це віддаль 10 кілометрів, що терен небезпечний, що невідомо, яким духом дихає Кацюба, до Крука не доходили. Не залишилося нічого іншого, як іти до Селиськ.

Прийшли ми під село ще перед світанком і на високій лісистій горі вибрали собі обсерваційний пункт. Усе село і хату Кацюбів на оболоні було видно, як на долоні. Крім звичайної метушні на господарстві, ми не бачили нічого

підозрілого. Увечорі ми підлізли до хати Кацюби, що стояла на відкритому полі. Коли по якомусь часі Кацюба вийшов до стодоли, Крук покликав його. Побачивши Стефана, він дуже настрашився. Болько знав адресу жінки Крука в Кошаліні. Після довшої надуми він дозволив Круківі поставити на листі його ім'я і зворотну адресу. Круківі полегшало на серці. Але коли ми переходили попри присілок Гдичину, він пригадав собі, що там живе дуже порядний поляк Юзько Кійовський і що він також може знати дещо про долю його жінки. Ну що ж, хай діється Божа воля — пішли.

На наш стук двері відчинила двадцятирічна донька господаря Дануся. Вона відразу впізнала Стефана і впустила нас до хати. Кійовські погасили світло, випустили надвір пса, щоб сторожував, і ми посідали говорити. Про жінку Крука вони нічого не знали, радили звернутися до Кацюби, а Крук не признався, що ми якраз від нього прийшли. Кійовський розповів, що влада дивиться на нього косо, мовляв, він мусів співпрацювати з УПА, бо як він міг перебути тут увесь час, коли інші родини втікали з села. Кійовська добре нас нагодувала, а коли ми почали збиратися в дорогу, нам запропонували залишитися у них на горищі, бо надворі зірвалася буря.

Ми відчували щирість і чесність цих людей і погодилися залишитися.

— У нас тут удень на подвір'ї рух. Частенько заходять і міліціанти, — сказала Кійовська, — але ви не турбуйтеся, це вони приходять «на чарочку» до мого старого.

Запровадили нас господарі на горище, вхід до якого добре закидали снопами соломи. Але нам не спалося. Ми нервово куняли. Ще добре і не розвиднилось, як на подвір'я почали заїжджати вози і в кузні Кійовського закипіла робота. Ми з щілини бачили, як він кував коней, направляв колеса до возів. В обідову пору з'явилися два міліціанти.

— Здорові були, — голос Кійовського звучав на все

подвір'я, — хочете підкуватися горілочкою? Ходіть, ходіть!

Під вечір обійстя спорожніло. Тоді Дануся принесла нам обід, та ще який: таких ласощів ми вже й не пам'ятали. Пізно ввечорі вони покликали нас до хати, щоб ще перекусити. На нас чекали також готові клуночки з харчами і ще пляшка горілки, щоб було «чим розігрітись в дорозі». Сказали нам заходити до них, але ми відповіли, що «вертаємося на Україну» і не знаємо, коли будемо в їхніх сторонах.

Найбільшою розрадою для Крука було полювання. Як я вже казав, він був мастак у робленні петель, на які часто попадалися зайці. Але що для мисливця заєць, коли по лісу бігали табуни диких кабанів, а він їх піймати не міг. Придумав він копати ями-пастки. Я особисто цілком не був захоплений його новим винаходом, бо робота була велика: ями треба було робити відповідно глибокі і добре їх зверху маскувати. Але що всякі нові «ідеї» Крука відвертали його увагу від того, що його найбільше гризло — доля дружини і сина, — я підтримував їх. Проте скоро виявилось, що наша робота була даремна, бо навіть коли якийсь кабан і провалювався в яму, він вмів з неї також і вилізти. Попався раз у яму я сам і добре, що Крук був недалеко і поміг мені вилізти, бо, може, прийшлося б чекати на «допомогу» кабана.

Крук виходив з себе: кабана без зброї не вполюєш. Кріси в нас були, а стріляти з них ми не наважувалися, щоб не накликати на себе біди. Інша річ, коли б у нас була дубельтівка, постріл з неї не звернув би уваги, бо в лісах полювали мисливці не раз. І Крук почав марити про дубельтівку, спочатку в загальних формах, а згодом про конкретну дубельтівку лісника Гжондзеля. Гайовика ми бачили часто, як він завжди тими самими доріжками з дубельтівкою на плечі обходив ліс, як завжди сідав відпочити і покурити на одній і тій самій поляні. Одного

разу ми навіть, удаючи з себе польське УБ* зайшли до нього до хати, але він, побачивши нас, утік. І тоді ми зважилися на божевільний крок. Ми написали до нього листа, в якому сказали, що ми повстанці, що не вчинимо йому ніякого зла, що віримо, що він нас не видасть і що нам потрібна дубельтівка і набої до неї. Листа повісили на дереві проти каменя, на якому він звичайно сідав, самі заховалися в кущах. Гжондзеля надійшов повільною ходою, сів на камінь, витягнув з кишені цигарку і раптом застиг. Зірвався і вхопив наше «послання». Ми бачили, як йому почали труситися руки, як злякано він обертався на всі боки і, сховавши листа до кишені, скільки сили побіг до своєї хати.

— Ось і видумали, «герої»! Тепер він зворохобить проти нас усе КБВ! Пропадемо за «цапову дубельтівку»!

Та заки придумав, що нам робити, ми вирішили простежити, що буде робити гайовик. Ми знайшли на горбі добре для обсервації місце і не спускали з очей Гжондзельової хати. Ввесь день і всю ніч ніхто не виходив і не приходив до хати. Щойно на світанку гайовик з дубельтівкою на плечі, вийшов і спокійним, повільним кроком попрямував до лісу. Ми обережно за ним. Він прийшов до свого місця відпочинку, сів на камінь, зняв з плеча рушницю, поклав її в густу траву, закури цигарку і такою самою повільною ходою вернувся до своєї хати.

Ми довго сиділи цілком онімілі, а коли опритомніли зі здивування, Крук кинувся обіймати свою вимріяну «панночку». Біля дубельтівки ще лежало двадцять набоїв. Пізніше розповідали наші приятелі, що на гайового напала якась банда бракон'єрів і забрала від нього рушницю і приділіла набоїв. Він про це зголосив лісничому в Селиських і в міліцію, а що бракон'єрів і різних злодіїв волочилося в той час багато, ніхто не збирався за ними шукати.

*УБ — Urząd Bezpieczeństwa Publicznego — польське НКВД.

Нам як не все розум, то щастя сприяло напевно!

Коли селяни почали збирати по полях врожаї, ми також почали робити запаси на зиму. Ще під час жнив, коли пов'язане в снопи збіжжя стояло в копах, ми виходили ночами на поля і «молотили» зерно: розкладали лантух, обережно виймали з полукіпка сніп і витрушували з нього зерно, а потім ставили на те саме місце, щоб не було слідів нашої роботи. У криївці ми мали жорна, які свого часу притягли з якоїсь порожньої селянської хати, тож муки на вареники у нас було доскоchu. Бараболю ми забирали з поля вже «готову», викопану і зсипану в мішки. Але й це була робота, носити треба було добрих п'ять кілометрів. По середині криївки ми вкопали бочку, в якій квасили капусту. Збирали також різну городину і сушили її, ну і гриби. Наша «хата» пахла капустою, грибами, цибулею та часником. Дубельтівка «постачала» нам кабаняче м'ясо, і ми носили його також нашим приятелям. За гроші, що ми «дістали в посагу» від поляків у Брижаві, Фені й Анелька Круць купували нам нафту, сірники, сіль, цукор, каву та інше. Вони давали нам також польські газети, в яких багато писалося про процеси над українськими «бандитами».

Перший сніг 1948 року випав десь у листопаді, але він довго не лежав, і знову прийшла гарна погода. Мені захотілося відвідати Ісканю. Коли ми вийшли вранці з нашої «хати», був чудовий соняшний день, але як ми пройшли добрих 10 кілометрів, половину нашого шляху, зірвався вітер і відразу позимнішало. На небі з'явилися хмари, спочатку десь тут і там, згодом вони закрили цілком сонце. У повітрі почали кружляти дрібненькі сніжинки, потім щораз більше й більші, аж поки не перейшли у лапатий сніг. Заки ми добилися до хати Круців, настала ніч і розгулялася хуртовина.

Анелька запросила нас до хати, але ми вважали, що безпечніше для них і нас, коли підемо до стайні. Незабаром до нас прийшов сам господар — Михайло Круць.

— Ви не дивуйтеся, що я досі не показувався вам на очі, я боюся. Самі знаєте, що за контакт з партизанами дають 15 років криміналу. Я вам дуже співчую, я не проти того, що вона вам допомагає, вона у мене козир жінка, а я... я боюся. Я вас ніколи не бачив, і ви мене також не знаєте.

Заки ми поговорили, заки Анелька нас підгодувала, снігу напало по коліна і не було ніякого вигляду, що він перестане сипати. Анелька, не питаючися нас, що ми думаємо робити, вирішила за нас.

— Переночуєте в пивниці на сусідській зруйнованій господарці. Я в ній тримаю бараболю і яблука. А завтра будемо бачити.

Наступного дня снігу було вже по пахви і хуртовина шаліла далі. Я почувався дуже винним перед Круком, бо це ж була моя ідея іти «на прогулянку». Я навіть пробував вибачитися перед ним, але він звелів мені «заткатися». Десь в обідню пору в пивниці з'явилася усміхнена Анелька з кошиком у руках, в якому був полуденок для нас.

— Хлопець мусів на коні протоптати стежку сюди, бо в хаті ні одної бараболини немає, то я прийшла взяти трохи в кошик.

Ах, ця Анелька! Вона чародійка!

Просиділи ми в пивниці два дні і три ночі. На четверту ніч сніговія почала ущухати і ми вирішили, що чекати нам поки цілком випогодиться годі. Михайло Круць виявив готовість підвезти нас саньми. Ми, звичайно, дуже радо погодилися, але під умовою, що коли б нас у дорозі затримала міліція, ми будемо говорити, що його не знаємо і що ми його змусили везти нас. Щасливо, нікого не зустрівши, ми доїхали поза село Тернавку, а далі, щоб не

надуживати нашого і Михайлового щастя, пошкандибали пішки. Іти було важко, шалений вітер віяв в обличчя. Мабуть, дорогою нещодавно проїхали сани, бо на снігу були ще сліди, і вони дещо улегшували нашу ходу; ноги не так глибоко западали в сніг. Десь недалеко П'яtkови ми побачили дві людські постаті, які йшли назустріч нам. Сховатися за високі горби снігу вздовж дороги неможливо, бо нас зрадять глибокі сліди, тому ми прямували просто далі й голосно заговорили по-польськи, нарікаючи на погоду. Зрівнялися з мандрівниками, кинули собі взаємно якесь слово на привітання і пішли далі.

Не доходячи до Жогатина, звернули з дороги в ліс. Тут снігу дещо менше і вітер не так курив снігом, але йти було дуже важко. Ми собі подумали, що коли б не те, що ми так добре знали кожну п'ядь землі, ми, мабуть, у таку метелицю не потрапили б до нашої криївки. Добилися ми до неї вже вранці і непритомні від втоми попадали на ліжка, безпекою нашою не журилися, бо знали, що завірюха позамітає всі наші сліди.

Я прокинувся перший, Крук хропів сном блаженних, і я його не будив. Виглянув з криївки — сонце вже заходило, тобто пора братися за вечерю. Крук розплющив очі коли юшка, зварена на м'ясі і грибах, заправлена часником, була вже готова. З'їли ми її зі смаком, хоч Крукові бракувало ще вареників. Він за ними пропадав, хоч робити їх не вмів і не спішив навчитися. Казав, що не хоче робити мені конкуренції...

...Завжди, коли ми опинялися в околиці Жогатина, мені пригадувався 1945 рік. Тоді в Жогатині, а також у селі Липі постійно квартирували більші відділи енкаведистів. Вони паралізували наш рух, і ми часто робили на них засідки. Вони відплачували нам тим самим, хоч більше зосереджували свою увагу на виловлюванні дезертирів

Червоної армії. Ми також затримували дезертирів; багато з них були ними дійсно, але багато були насправді енкаведистами, які, вдаючи втікачів з армії, хотіли дістатися в наші лави для своєї юдиної роботи. Один такий напорівся на мене, коли я стояв на стійці. Казав, що походить з села Дубляни коло Нового Самбора, говорив по-нашому й по-польськи, вмів молитися. Після допиту Затока вирішив відпустити його, але він заявив, що хоче залишитися з нами. Та долю його, а може, й нашу, вирішила погода: падав великий мокрий сніг, всі ми перемокли від шапок до чобіт, тож, прийшовши на квартиру, роздягнулися та поскидали мокрі чоботи. Тільки наш втікач, на наше велике здивування, не хотів роззутися. Це нам видалося підозрілим. Ми роззули його силою, відірвали підшву від чобіт і знайшли... різні закодовані документи! Його поставлено під польовий суд.

Та найсумніший спомин, пов'язаний з Жогатином, — смерть командира Оленя. Олень походив з села Котів. Був не абиякий сміливець і ризикант. Одного разу в селі Ясенів енкаведисти несподівано застукали на квартирі Біса. На щастя, недалеко перебував зі своєю боївкою Олень. Він і його хлопці носили мундири енкаведистів. Вони вскочили до хати під претекстом «перевірки документів», і заки справжні енкаведисти зорієнтувалися, наші пов'язали їх і врятували Біса.

У березні 1945 року Олень вирішив зліквідувати станицю НКВД в Жогатині, яка нам надокучила як чиряк на шиї. Залишивши своїх хлопців надворі, сам зайшов до хати і одним пострілом поклав трупом майора НКВД, який був сам у кімнаті. Потім спокійно вийшов і попрямував до вартівні, щоб покінчити з вартовим. У вартівні саме був якийсь лейтенант. Олень вистрілив в нього, але той в останніх корчах застрілив Оленя. Вартовий утік. Коли наші хлопці надбігли, застали на вартівні два трупи.

Поховали Оленя на його власному полі при дорозі з Липи до Котова. Ще за життя він говорив: «Коли загину, поховайте мене на полі при дорозі, щоб було видно далеко».

Боївку Оленя перебрав Лев, який також походив з Котова...

Зима 1948-1949 року була дуже люта і снігова. Після нашої «ісканської пригоди» нам відпала охота пускатися в мандри. Правда, коли прийшло Різдво, вирішили піти до Гаврилюків, хоч надворі бушувала метелиця. Та коли відійшли не далі як кілометр від криївки, нам перетяв дорогу величезний дикий кабан. Крук, який не розставався зі своєю дубельтівкою, вистрілив йому між очі і поклав на місці. Треба було вернутися до криївки по знаряддя, щоб розібрати кабана, порубати м'ясо, а потім занести до криївки. Все це забрало нам чимало часу, та й ми втомилися при роботі. А наступного дня, поміркувавши, ми таки вирішили, що краще нам не рипатися. Так ми відсвяткували Різдво вдвійку і просиділи в нашій «хаті» всю зиму.

Вода, яка почала затікати до нашої криївки, була для нас першим вістуном, що вже надходить весна. При кінці березня, на латинський Великдень, ми пішли подивитися на наш ліс. Сніг лежав пише то тут то там і ми могли легко обходити його, щоб не залишати за собою слідів. Зайшли ми так майже під Гуту. День був гарний, соняшний, і ми сіли на стежці трохи відпочити. Раптом почули гавкіт собаки й побачили чоловіка в мундирі гайовика і жінку, які прямували в нашому напрямі. Ми скоренько заховалися в кущах. Та в кущах можна заховатися від людського ока, не від клятого собаки, який кинувся за нами. Лісник собі за псом. Іншого виходу не було — ми вийшли з кущів.

Привіталися по-польськи і кажемо, що ми з ОРМО, йдемо на обхід лісу. Гайовик, добре підхмелений, розсміявся і враз уважніше глянув на Крука.

— Терезо, — звернувся до жінки, — подивися добре, та це ж Стефан Сорочак з Явірника Руського!

— Та дійсно... Але цей другий, мабуть, не з наших сторін, бо його не знаю.

Крук також пізнав гайовика Полівку. Брехати далі не було сенсу, і між нами почалася «дружня розмова». Поляк намагався бути дуже «віцовним», тільки тремтіння рук зраджували його страх. На обличчі Терези також виразно малювався страх, і вони, мабуть, шкодували, що по-п'яному не приховали, що впізнали нас. Проте оповідали нам, як вони гарно гостювали в знайомих і запитали нас, де ми «гостюємо», звідки йдемо. Ми сказали, що прийшли з України подивитися, як тут живуть люди. Далі Крук сказав, що ми радо зайшли б до них увечорі на розмову, але за умови, що вони нікому не скажуть про нас. Полівка запевнив нас, що буде мовчати «як гриб», та що вони чекатимуть нас. Після виміни ще деякими висловами чемності ми розійшлися.

Увечорі ми забігли до Фенів затягнути язика. Вже на порозі вони привітали нас новиною, що вся Гута аж гуде, що з України вернулася УПА, що вже заалармовані міліція, КБВ і УБ, напевно буде облава, тільки ще невідомо, коли і де. Він порадив нам, щоб ми вранці знайшли собі добрий обсерваційний пункт недалеко його левади. Він вийде «в господарських справах» і подасть нам сигнал: розпростерті обі руки — облава охопить більший терен, одна рука в напрямі Гуті — менша облава і тільки в околиці села.

Так ми й зробили. Десь о восьмій ранку на леваду вийшов Фень, довго нипав і приглядався до трави, випростовуючи, немов би його боліла, одну руку в напрямі Гуті. Ми поміркувавши дійшли до висновку, що облава, щоб дістатися до лісу мусить також перейти

Феньову леваду, тому, сховавшись в густі молоді смеречки, почали чекати. Досить скоро на леваду вийшла невеличка стежа, а за нею сотня війська КБВ. Вони перейшли навскіс леваду й увійшли в ліс.

— Ми не знаємо, куди і як глибоко вони підуть у ліс. Для нас найбезпечніше бути в їхніх тилах. Пішли!

Крук не дарма народився і виріс у цих околицях: він знав кожне село і ліс як власну хату, тож тільки йому відомими стежечками і ярами ми скоро опинилися «в хвості» наших гонителів. Вони перетнули ліс і вийшли на хребет Татарської патрії, звідки один кілометр до нашої криївки. Ми завмерли. У якому напрямі вони підуть? Поляки посідали на галявині і довго відпочивали. Їм нікуди поспішати, перед ними весь день. Вже, мабуть, минула обідня пора, як вони спустилися вниз, почали йти у напрямі нашої криївки, потім покрутилися туди-сюди і пішли в бік П'ятківського долу. Ми обережно за ними. Так ми дійшли аж до дороги недалеко присілку Оберач. Тут уся облава вийшла з лісу, перетяла великі левади і попрямувала в напрямі Диягови, а ми, скільки сили в ногах — до нашої криївки.

Кілька днів сиділи тихо як миші, боялися показати й носа, а відтак знову почали виходити на Божий світ. Найперше ми відвідали Феня. Він нам сказав, що ми викликали паніку не тільки в Гуті, а в усьому повіті, й УБ наказав міліції по селах бути на сторожі.

На весні 1949 року вернулося чимало польських родин на свої господарства, а також приїжджали польські поселенці на господарства, залишені українцями. Вони діставали від уряду позички на відбудову. Частину будівельного дерева вони купували, решту ночами крали в лісах. Вдень по лісах волочилося щораз більше браконьєрів, і ліс ставав все менш безпечним для нас сховищем. Поява нових поселенців на колишніх українських господарствах викликала з новою силою біль у

наших серцях, бо оживали картини переселення наших людей з їхніх прадідівських осель...

...Ще на весні 1945 року почали кружляти поголоски про переселення українців на Україну. Польські шовіністи при кожній нагоді кричали до наших селян: «Вже годі сидіти вам на „наших польських землях“, забирайтеся до себе на Україну»; а радянські переселенчі комісії волочилися по наших селах і заохочували людей виїздити. Та ранньою осінню ми вже побачили, що переселення не буде на добровільній базі. На наш терен прибуло багато польського війська, загони КБВ, в польських селах організовано нові й доповнено старі відділи ОРМО, поляки відкрито говорили, що будуть вивозити українців, бо в своїх селах списували, скільки людей і фір можуть дати для «акції».

Наша боївка квартирувала тоді в Ісканському долі. Затока вислав мене, Орла і Лютого до Іскані на розвідку і дозволив відвідати наших рідних. Батько вернувся нещодавно з Дубецька, де його тримали цілий тиждень під арештом. Заарештували його і нашого пароха о. Гука. Батько хворий на ноги, то його зв'язали і кинули на фіру, а о. Гука прив'язали до воза і так гнали аж до Дубецька. Там їх перепитували і дуже били. Від батька хотіли дізнатися про мене, але він вперто твердив, що мене вбила польська банда. По тижневі батька випустили, розраховуючи, мабуть, що його по дорозі доб'є якась банда, проте він на палицях дошки кульгав якось до хати. Отця Гука не випустили, пізніше засудили його на п'ятнадцять років тюрми.

Батьки наші плакали, плакали й ми. Ніхто з нас не знав чи побачимось знову. Мама вткнула мені в руки теплу куртку і поблагословила на дорогу. Пригноблені, верну-

лися ми до боївки, розповіли про все Затоці, він написав звіт і передав до районowego провідника.

25 вересня 1945 року о годині 5-й ранку польське військо, міліція і згряя ОРМО оточили Ісканю. Усім мешканцям наказали зібратися на оболоні впродовж півгодини. Між хатами бігали посіпаки, підганяли людей, а тих, хто добровільно не хотів виходити з власної хати, били й волочили по землі до збірного пункту. Щоб нагнати більшого страху, розстріляли кілька осіб. Брати з собою не дозволяли нічого, на залишене в хатах добро вже чигали польські «сусіди», які влітали до хат, грабували все, що їм потрапляло під руки, і навіть розбирали хати. Ісканців, як рівно ж недобитків з Бахова і Березки погнали до Бірчи. За годину часу в селі людей не стало, тільки декому вдалося втекти, головне з присілків, до інших сіл. Один з тих втікачів оповів мені пізніше, як поляк з Бахова Юзько Кріль кинувся з пазурами на мою матір і з дикою ненавистю кричав:

— Ти, бандерівська с...о, твоя хата давно вже повинна належати мені! Тепер ми тут будемо господарювати!

Нас усіх заливала розпука і ненависть до ворога, зокрема хлопців з Бахова, Березки та Іскані. Ми звернулися до сотенного Громенка з проханням, щоб дозволив нам піти до наших сіл і спалити господарства, щоб ворог не живився кров'ю і потом наших батьків. Сотенний дозволив і ще послав з нами дві чоти. Грабіжники в Березці і Бахові почали чинити опір, ми розбили їх дощенту і підпалили кожну хату. Відтак пішли до Іскані, там уже розквартирувалося польське військо. Хоч нас у порівнянні з ними була жменя, ненависть за заподіяні кривди дала нам силу і поляки втекли за Сян.

Зі смолоскипом у руках я підійшов до своєї хати, яку щойно два роки тому наша родина відбудувала. З очей покотилися непрошені сльози. Я перехрестився і приклав смолоскип до хати. Вона не хотіла горіти, смолоскип шипів, і мені здавалося, немов би хата шепотіла: «Не пали

мене!» А я цілував її вогнем смолоскипу і промовляв: «Прощай!» Незабаром від заграви в Іскані стало ясно як удень... На суцільному згарищі залишилася недоторкнута вогнем наша українська церква!

Вранці ми перейшли до лісу коло села Полхови. Поставивши застави і стійки, всі лягли спати. Нас запрямував якийсь поляк і відразу повідомив польське військо, яке пішло облавою. Їхня стежа напоролася на нашу заставу, яка обстріляла їх. Вступати в бій з переважаючою ворожою силою ми не могли, тож щезли без сліду в лісі. У поспіху я і Хрущик забули шинелі, тому повернулися до табору, і там нас застукали поляки. Щастя, що не стріляли відразу, мабуть, хотіли зловити живими, бо тільки хтось крикнув: «Руки вгору, бо стріляю!» Ми блискавично скочили в кущі і побігли; я праворуч, Хрущик ліворуч. Моя шинеля висмикнулася мені з рук, але я її вже не підбирав, біг наосліп кущами ожини, аж потрапив під густу і широку ялицю; там присів, далі нікуди було бігти. Поляки ганяли по лісу. Якийсь старшина гукнув високому як тополя полячиськові стати якраз коло моєї ялиці і спостерігати терен, інші побігли далі. Жовнір з папашою в руках став напроти ялиці і вп'ялив у неї очі. Невже побачить мене? Я сидів нерухомо, притискаючи руками серце, бо боявся, що биття його почує поляк. Так ми перебули з годину часу, аж врешті здалека пролунав голос: «Долучатися! Виходити на поле!» Я ще довго сидів без руху, бо відхід поляків міг бути звичайним підступом, вони могли залягти десь далі і чекати, щоб я виліз із схованки. Коли осмеркло і я хотів стати на ноги, почув, що вони не мої, вони так затерпли і задубіли, що я їх зовсім не чув, вони вгиналися піді мною. Заки я їх розтер, на небі вже з'явився місяць. Обережною ходою я добився до крайньої хати Катерини Цан у Полховій. Вона сказала мені, що Хрущик заходив до неї, що наші квартирують у селі.

Дивно, правда? Не шкода мені було спалити власну хату, а за дурну шинелю мало не наклав головою...

18 квітня 1949 року я прокинувся на світанку і вийшов з криївки, щоб закрити й замаскувати наш комин. Ми робили це щодня, щоб вдень не було видно диму. Тому й варили тільки вночі. Ранок був гарний і я, перейшовши на другий бік потоку, закупив цигарку та походив трохи по лісу. Повертаючись, я почув за собою тріск хмизу й подумав, що сполохав якогось лісового звіра, але тріск повторився, і я, не гаючи часу, скоренько побіг до криївки. Та заки спустився в долину драбиною, подивився ще раз. У віддалі якихсь стоп'ятдесят метрів ішов чоловік у цивільному з рушницею на плечі. Я скоренько замкнув покришку і потягнув за стовбур яличку, яка була встромлена по середині накривки, щоб краще маскувати наші «двері». Я собі відразу усвідомив, що ялиця вже втратила свою свіжість і напевно виглядає неприродно. Ми давно повинні були її замінити іншою, але ми взагалі стали ледачами і забували приписи безпеки, які свого часу товк нам у голову провідник Потап. І якщо нам сьогодні буде тут капут — ми самі винні! Я стиснув руками груди, бо мені здавалося, що калатання мого серця чути на весь ліс. Глянув на Крука — він спав сном блаженних; я поклав йому руку на уста і почав тормосити.

— Стефку, цить! Хтось ходить коло нашої криївки!

Над нашими головами ми вже виразно почули кроки, і хтось висмикнув нашу яличку. Ми скоренько погасили нафтову лампу і завмерли.

— Гей, Гжегоже, ходи сюди, — залунала польська мова, — щось тобі покажу!..

Над дірою, в якій щойно стирчала наша яличка з'явилася голова.

— Гжегоже! Та тут хтось є!

Ми почали хреститися. Невже ж пропадем так за

цапову душу? Крук вхопив свою папашу, вона клята часом любила затинатися, я рушницю.

— Атакуємо перші! Як згинемо, то не як барани! — закомандував Крук.

Я став на драбину і з розмахом відкрив покришку, а Стефко випустив серію з автомата. Нам не відповів ні один постріл. Ми вискочили з криївки і побачили як потоком втікали два цивілі. Ми кинулися в протилежний бік та у віддалі 300-400 метрів від криївки видряпалися на високі ялиці, щоб роздивитися навколо. Ніде ні живої душі. Виглядає, що це два випадкові браконьєри натрапили на нашу криївку. Проте це не потіха для нас — вони незабаром заалармують увесь повіт. Прощай, наша «хата»!

Ми похапцем повкидали в мішки і наплечники харчі та все наше добро, винесли якнайдалі від криївки і заховали. У нас було кілька літрів нафти, ми її розілляли по долівці і, вийшовши нагору кинули до середини запаленого сірника. В одну секунду наша «хата» спалахнула полум'ям. Не оглядаючись, ми подалися на гору Патрію, звідки було добре видно навколо. З нашої домівки котилися лісом клуби чорного диму.

У напруженні пересиділи ми весь день, а вночі подалися до Грушівського лісу. Нерви наші дещо заспокоїлися, але огорнула нас чорна безнадія. Йшли мовчки, снуючи ту саму думку про безвихідь нашого становища взагалі і тепер зокрема, коли ми позбулися криївки. У нашій ситуації тяжко було робити будь-яке рішення, і ось так зо дня на день ми пережили вже майже два роки, довгі два роки, бо час насамоті довжиться подвійно. Ми не робили ніяких далекоюсяжних планів, бо не бачили можливостей реалізувати їх. Це знав Крук, знав і я. Але я, може, більше відчував, ніж знав, що піддаватися песимізму нам ніяк не можна. Щоб існувати, ми мусимо боронитися перед захитанням душевної рівноваги. Найважчі були якраз такі хвилини мовчанки, коли кожний з

нас дивився перед себе, а в голові шуміло від відчаю. Я в такі хвилини мав єдиний порятунок: починав говорити, байдуже що, аби тільки перервати гнітючу мовчанку. Так і тепер, я почав говорити про те, що ми повинні йти на Захід або кудись до західної Польщі та про інші «можливості», в які я не вірив і які для нас не існували. Я говорив, щоб тільки говорити, щоб втягнути Крука в розмову, щоб не божеволіти від безнадійних думок. І, як звичайно, Крук врешті zareагував на мої, як сказав, «дурні ідеї». Єдине, над чим можна думати, — це про Захід, але не на весні, коли поля порожні, про це можна думати щойно в серпні-вересні. Добре! Коли перед нами існує якесь «завтра», багато легше пережити «сьогодні».

На горі Козі Ребра пересиділи три-чотири доби. Після нашої «комфортабельної хати» жити під голим небом у квітні, коли ночами ще є приморозки, дуже неприємно. Далі вирішили, що треба щось робити, а передусім зтягнути язика у Гавриляків.

Підкралися до їхньої хати пізнього вечора. Через вікно нам добре було видно усю родину Гавриляків та ще молодого хлопця (як ми пізніше довідалися, місцевого поляка, який «копався»* до Мільці). Усі сиділи за столом, на якому стояла пляшка горілки. Ми хотіли підслухати, про що в хаті ведеться розмова, але десь з'явився, сердито гавкаючи, пес Гавриляків. Ми прилягли до землі за кущами, злі на пса, якого ми, при нагоді наших попередніх відвідин, частували м'ясом, і він уже виявляв до нас приязнь. Але дуже скоро ми побачили, що собака гавкав не на нас. До хати підійшли двоє чоловіків і ми пізнали Янка Феня (з інших Фенів) і Едика Карноса. Вони, як і ми, старалися підслухати, що говорять всередині. Посидівши під вікном хвилини з п'ять, вони, як несподівано з'явилися, так і зникли в темряві.

* Польське — залицявся.

Невже ж за Гавриляками слідкують? Невже ж хтось бачив нас, як ми заходили до них?

Було вже добре по півночі як залицяльник вийшов з Мільцею на подвір'я і за хвилину подався геть. Ми покликали дівчину. Мільця втішилася нами. Заки ми її розпитали про справи, які цікавили нас, ми сказали їй, що нам виглядає, ніби їхня хата є під наглядом. Вона не була цим заскочена. На них уже доносили кілька разів, що вони розмовляють вдома по-українськи, й «урядові чинники» звертали їм увагу, що в польській державі належить говорити по-польськи. Але її батько польської мови не знає і не збирається на старі роки калічити по-польськи, ось і різні вислугачі владі підслуховують і доносять. З нами це нічого спільного немає, і ми можемо сміливо заходити до них, звичайно, дотримуючись обережності. Про висадження криївки вона нічого не знала, бо про ніяку пожежу в лісі нам не розповіла. Ми вважали, що самим признаватися про це не треба. Тож поговоривши ще трохи про все й ніщо, обдаровані хлібом, ми вернулися до лісу.

Наступної ночі ми навідалися до Феня, у нього також нічого не довідалися. Так само нічого не сказала нам Анелька в Іскані. Ми не могли вийти з дива. Хто були ті люди, що заглядали до нашої криївки? Годі навіть збагнути, чому вони не навели поліції? Чому вони затримали всю «пригоду» в таємниці? Відповіді на це ми не мали. Ми лише дякували Богові, що мав нас у своїй ласці.

Анелька, як звичайно, щиро нас прийняла, нагодувала та ще навантажила харчами, за що ми були їй дуже вдячні, бо наші головні запаси були в Дилягівському лісі, куди ми не мали відваги показуватися. По дорозі на гору Козі Ребра, я дуже розігрівся. А що ми переходили попри гарне джерельце, я напився води; вона була дуже холодна, і я ще не пив води з таким смаком, як тоді. Наступного дня мене схопили шлункові болі. Корчі були

дуже сильні, проте я терпів, бо сподівався, що це перехорова шлункова нестравність. Та минув тиждень, а мені не легшало, навпаки, ставало все гірше, а життя під голим небом, часто в холоді і під дощем, ніяк не сприяло, щоб мій стан поправився. Крук пригадав собі тітку санітара Свиста в селі Селиська і радив звернутися до неї з проханням, щоб купила мені якісь ліки, як свого часу вона це зробила для Свиста. Я спочатку не хотів, бо боявся, щоб ми знову не потрапили в якусь халепу, але біль переміг усі вагання, і однієї темної ночі ми застукали до вікна її хати. Наше щастя, що вона жила сама. Я розповів їй про мою хворобу, і вона згодилася піти вранці до Динова, порадитися з лікарем і купити ліки. Цілу ніч і день ми сиділи в куцах, не спускаючи хати з очей, і тремтіли зі страху. Та добра жінка, як тоді, так і тепер, не зрадила нас, принесла ліки і пораду від лікаря тримати діету. Ну, цього я вже дотримувати не міг, добре було, що ми взагалі мали що їсти, але ліки принесли значну полегшу.

Зваживши всі «за» і «проти», ми дійшли висновку, що нам треба подумати про будову нової «хати». Від часу, коли ми зруйнували нашу криївку, минуло кілька тижнів, і годі було жити без даху над головою.

Ми пішли насамперед до нашої зруйнованої криївки, потім обійшли вздовж і впоперек увесь ліс і пересвідчилися, що від часу нашої втечі тут не було живої душі. Загадкові «відвідувачі» нікому не зголосили про своє відкриття, пожежі, мабуть, ніхто з селян також не бачив.

Крук, що знав ліс як власну кишеню, почав шукати відповідного місця для нової криївки.

— Тепер ми побудуємо таку хату, що ніхто вже її не знайде, — казав він, приглядаючися до кожної яруги, кожного потічка та горба.

Так ми зайшли до т.зв. «Мецевого лісу»; кусень цього лісу був колись власністю жида Янкеля Мецца, звідси й пішла його назва. Він був проти Явірника Руського, з нього теж рукою подати до Рибного. Ліс

скелястий, у ньому багато яруг і струмочків. Крук дряпався зі скелі на скелю, я не міг дотримувати йому кроку, бо мені болів живіт, лише приглядався з віддалі. На одному з скелястих хребтів, з якого мальовничо збігали десь униз три струмочки, він довго ходив, пильно приглядаючися до двох великих і крислатих ялиць, що росли на голому горбі, вкінці почав нетерпляче махати мені руками, щоб я дряпався на скелю.

Обличчя Крука ясніло захопленням.

— Мільцю! Тут між тими ялицями побудуємо нашу криівку!

— Дурнуватий! Та як ти викопаєш? Тут немає місця й обернутися!

Крук тільки засміявся і почав мені викладати свої будівничі пляни.

— Ми видовбаємо тунель від потоку вгору, прямо під ялиці. Подумай сам, хто буде дряпатися на цей шпиль, ризикуючи поламати собі ноги й руки? Подивися! З одного боку цілком стрімка стіна, з другого — стрімкі яруги, з третього — потоки, а з четвертого — внизу мочарі, я їх знаю з дитинства, там можна загрузнути по коліна й вище. Та безпечніше місце годі й виміряти!

Я почав пильніше оглядати терен, а Крук не переставав говорити.

— Чи ти знаєш, Мільку, що це буде вже наша четверта «хата»? При кожній ми чогось навчилися, знаємо, які були вади кожної. Кажу тобі, такого бункру, як ми збудуємо, ніхто ніколи не мав.

Він витягнув з кишені клаптик паперу і почав «креслити плян». Його захоплення передалося й мені, і я навіть на деякий час забув про свій живіт, пригадалося, як ми будували криівки 1946 року, пригадався також Вишинський...

...У копанні криівок ми мали чималий досвід. Зокрема, не одну «люксусову» ми викопали 1946 року, коли Борис став провідником другого району і конспіративно почав розбудовувати нову мережу криівок і магазинів. Звичайно, це було в компетенції окружного господарського референта Вишинського. До копання криівок він спроваджував стрільців з віддалених районів, тих, що не знали місцевого терену, щоб, потрапивши, не дай Боже, ворогові в руки, не зрадили місця криівки. Але коли провідники, спеціально Борис, почали підозрівати, що Вишинський провадить зрадницьку роботу, Борис почав на власну руку будову криівок і до цієї роботи використовував декого з нашого охоронного відділу. Так, я був у команді, яка збудувала криівку для провідника Потапа недалеко Ямни, Крук будував криівку для провідника Сотки. Коли ми йшли на таке призначення, про це не мав права знати ніхто. Знав тільки Борис. Криівка, яку ми вибудували для провідника Потапа мала п'ять кімнат, не менша була й криівка Бориса, в ній мешкав увесь наш охоронний відділ.

Хоч про справу Вишинського говорилося «на верхах», ми, стрільці, також дещо чули, те чи те доходило до наших вух, і ми доспівували собі решту. Вишинський був сином священика з Лімни. Я знав його як гуляку ще з того часу, як він працював секретарем громади в Явірнику Руським. На посту господарського референта він давав собі раду, мабуть, добре. Мав організаційний хист. Любив гарно вдягатися і в своїй шкіряній торбі носив різні пахощі. Мундир його був як з голки, портупея через плече, далековид на грудях, одним словом як витятий з картинки. Був у добрих стосунках майже з усіма провідниками — одних знав ще із шкільної лавки, з іншими був споріднений. Як господарський референт брав участь майже в усіх нарадах і тому знав багато також про справи, які не були в його компетенції. Провідник Борис не мав ніяких сумнівів, що різні напади на наші криівки і магазини, засідки, облави, хоч би тоді, коли була

скликана конференція провідників в Ямні, чи наш «невдалий» наступ на Бірчу — мусіли бути роботою сексотів, які повідомляли ворога про наші пляни. Він перший почав підозрівати Вишинського у зраді, зокрема, коли багато успішних акцій ворога сталося після того, як поляки заарештували і скоро випустили батька Вишинського — о. Гамівку, з яким раптом почали приятелювати польські черниці, які часто приходили в гості до пароха після того, як його відвідував син. Він підозрівав, що поляки тортурами змусили отця Гамівку до співпраці, а син пішов на неї, щоб рятувати батька. На жаль, провідник Потап не хотів вірити в такі згоди, а Борис не міг дати ніяких доказів...

Заки почати копати, ми походили по селах і оглянули деякі зруйновані хати, щоб знати, що нам «знадобиться». Відвідали Феня і дістали від нього ліхтар, бо наш пропав у старій криївці, у Гавриляків роздобули нафту до нього. Будівельне знаряддя ми мали своє. Спочатку ми довбали землю ночами, а коли прокопали тунель-коридор, копали й днями: один відпочивав і тримав стійку, другий працював. Деколи, силою факту, ми мусіли відпочивати вдвійку, бо як люди виходили на сіножаті, ми маскували всю роботу і ховалися в кущах, бо боялися, щоб нас хтось не побачив. Праця була тяжка. Великим полегшенням було те, що землі не треба було виносити далеко, можна було висипати в провалля і там легко маскувати її. Мене мучило сумління, що через мої шлункові болі я не міг так само працювати, як Крук.

Усю «будову» закінчили ми коротко перед Зеленими святами, які припали того року на кінець травня. Розміром наша «хата» майже не відрізнялася від попередньої. Висота й величина кімнати були такі самі, тільки «коридор» був довший: аж чотири метри. У ньому ми

викопали збірник на воду, яку допровадили з потічка дерев'яними рурами, які зробили з стовбурів, з яких видовбали середину. Такий водотяг ми мали в попередній криївці, і він виявився дуже добрим: взимку вода в ньому не замерзала. Ринвами, які ми принесли з залишених хат, спрямували брудну воду до іншого потічка. З величезної каменюки, на яку натрапили в середині нашої «кімнати» і біля якої багато наморочилися, заки її розбили, вимурували піч, і не будь-яку: в ній можна було пекти навіть хліб. Усю структуру скріпили колодами, стіни і підлогу вилижили дошками, принесеними з сіл. Під ялицями ховався комин і рури для вентиляції, їх можна було закривати дерев'яними затичками, а для кращої конспірації ми притрушували все сухими гілками ялиці. Посадили смереки та різні кущі, які цілком закривали вхід до нашої домівки. Кімнату умеблювали ліжками, столом і стільцями, які виготовили також з дощок. Наша криївка була вигідна, затишна, а найважливіше — дуже безпечна, до неї непрошені «гості» вже не потраплять.

Ми були дуже горді своїм архітектурним мистецтвом і щасливі, що знову мали дах над головою. Я тільки почував себе погано фізично: мій шлунок докучав мені постійно, ліки приносили деяке полегшення, але я зі страхом дивився, що вони кінчаються. Почав збирати звіробій, бо колись чув від когось, що це зілля помагає на шлункові болі, тож пив багато чаю із «дзюравця», як його тут називали. Проте Крук був невтомний. Не встигли ми й відсапнути, як він заходився будувати другу кімнату, виключно для себе. Я його відмовляв, бо знав, що допомогти йому багато не зможу, але він уперся, мовляв, буде нам вигідніше, ніхто нікому не перешкоджатиме, у власній кімнаті йому буде краще концентруватися над записками, які він нотував про всі відомі йому події в УПА; врешті сказав, що він і не бажає собі моєї допомоги. Довбав він свою кімнату помаленьку, мабуть, з два місяці. Я, тому що не міг йому допомогти, старався йому

догодити і варив майже щодня вареники, які йому ніколи не надокучали. Вже не тямлю чому, чи з цікавості, чи тому, що сам не міг тягати кошиків з землею, я почав на куснику паперу ставити риску на кожний кошик, який Крук виносив на поверхню. Коли ми пізніше порахували всі значки, самі не могли повірити — їх було 2.060. А кожний кошик важив приблизно 35 кілограмів. То скільки кошиків ми винесли з нашого коридору і першої кімнати? Згодом ми викопали недалеко від нашої «хати» ще кілька криївок для магазинування харчів та різного господарського причандалля.

Задовго до Зелених свят, ще будуючи нашу криївку, ми заплянували собі відсвяткувати цей день, за старим галицьким звичаєм: піти помолитися на цвинтар і поклонитися загиблим героям.

30 травня було соняшно і тепло, вже сам день впроваджував у святковий настрій. Раненько, щойно сонце почало підноситися з-за горбів, ми попрямували до Волі Володської. Від минулого року ми не мали змоги там побувати, хоч не раз обіцяли собі піти туди і впорядкувати цвинтар. На цвинтарі знайшли все в такому стані, як залишили минулого року: ніякої ворожої руки тут відтоді не було. Ми позбирали решту вояцьких костей, поклали в розриті могили, поставили березові хрести там, де їх бракувало, обложили могили терниною, щоб не було знаку, що це свіжа робота; одним словом, зробили все, чого не встигли минулого року. Потім стали струнко, прочитали молитву і віддали їм наш безслівний салют.

Дуже кортіло упорядкувати ще могили в Корманицьких, Купнинських і Турницьких лісах, але боялися напоротися на КБВ, бо й Гавриляки і Круці оповідали нам, що КБВ і більшовицька прикордонна застава посилили патрулювання лісів після того, як пішла чутка, що упісти «приходять з України».

Хай загиблі побратими простять нам!

Братська могила у Волі Володській

Залишки останньої криївки

Заки Крук скінчив будову і влаштування свого «кабінету», надійшли й жнива. Хоч за роботою час не тягнеться так безконечно, але ми вже затужили за людьми і вибралися до Рибного. Гавриляки, як то кажуть, падали з ніг від перевтоми. Вони були далеко не молоді, і ввесь тягар господарства так чи інакше був на плечах Мільці, а під час жнив вона працювала за всіх. Старі звичайно допомагали, але саме тільки допомагали, робітники з них вже були дуже мізерні. Старий Гавриляк був взагалі хворовитий, а Гаврилячка, хоч дуже моторна, не мала вже сили, літа давали знати про себе. Взагалі наші селяни — я так думаю — за тяжкою роботою старіли скоріше, ніж ми тепер. Для мене Гаврилячка від першого дня, як я з нею запізнався, виглядала дуже старою, і я її величав «бабцею».

Отож, бабця, глянувши на Крука і мене, тяжко зідхнула:

— Тут тобі руки пухнуть від роботи, а двоє хлопів, як ведмеді, дармують!

Ми переглянулися. Дійсно!

— Дайте нам два добрі серпи. Пожнемо і жито й пшеницю, тільки пообіцяйте Мількові пшеничного хліба, бо йому живіт болить, — обізвався Крук.

— Серпи то добрі, Юсько Кійовський їх зробив, але у ваше вміння, щось не вірю, — зідхнула стара Гаврилячка. А Мільця, зачувши нашу розмову, висварила маму й нас.

Проте Гаврилячка дала нам серпи, і ми вночі пішли в поле. Ніч місячна, тепла, ніде ні живої душі, тільки в наших серцях велика радість, бож ми жнивари! Так приємно працювалося! А як щойно почало сіріти, ми подалися до криївки, залишивши за собою цілу ниву в покосах. Вдень Гавриляки в'язали жито в снопи і складали в скирти. Так ми вижали все жито, потім пшеницю. Деколи я приходив раніше і на нивах, віддалених від сусідів, помагав в'язати і складати снопи, а вночі приходив Крук, і ми жали разом.

Одного ранку сусід Гавриляків, Войтек Клебан, переходячи попри їхнє поле, став і здивувався:

— Вам що, дідько помагає? Вчора пшениця ще стояла, сьогодні лежить у покосах!

Але Гаврилячка відразу відрубала:

— Самі собі помагаємо. Нікому за нас робити, тож працюємо й уночі. Уночі добре жнеться, колоски не обсипаються!

Коли ми скінчили жнива у Гавриляків, пішли на поле Андрія Феня. Однієї ночі вижали одну ниву, наступної другу. Там зокрема було безпечно працювати, бо його поле було під лісом. Фень нічого про непрошених жниварів не знав, але, побачивши покоси на своїм полі, відразу догадався, чиїх рук це робота.

Наша допомога Гаврилякам і Феням скріпила нашу приятельську з ними, а зокрема зблизила мене з Мільцею.

Зараз по жнивах вибралися ми до Іскані. Анельки Круць ми вже не бачили від весни, вона ще тоді обіцяла купити нам дещо в місті, а зонайважливіше — дістати ліків на мій хворий шлунок. За старим домовленням, на смерканні підкралися ми до кущів коло подвір'я. Анелька досить скоро з'явилася на подвір'ї і, почувши нас, кивком руки наказала йти до стайні. Вона, як ніколи раніше, накинулася на нас із криком, мовляв, де ми так довго пропадали. Це нас дуже здивувало, а рівночасно нам ця сварка була приємна: вона турбувалася нами! Ми виправдувалися, як могли, але про перипетії з кривкою промовчали.

— Ну, добре, що ви живі та здорові, — згодом заспокоїлася вона, — сидіть тутка, я зараз приведу Марію Кріль!

— Марію Кріль? Вона про нас знає? Хто їй сказав?

— Цить! Я їй сказала. Вона порядна жінка. Вміє тримати язик за зубами і в пригоді може вам стати!

Не даючи нам часу на будь-які заперечення, метнулася зі стайні.

Ми розхвилювалися, але, порадившись, вирішили довіритися жінкам. Мені пригадалося, як колись Марія Кріль приятельювала з моєю мамою, як день-у-день бувала в нашій хаті, як у 1945 році один з сусідів Кріль зробив на них донос провідникові Карлові, буцім то вони співпрацюють з УБ і їх не арештували тільки тому, що я заступився за них, як провідник Карло перевірів справу і виявилось, що це були тільки особисті порахунки донощика з Крільями, як Кріль допомагали нашим відділам харчами. Ні! Крільха лиха нам не принесе!

Десь по годині часу обидві жінки прийшли. Я привітався і представив Крука. Марія розплакалася і кинулася мені на шию.

— Мільцю, яка я щаслива, що ти живий! Я ніколи не забуду, як ти став нам на оборону. Тепер я маю нагоду віддячитися тобі і твоєму другові.

Мені стало тепло на серці. Я обняв її і дивився на її добре обличчя. Боже! Як вона постаріла за кілька років; їй не більше як п'ятдесят, а вона виглядала багато старшою від Анельки, якій було вже п'ятдесят шість.

Анелька принесла з хати кошик всякого їстівного; ми сиділи, їли, згадували минуле і розповідали та розпитували про сучасне. Марія дуже співчувала мені в недугі, обіцяла дістати якісь ліки. Пізно вночі, обладовані різним добром, ми розсталися. Обидві жінки наказували нам приходити, не зачасто, але й не пропадати місяцями.

Тепер ми вже мали двох опікунок, а незабаром Марія придбала нам ще одну. Це була Станислава Косінська, українка з Руського Села, одружена з поляком-шовіністом, і ще партійцем. Вони жили в Бабичах і мали там крамницю мішаних товарів. Вона також була добра приятелька моїх батьків, і ми, діти, добре її знали, бо вона часто бувала в нашій хаті. Вдачею вона подібна була до Анельки: дуже енергійна і зарадна.

Коли Косінська довідалася від Анельки, що десь у лісах ховається син Михайла Плеченя, вона дуже

розчулилася і почала передавати через Анєльку різні речі: вбрання, білизну, взуття, цигарки, харчі та інше. Вона це робила дуже спритно, і навіть її чоловік не помічав, що з крамниці зникають деякі товари. Анєлька також користалася з цього, перепадало і для неї з речей, призначених для нас, та ми не перечили, коли вона щось затримувала для вжитку своєї родини. Так тривало до пізньої осені. Ми час від часу відвідували Анєльку, вона передавала нам «гостинці», і хоч переказувала, що Косінська хотіла б з нами зустрітися, ми не наважувалися. Здебільшого перебували в нашій «хаті», бо потерпали, що коло людей, які знають про нас, збільшується. Досі всі ці люди щиро допомагали нам і зберігали нашу таємницю, та що буде, як хтось з них промовиться там, де не треба?

Проте одного гарного дня помандрували до Іскані, цим разом до Марії Кріль. Прибули на смерканні і заховалися у високі лози та чекали в них, поки Марія не з'явилася на подвір'ї. Побачивши нас вона запровадила нас до льоху, що був трохи далі від хати, і звеліла чекати. Була вже пізня вечірня година, як вона прийшла разом зі своїм чоловіком Михайлом, якого ми ще не знали. Перше, що ми почули від неї, було те, що вона недавно бачилася з Косінською, яка просила влаштувати їй зустріч з нами, і якщо ми погоджуємося, вона «збігає» до Бабичів і сповістить її. Ми погодилися. Наступного дня вранці ми заховалися серед кущів у лісі, а Марія помандрувала до Бабичів. По полудні ми побачили в лісі чоловіка з сокирою, це був Михайло Кріль, який прийшов нам сказати, що Марія вже вернулася та щоб ми, коли стемніє, прийшли до льоху; Косінська вечором приїде ровером. Потім Михайло зрубав кілька невеличких стовбурів, ніби то за ними він і ходив до лісу, і пішов до хати.

Коли цілком звечоріло, ми залягли на високій і густо зарослій межі поля мого батька, звідки добре було видно і хату й пивницю Крілів. По якомусь часі на подвір'я заїхала на ровері жінка, поставила ровер під хату і пішла

до середини. Ми чекали. Минуло ще кілька хвилин, і з хати вийшли три постаті і попрямували до пивниці. Тоді і ми пішли за ними. Косінська дуже змінилася і тільки своїми рухами і скоромовкою нагадувала ту паню Косінську, яку я знав ще хлопцем. Але мене вона пізнала відразу і кинулася на шию, цілуючи і обіймаючи. Так само, мов рідного, пригорнула й обцілувала Крука. Крілі знайшли собі якийсь претекст і пішли до хати, мабуть, тому, щоб дати нам можливість щиріше поговорити. Косінська розпитувала про стрільців, командирів і провідників, бо багатьох з них особисто знала. Ми відповідали, що могли і знали. Вона знала багато про різні польські слочини, про людей, які брали участь у протипіпівських акціях, називала їхні прізвища, бо в її хаті не раз сходилися ті люди і разом з її партійним чоловіком обговорювали різні акції.

— Скільки я, безрадна, перетерпіла! Тоді зродилася в моєму серці ненависть до всіх тих людей. Були такі моменти, коли я готова була їх всіх потруїти, разом з моїм чоловіком. — І сльози, мов горохи, котилися по її обличчі. — Дозвольте допомогти вам, чим можу. Ви єдині представники всього, що було рідне для мене. Я прошу Бога, щоб ще за мого життя здійснилося те, за що ви боролися, а всі варвари відповіли перед судом за свої нелюдські дії.

Вертаючися «додому», ми всю дорогу дякували Богові за Його опіку над нами, за друзів, яких Він послав нам, за те, що на світі є щирі й милосердні люди.

У нашій новій криївці ми почували себе дуже безпечно, хоч без крайньої потреби «не волочилися» ні по лісу, ні по селах. Але тепер, при добрих приятелях, нам жилося легше. Контакт з людьми давав нам не тільки матеріальну, але передусім моральну допомогу, без якої ми не могли б існувати. Людина свійське сотворіння і безконечно жити в самоті не може, люди потрібні їй для збереження здорового глузду так само, як пожива для організму. Наші приятелі давали нам одне й друге. Час

минав нам тепер скоріше. Ми по черзі відвідували Гавриляків, Фенів, Круців і Крілів. Час від часу, за попереднім домовленням, ми зустрічалися з Станиславою Косінською. Всі вони знали, що ми живемо в Дилягівському лісі, але ніхто з них не допитувався і не хотів навіть знати, де докладно — для своєї власної і нашої безпеки. Ми «господарювали», як і раніше — влітку й восени збирали гриби, взимку полювали на диких свиней. Грибами і м'ясом ділилися з нашими приятелями.

Зиму 1949-1950 року ми здебільшого пересиділи в криївці, «в гості» часто не ходили. Крук писав свої спомини і щоденник, полював, я займався домашніми справами, вигрівав і лікував свій шлунок, який не переставав мені боліти. Крук пильно писав свою «книгу споминів». Ми відтворювали разом спільно пережиті події, він нотував і дещо перечитував мені. Різдво перебули вдвох, згадуючи, зокрема на Свят-вечір, ще недавно, а рівночасно вже таке далеке...

...Мороз у січні 1946 року був нівроку. Замерзлий сніг скрипів під ногами. Провідник Борис передав нагляд над усім командирові Затоці і пішов святкувати до села Володж, де жила його жінка і двоє малих дітей. Затока, який не любив сидіти на одному місці, вже почав плянувати, щоб перейти бодай на короткий час до іншого села на квартири, як до Ямни прийшла естафета від курінного Коника, щоб наш відділ з'явився 5 січня в Грозьовій. Ми вибралися в дорогу, не дуже вдоволені тим, що Затока вибрав маршрут високими снігами, замість того, щоб маршувати дорогою, але Затока казав, що ми вже засиділися і нам потрібно розрухати м'язи.

В селі ми застали сотні Бурлаки і Ластівки та боївку Орача з першого району. Невже ж нас скликали, щоб

спільно відсвяткувати Різдво? Та довгогодинні наради курінного з сотенними почали розвіювати наші гарні сподівання. Господині по хатах завзято ладилися до свята, а ми, щоб не дармувати, пішли людям помагати: рубали дрова, різали січку для худоби. Свят-вечір відсвяткували з господарями, де кожний квартирував. Селяни самі багато не мали, але щиро прийняли нас, відчувалося родинне тепло... Дідух у кутку, сіно під вишиваним обрусом, все так, як у матері кожного з нас. Засіли за стіл, господар почав молитву, ми всі за ним, дали його віншування: «Віншую вам усім з тим святом різдвяним, щоб щасливо Бог дав їх спроводити, в щастю, в здоров'ю на другий рік дочекати й у вільній Україні святкувати...».

А зараз по вечері збірка! Виступив сотенний Бурлака.

— Тепер підемо всі «колядувати» під моєю командою до Бірчі! Курінний Коник наказав відплатити полякам за всі кривди і вбивства знищенням їхнього осідку в Бірчі! Крім присутніх тут сотень і боївок, в акції беруть участь сотня Яра та сотня Громенка під командою командира Орського, бо сотенний Громенко ще не цілком видужав після останнього поранення. Згідно з інформаціями розвідки в Бірчі, крім місцевих польських банд, стоїть батальйон польського війська і великий загін НКВД! Наше завдання — роззброїти їх і спалити всі будинки! Відмарш о годині 11:30!

Мороз тиснув здорово. Заки збірка скінчилася, ми не чули ні рук, ні ніг. Голою рукою зброї взяти не було можна, вона примерзала до руки. Вітер шмагав несамовито обличчя і перетинав дух. Перед відмаршем нам дали по півсклянки горілки, щоб ми цілком не закахобли.

Ми підійшли до Бірчі з усіх боків. Боївка Орача засіла між Бірчою і Тисовою та перетяла телефонічний зв'язок поляків з Перемишлем. Командир Орський і курінний Коник із сотнею Громенка стали коло Нового Села, Ластівка зайняв позиції від Лімної, сотня Яра і боївка

Карла коло Старої Бірчі. Нашу боївку приділено до сотні Бурлаки, і ми наступали від шосе Сянік-Перемишль, нашим завданням було наступати на окопи і бункри, якими була обведена Бірча.

Ми залягли на чистому полі між наметами снігу, чекаючи на першу годину і сигнал червоної ракети. Раптом від Нового Села і Старої Бірчі почалася стрілянина. Бурлака, не чекаючи більше на сигнал Коника, дав наказ наступати на окопи. У глибокому снігу ми поповзли, та ворог побачив нас і відкрив вогонь. Ми не відповідали, бо був наказ не стріляти, поки не підповземо до окопів. Раптом у Бірчі спалахнули вогні — загорілися хати від запальних куль, якими стріляли сотні Громенка і Ярого. Ми, опинившись під окопами, відкрили вогонь. Ворог відповів з подвійною силою, щоб за хвилину замовкнути. А далі понад нашу лінію пролетіла червона запальна куля.

— Міномети! сто метрів вперед! — крикнув Бурлака. І саме вчасно, бо тільки ми підбігли наперед, за нами із свистом почали падати міни.

Так повторювалося без кінця. Раз наказ вперед, раз наказ назад! А в корисний для нас момент Бурлака дав команду: «На бункри! Гранати!» Наша боївка була на лівому крилі з самого переду. Ми з криком кинулися вперед, за нами інші і вмиг опинилися в окопах. Поляки, відступивши, залишили кілька кулеметів, і ми обернули їхню зброю проти них. Вони зайняли нові становища під мурами старого двору і завзято стріляли в нас. Пожежі не були нам на користь. Ворогові було видно нас на відкритих окопах, як на долоні. На становищі сотні Ластівки зав'язався завзятий бій, переважаючи ворожі сили змусили сотню відступити. Перервався зв'язок з курінним Коником і сотнею Громенка, бо ворог скопив кількох наших зв'язкових, і ми не знали, що там діється. На відтинку боївки Орача чути було бій, бо хоч телефонічний зв'язок ворога був знищений, він порозумівався радіом, і з

Перемишля надійшла допомога. Коло самої Бірчі бій притих, ворог відступав, але тільки тому, щоб обійти нас і застукати з тилів. Бурлака побачив, що сили ворога набагато більші, ніж він сподівався, і дав наказ відступати. Він наказав чоті Ваньки стати заставою на дорозі до Крайної, щоб ворог не замкнув нам просмику в гори. Відступали ми чотами, одна обстрілювала ворога, інша відступала, і так на зміну. Ванька гураганним вогнем стримував ворога, і ми всі перескочили в просмик. На полі бою залишився стрілець Тур. Коли ми добігли до Крайної, була, мабуть, година восьма ранку. За селом ми відгалузилися від сотні і пішли до Грозьової. Сотня попрямувала до Лімни, де поховано вбитих. Наступ на Бірчу коштував життя 30 стрільців. Ще на самому початку бою загинули курінний Коник і командир Орський.

А незабаром прийшов новий удар. Загинув командир нашої боївки Затока. Він був досвідчений вояк, мав підстаршинський вишкіл УПА, був відважним і чесним. Мав одну слабкість. Був неохайний своїм зовнішнім виглядом. Нам не раз доводилося чути, що «командири повинні зовнішнім виглядом і чистотою бути також прикладом для стрільців». Якщо ж провідники Потап і Борис робили якісь зауваження Затоці, то він, мабуть, не звертав на них уваги, бо зовнішній вигляд його чепурності не набирив. Почали кружляти поголоски, що за це хочуть його забрати з його становища. До нашого відділу прибув з сотні Бурлаки ройовий Нечай, підстаршина Української дивізії, учасник бою під Бородами, що дало нам підставу сприймати справу серйозніше, ніж звичайні поголоски. Я переживав за Затоку, бо дуже його любив, Затока напевно був огірчений, хоч не виявляв цього. Це все діялося кілька днів перед відправою-конференцією провідників надрайону, яку Потап скликав на 19 січня 1946 року до Ямни Долішньої. Завданням нашої боївки було охороняти учасників відправи, а також

припровадити декого з терену. Мороз, Сливка, Лис і Монтик пішли до Посади Риботицької, командир Затока, Хрущик, Явір і я ходили в розвідку до Грозьової. Повернулися на квартиру вже по півночі і втомлені лягли спати. О п'ятій вранці прийшов провідник Потап і збудив Затоку, щоб той вислав стежі до Горішньої Ямни і Трійці. До Трійці Затока вислав Хижого і Косаря, мені, Риболовові і Чорному наказав іти до Горішньої Ямни. Потап сказав, що на кордоні небезпечно, треба послати бодай чотирьох. Затока подивився на послуних стрільців: — Властиво, немає кого. Всі зайняті та й помучені. Ну гаразд, я піду з ними!

Тяжко було встати, але я скоренько зібрався і вийшов з Затокою надвір. Чорний і Риболов воловодилися довго, і Затока, що цілком не було в його натурі, вскочив до хати і накричав на них. Видно було, що він схвилюваний. Ми пішли попереду, Чорний і Риболов волочилися за нами на відстані.

Була шоста година ранку. Тріщав скажений мороз. Снігу по коліна. Вітер дув в лице, аж витискав сльози з очей. Довкола мертва тиша. Навіть собаки не випазили з буд, щоб побрехати на нас. Так ми пройшли якихось три кілометри, аж до місця, де дорога між Долішньою і Горішньою Ямнами завертає ліворуч гострим закрутом, за яким нічого не видно.

— Нам треба тут вважати, — кажу Затоці, але він тільки зневажливо махнув рукою. Мене огорнув страх, і я настирливо повторював своє, щоб перейти на правий бік дороги. Мабуть, щоб я відчепився, він перейшов. Сніг тут був ще глибший. Затока, як звичайно, холоднокровно крокував вперед, дивлячись собі під ноги. Я розглядався довкола, бачачи в кожному горбі снігу небезпеку, та махав рукою на наших супутників, щоб приспішили кроку. Раптом між горбами снігу побачив сибірську шапку. Галюцинація? Привиджується мені зі страху? Я нервово шарпнув Затоку за рукав і показав пальцем, але він знову

тільки махнув рукою, мовляв, немає то як з боягузом, та далі дивився собі під ноги. Нараз залунав крик: «Руки вверх!» — і в наш бік посипалися постріли. Затока немов прокинувся зі сну.

— Праворуч! У молодняк! — крикнув він мені. — Ні! Там ворог! Назад! — але він мене не чув і впав у глибокий сніг. На нього полетіла серія з дехтяря. Я ще побачив, як він упав, як з-поміж заметених снігом кущів вибігли більшовики і кинулися на місце, де впав Затока, а далі вже не тямив нічого... на мене летіли кулі, вони мене не чіпали і я біг, біг... Кріс зсунувся мені з плеча, хотів його підхопити, щоб не волочився за мною, і не міг, руки були цілком безвладні. Попробував витягнути гранату з-за пояса, не вийшло. Мені тільки вдалося скинути шапку і взяти її в зуби, бо мені вже замерзав віддих.

— Солдат! не втікай! — гукали за мною. Може, тому їхні кулі не влучали в мене: вони думали, що я таки впаду, і вони підберуть мене живим. На дорозі лежали торби Чорного і Риболова, тільки їх ніде не було видно. Коли я добіг в Ямній Долішній до хати, де ми квартирували, господиня якраз виносила соломку, на якій ми спали. Вона тільки рукою показала мені на Кичеру, з якої сходили більшовики і крикнула, що наші побігли в Турницький ліс. Я позернув праворуч і побіг далі. Десь знову посипався за мною град куль, але я майже зрівнявся з лісом. Під лісом сніг ще глибший — я западався в нього, вставав, біг і знову падав. Та ось переді мною чотири постаті вояків. Завернути нікуди. Кінець! Я впав і полетів, полетів у якусь безодню без дна... Коли розплющив очі, побачив над собою зажурені обличчя Лиса, Хрущика, Сливки та Явора. Вони піднесли мене, мого кріса і торбу, яких я на дивоне загубив, та попровадили до наших.

Провідник Потап накинувся на мене з криком:

— Де Затока? Риболов і Чорний прибігли і нічого не вміють сказати!

На мої слова, що Затока вбитий, Потап мов ошалів, вихопив пістоля і почав кричати, що вб'є мене. Втрутився Нечай, наказав розтирати мені снігом руки та почав випитувати про все. Я розповідав похапцем, підкреслюючи, що більшовиків є так багато, немов би вони знали, що в нас відбувається конференція, і тільки чекали на нас, а крім того, за мною гналися, то можуть прийти по моїх слідах. Потап дивився на мене з недовірям, але вислав дві стежі. Вони не встигли відійти навіть сто метрів, як по лісу залунала стрілянина. Зчинилася паніка, яку однак Нечай опанував відразу. Він виставив заднє забезпечення, яке мало стримувати кулеметним вогнем більшовиків та поволі посуватися за групою, і дав наказ маршувати попри Бориславку, звідки через річку Вигор пробратися в ліси Посаджених Сосен. Так і зроблено. Всіх нас було коло сорока. Більшовики сунули по наших слідах, проте ми дійшли до дороги, яку нам треба було перебігти, щоб дістатися до річки. Тут наше «вояцтво» пустилося бігти один перед одного. Нечай, побачивши це, наставив свою папашу і крикнув:

— Стій, бо стріляю!

Це опам'ятало всіх. Він наказав Морозові перебігти з кількома стрільцями дорогу і стати заставою, нам усім залягти і щойно згодом ланцюгом перебігти дорогу й замерзлу річку. Лід в одну мить, коли вже долучалася застава, не витримав навантаження, і багато хто мав йорданську купіль. Далі чистим полем ми побігли в напрямі Посади Риботицької — іншого виходу не було. Коли ми вже перебігли через село, нас побачили більшовики і відкрили вогонь, але він нас не зачепив, бо ми опинилися за горбами і попрямували на гору Копислянку, звідки вже було рукою подати до Посаджених Сосен. На одному вершку перепочили. З нього було видно в далековиди все довкруги. Більшовики за нами не погналися. На високій горі під вітром перебули ми до самого вечора. Вогню розкласти не можна було. Наші

мундири замерзли і були мов з бляхи, але партизани дуже витривалі люди, і навіть перестуди ніхто не набрався. Правда, сидіти не було вільно, ми мусіли бігати колом і скоро втоптали сніг на биту дорогу. Ледве дочекалися вечора. Я був у гіршій ситуації порівняно з іншими, бо мав ще відморожені руки, але санітар Марко і мій друг Лис розтирали увесь час мої руки, прикладали сніг, знову розтирали і це врятувало мене.

Коли звечоріло, Нечай з кількома стрільцями пішли відпровадити в перший район провідників Старого, Орлана та інших. Саме тоді, на тій горі, Потап сказав нам, що Нечай є новим командиром нашого відділу, а до його повороту команду перебирає ланковий Бурий. Ми також пустилися в дорогу. Куди? На наказ Потапа, до Ямни Долішньої. Потап взагалі іншого села не визнавав. Ми всі потихеньку вважали, що це погана ідея, бо в Ямній можуть бути більшовики. Дехто старався навіть переконати його, даремно. Але коли ми підійшли до Трійці, він сказав вислати стежу: Мороза, Сливку, Лиса і Хижого. Хлопці, як і ми всі, не хотіли вертатися до Ямни, тож за намовою Лиса, скоро вернулися назад і сказали, що в Ямні Горішній стоїть НКВД, а їхні стежі патрулюють також Ямну Долішню. Та де там! Потап хоче до Ямної. Як не можна до села, то бодай до крайньої хати. Наказав Сливці і Лисові піти до тітки Лиса, яка жила в хаті під лісом і попросити, щоб зварила гарячої картоплянки, нам усім звелів чекати на зупу в корчах. Хлопці пішли. Добра тітка заходилася скоренько варити зупу, але це взяло часу, ми, розігріті трохи маршем, знову закацюбли. Врешті зупа була готова; по кілька ми входили до хати, їли гарячу зупу та ще дістали від доброї тітки по шматку хліба. Тоді Потап наказав перейти в інший кінець села і заквартирувати в хаті стрільця Жара, що стояла недалеко цвинтаря над потоком. Тільки ми трохи обігрілися, як прибігла з горішнього села дівчина з вісткою, що в Ямні Горішній майже в кожній хаті квартирують енкаведисти, що

більшовики роздягнули догола тіло вбитого Затоки і залишили при дорозі. Потап знову попав у шал.

— Чабане, це ваша вина, що Затока згинув! Тепер за кару беріть Чорного і Риболова та ідіть принести тіло командира!

Надворі було ясно, як удень. Ми звернули на це увагу провідникові, але він не хотів і слухати, тільки коли ми зголосили наш відхід, він кинув:

— Вважайте, бо може бути засідка!

Ми навіть не відійшли далеко від хати, як почули: «Стій! Кличка!» Відразу впали на землю, слухаємо, розібрати мову не можемо, але бачимо, що це військовий відділ. Скоренько пробралися назад до хати і повідомили Потапа. Виявилось, що це була чота сотні Бурлаки. Вони знали, що Потап нікуди не піде — тільки до Ямної, тож прийшли повідомити, що вже забрали тіло Затоки, перевезли до Грозьової на цвинтар і там поховали.

Потап таки погодився, що перебувати в Ямній небезпечно, і ми перенеслися на квартири до Тростянця. Я, Чорний і Риболов дістали на три місяці догану, хоч чому я, Бігме, не знаю...

Весна 1950 року завітала дуже рано. Вже на початку квітня пригріло сонечко і сніг пропав. Ми відразу взялися до роботи навколо криївки: там, де земля осіла, треба було обережно підкопати і підсипати свіжої, замаскувати тернинням, пересадити молоді ялички на наш «дах» і біля входу, почистити комин і «вентиляційну систему».

Працюючи так одного ранку, ми почули гук моторів від Явірника Руського. Скоренько замаскували нашу роботу і обережно вийшли на край лісу. На полях, які стояли вже кілька років облогом, побачили людей, що орали землю тракторами. Що за диво? Вночі пішли до Фенів дізнатися, що це за новина. Він нам розповів, що на

тих опустілих полях уряд почав закладати так звані ПГР* і на працю в них стягає робітників звідусіль. Почали вже звозити будівельний матеріал, щоб будувати для них мешканеві приміщення. Привезли також багато штучного добрива, бо без нього на запущеній землі взагалі нічого не вродить. Добриво добре, шкода, що держава його не продає приватним господарствам.

Це останнє зауваження Феня відразу породило в моїй голові думку, що треба конче «організувати» трохи добрива для наших приятелів. Тож вертаючись до лісу, я почав намовляти Крука відвідати магазин ПГР. Стефан не був захоплений моїм винаходом, але погодився. Наступної ночі ми доставили кілька мішків Гаврилякам до стодоли, а Феньові занесли на його поле і повідомили, щоб якнайскоріше сховав «подарунок». Мішки з угноєнням лежали в магазині в такому не порядку, що ніхто й не помітив пропажі.

Тепер ми мали зайняття: заховавшись на краю ліса, цілими днями стежили за роботою в полі. Коли робітники закінчили оранку, на поле заїхало вантажне авто, з якого вивантажили багато мішків пшениці, її по два мішки сипали до сівалки і сіяли по полі. Поки робітники проїжджали з сівалкою поле, коло мішків з пшеницею нікого не було. Я не зводив з неї очей. От потягнути б кілька, щоб наші приятелі також мали на засів якісне збіжжя! Сказав про це Крукові, але той тільки нагрімав на мене. Тоді я зважився сам. Коли робітники з трактором відіхали від мішків, я вискочив і закинув собі один на плечі, та, ой леле, впав під його тягарем: мішок важив 75 кілограмів, а моя сила, відколи почав хворіти, була далеко не така, як колись. Почав тягнути мішок, Крук вискочив, вхопив мішок на плечі і побіг у кущі. Я почав волочити другий, Крук вже не перечив, і ми заховали в лісі

чотири мішки. Але справа з пшеницею не була така проста, як із штучним добривом. Мішки пшениці були пораховані — по два на кожну ниву і поскладані рядочком по два, тож сівачі скоро побачили, що в деяких рядках стоїть тільки по одному мішку. Почали рахувати всі мішки і ніяк не могли дійти ладу, вкінці дійшло між ними до доброї сварки, мовляв, хто приймав доставу пшениці, хто перераховував мішки. Нам у кущах було дуже весело дивитися на ту метушню, але коли трактористи несподівано натрапили на розсипану пшеницю, наш сміх згас, бо треба знати, що один з мішків мені тріснув, і я це побачив щойно в яру коло лісу. Я дірку зав'язав і далі вже пшениці не сіяв, але «стежка» залишилася через поле і ще невеличка в яру. Сівачі пішли нею. Слава Богу, що сліду далі не було. І коли вони так стояли і міркували, що сталося, почули на полі за горбом голос Юзька Турчика, який сіяв свою пшеницю. Вони побігли до нього і, побачивши на межі мішок з пшеницею, вхопили його і почали кричати, що він вкрав державне майно. Юзько заскочений такою напастю, вхопив якусь помаку, щоб боронити свій «гонор»; мало бракувало, щоб вчинився рукопашний бій. Врешті хтось прийшов до голови по розум, оглянув мішок пшениці і трактористи, під звук Юзькових прокльонів, відступили з поля бою.

Крук був дуже сердитий на мене, але коли пшениця, яку ми розділили між Гавриляків і Фенів зародила, біленький хліб з неї і вареники дуже йому смакували.

В маєтку ПГР багато землі приділено також на городництво і садівництво. Засадити цілі поля всілякою городинною, малиною, кущами порічок, агрусту та різними деревами. Нам дуже подобалася вся ця робота, і ми обіцяли собі, як все підросте і дозріє, «попасатися» там.

Цієї ж весни придумав я для нас ще одну розвагу: гідно «відсвяткувати» польське державне свято Першого травня, до якого на наказ «згори» пильно готувалася вся партійна верхівка району. За панської Польщі дуже

* PGR (ПГР) — Państwowe Gospodarstwo Rolnicze — державне господарство на взірєць радгоспів у СРСР.

урочисто відзначався день Третього травня,* але це свято комуністичний уряд анулював і встановив нове «свято всіх трудящих» — Перше травня. Проте населення далі відзначало Трете травня, незалежно від репресій влади. Дуже цупко трималося старої традиції село Селиська, там була велика польська парафія, при якій гуртувалося все громадське життя. Перед війною поляки в Селиських мали тільки маленький костьол на присілку Ґдичин, а після війни і виселення нашого населення вони зруйнували цілковито середину нашої української церкви в Селиських і переробили її на костьол, в якому відправляли богослуження цілий рік. Та Третього травня, мабуть, задля старої традиції, відправа, з великою парадом відбувалася в Ґдичині. Населення готувалося до цих святкувань, і тому урядові чинники розробили план гучного свята Першого травня для всієї околиці якраз у Селиських і зобов'язали всі довколишні села (Гута, Порубів, Нетребка, Рибне, Явірник Руський, Ясениця та інші) взяти участь у парадах.

Я виклав свій стратегічний план Крукові, але він махнув тільки рукою і сказав, що дівачьких витівок не любить. Тоді я взявся здійснювати його сам. Насамперед роздобув у Феня кілька паперових пуделок, надав їм міноподібної форми, всередину наклав різного залізяччя, з магазину ПГР «позичив» кілька метрів дроту і дві паперові таблиці, на яких написав по-польськи: «Увага! Дорогу заміновано! Геть Перше травня! Хай живе конституція Третього травня! Геть, Беруте й Сталіне!»

Крук зневажливо дивився на мою роботу, вночі перед першим травня я склав усе своє причандалля і рушив у дорогу сам. Було мені трохи маркітно, тож коли Крук надігнав мене, я неймовірно зрадів, хоч він усю дорогу гримав на мене.

* День проголошення першої польської конституції 1791 року.

Дорогу, яка йшла через Селиська, ми «дуже фахово замінували» в двох місцях — перед і за селом, повісили таблиці з осторогою і заховалися на високому горбі в кушах, щоб нам було добре видно все видовище. До ранку було ще далеко і Крук відразу задрімав, я був у такому піднесеному настрої, що сон мене не брав і я не міг дочекатися ранку.

Десь коло сьомої години на дорозі показалися вози з людьми, які послухно їхали на святкування. Дорога вузька, з кожного боку рови: як перший віз зупинився перед нашою таблицею з осторогою, стала за ним і ціла валка. Ні вперед, ні назад. Зчинилася паніка, крик. Кілька відважніших перелізли через рів і високими травами побігли до Селиськ. Згодом вони повернулися з двома міліціантами та ще якимись людьми, мабуть, партійцями. Вони поставили стійку поперек дороги і заганяли людей назад на вози, бо багато позлазило і підходило наперед, щоб прочитати наші гасла. Це саме діялося в другому кінці дороги. Через деякий час наказано заднім возам повертатися; «парада» вернулася до своїх сіл. Щойно згодом, десь по полудні, приїхали автами, викликані з району, мінери з апаратами. Ми з нашого обсерваційного пункту не могли натішитися їхнім відкриттям. Реготали досхочу. Навіть Крук, який не був прихильником моєї витівки, затирав з радости руки.

Наступного дня в Селиських заарештували кількох поляків, але їм нічого не могли довести і по кількох днях випустили. В околиці тільки й мови було, що про невідбуту парад Першого травня та про акцію АК. Дуже кольоритно розповідав нам про подію Фень, і ми страшенно реготали. Раптом Фень перервав свою розповідь і стукнув себе кулаком по голові.

— Гей, Мільку, а ти пощо брав у мене паперові пуделка?

Вибріхуватися не було сенсу.

Не такі веселі були два інциденти, які нам трапилися

дещо пізніше з лісниками. Взагалі люди перестали боятися ходити до лісу, а гайовики чулися в ньому, як у себе вдома, бож їхнім обов'язком було обходити і пильнувати лісу. Влітку 1950 року в наш Дилигівський ліс призначили гайовиком якогось чоловіку з Гути, прізвища його вже не пам'ятаю. Він, на нашу думку, був нахабніший від усіх своїх попередників, піз у найбільшу гушавину, та ще й уночі.

Однієї ночі ми мало не налізли на нього, наше щастя, що ми перші побачили його, а не він нас.

Ми саме верталися з Селиськ, куди навідувалися до Болька Кацюби: чи не прийшла вістка від жінки Крука. Наші відвідини Кацюби не були даремні, бо лист прийшов, тільки не від жінки Крука, а від швагрової Болька з Кошаліна, і вістка розради Крукові не принесла. Лист був написаний дивно і заплутано, що, мовляв, жінка Крука занудежала на невиліковну хворобу і йому краще про неї взагалі не думати. Ми довго розбиралися в тому закованому листі і дійшли до висновку, що хіба вийшла заміж; чому ні, вона молода і дуже вродлива жінка, а про Стефана не чула від років і напевно думає, що він загинув. Як би не було, бідний Крук забанував ще більше. Я дуже йому співчував і також переживав за нього.

У такому пригнобленому настрої ми побачили гайовика, тож не диво, що почали лютувати на нахабу та придумувати, як привчити його менше волочитися по лісу. І придумали.

Зрізали грубу доброякісну ялицю, попиляли на відповідного розміру куски, щоб виглядало як крадіж будівельного матеріалу. Наступного дня гайовик відразу побачив роботу «зłodіїв». Позначив кожну колоду крейдю, а сам почав крутитися в недалекій віддалі, щоб зловити зłodіїв, як прийдуть по дерево. Ми за той час підкралися і причіпили до колод написи польською мовою, щоб не волочився без потреби по лісу, бо може дістати кулю в лоб. По кількох годинах лісовик прийшов

знову до колод і тоді побачив наше «доручення». І тут наші сподівання виявилися марними, він не тільки «не дав ногам знати», а, навпаки, почав ще заглядати між куші. Тоді нам таки довелося вистрілити йому кілька разів близько вуха. Це його спам'ятало, і він утік з лісу. Незабаром ми довідалися, що він «зрезигнував» з посади лісника, а по селах пішла чутка, що в лісі занадилися зłodії будівельного матеріалу.

Гірша пригода була з іншим гайовим. Якось увечорі ми прямували до Гавриляків, до яких ходили відносно часто, щоб допомогти Мільці в господарстві. Тільки вийшли на узлісся — а проти нас лісник, та ще знайомий Крука з Дилигови. Стефан в одну мить опинився в кущах, мені не залишилося нічого іншого, як «вступити з ним у розмову». Стоїмо, говоримо, як звичайно: куди? звідки? Я тримав у руках столярське знаряддя, яке ми позичали у Гавриляків, то й відповів, що йдемо з Лубної до Жогатина на роботу до Юзька Косцюлка. Але йому цього мало, його цікавило, що мій супутник робить в корчах. Пояснюю йому, що він має проблему зі шлунком, але йому не спішиться, і він чекає, щоб Крук показався. Мене «беруть сто чортів», бачу, діла не буде, він, плюгавець, стоїть і бавиться сокирою за поясом. Тоді я витягнув пістолі і кажу:

— Тобі яке діло до мого товариша? Сказав тобі, що він хворий! Ану, кинь свою сокиру на землю і валий звідси, поки мій терпець не урвався!

Гайовик кинув свою сокиру і, мов серна, побіг на поле. Пізніше він дуже глибоко в ліс не запускався, а по селах знову пішла вістка, що лісокради напали на лісника і забрали в нього сокиру, щоб мати чим рубати ліс.

У червні 1950 року сталася найзначніша подія в нашому сірому й безвиглядному житті, без якої невідомо, як обернулася б наша доля. Ми прийшли на чергову зустріч до Марії. Вона, зустрівши нас, звеліла іти до

пивниці і чекати, заки впорається з домашньою роботою. Її довго не було, і ми почали вже хвилюватися, як на порозі з'явилася Анелька і Марія. Ще заки вони засвітили ліхтаря і ми побачили їхні обличчя, ми відчули, що вони в стані неймовірного піднесення. Цікаво, що трапилося? Але не питаємося, уплітаємо гарячу зупу, яку вони нам принесли.

— Ми собі порадилися і хочемо, щоб ви залишилися тут ще завтра, — обізвалася Марія, — хочемо зробити вам милу несподіванку.

— Може припровадити міліцію? — вирвалося по-дурному в мене. Анелька вхопила мене за рот і докірливо подивилася. Я відразу пожалував, що таке дурне сказав і вибачився.

— Ми віднайшли, Мільку, твого брата в Перемишлі. Він хоче з тобою зустрітися.

Я зацікавився. Не хотілося вірити в таке щастя!

Далі жінки навипередки розповіли нам, як їздили до Перемишля, як віднайшли Антошка, який працює в державній перукарні, як він боявся провокації, бо думав, що я вже давно загинув, і як їм вдалося здобути його довір'я.

Анелька пішла додому, щоб встати раненько і зловити перший автобус до Перемишля, сподівалася по полудні вернутися з братом. Марія ще довго гуторила з нами.

Вночі мені не спалося, а вдень, чим пізніша ставала година, тим більше було моє напруження. Я сидів біля дверей і в шпарку вдивлявся в подвір'я. Було вже по полудні, як на ньому з'явилася Анелька й ще одна жінка. Я відразу пізнав братову Марію.

Ми говорили і плакали, плакали й говорили. Так минуло дві-три години. Марія мусіла поспішати, щоб встигнути на автобус. На прощання залишила нам 200 золотих і домовилася приїхати з Антошком за два тижні.

Братова похапцем розповіла мені про все, що сталося

від 1939 року, бо відтоді я Антошка не бачив. За німецької окупації його арештували, і він перебував у концтракційному таборі в Дахав аж до часу звільнення усіх американською армією в 1945 році. В червні він вернувся до Перемишля, братової там не застав і вибрався до Іскані в розшуках за нею. По дорозі, недалеко села Вапівці, він зустрів знайомого поляка Яська Кріля (родича Михайла Кріля), і той перестеріг його не йти далі, бо у Вапівцях у хаті спольщеного українця Порфира Гнатика сиділа банда поляків, які ловили і вбивали поворотців-українців. Так уже загинуло багато людей. На щастя Антошка, Ясько навіть знав, де перебувала Марія, і завіз його до неї. Братову під час німецької окупації вивезли до Німеччини на роботи, та їй вдалося втекти, і вона жила під іншим прізвиськом.

Не така доля судилася молодшому братові Іванові. Він також був арештований німцями, також мав щастя вийти з Авшвіцу, але не мав щастя добитися додому. Після звільнення з кацету він зустрівся з односельчанкою Олею Круць (не споріднена з Михайлом), яка була вивезена на роботу до Німеччини, і вони верталися разом. Вже недалеко Іскані на них напала польська банда, яку очолював Антош Кураш з Іскані, вони дручками побили брата аж до смерті, Олю брутально зґвалтували й замордували, а тіло кинули до річки. Усе це бачили пастухи й повідомили людей в Іскані, але вже було запізно.

Два тижні тягнулися для мене, мов два місяці. Аж врешті прийшов четвер — час іти до Іскані. Ніч ми перебули знову в пивниці, а вранці Марія наказала нам сховатися в лозах і чекати на її повернення з Перемишля, куди вона разом з Анелькою поїхала «на ярмарок». Ми сиділи й чекали. В обідову пору прийшли до нас обидві Гелі — Маріїна й Анельчина з гарячим обідом. Вони добрі й гарні дівчата. Крук з вдячності навіть склав про них пісеньку:

В Іскані над Сяном
соловей співає,
така гарна днина,
аж ся серце крає. ...

Прийшли наші панни Гелі,
обі гарно вбрані,
а ми брудні й обдерті,
та й ще не голені.

Розмовляйте же дівчата,
лише дуже тихо,
щоби збоку не почуло
якесь польське лихо.

З Перемишля наші добрі опікунки вернулися дуже пізно. Домовилися з Антошком, але щойно на неділю, бо тоді його перукарня закрыта. Дуже просив чекати на нього, а для розваги передав нам цигарки і масу газет, та ще ліки для мене. Що ж, нам тут непогано і, як ми вже переконалися, під опікою Марії й Анельки цілком безпечно.

У неділю, вже від ранку, я припав очима до шпарки в дверях льошу і сидів так до полудня, бо щойно тоді з'явилися на подвір'ї Михайло й Антошко. Ми довго стояли в обіймах. Чи можна словами розповісти радість двох братів, які віднайшли себе після того, як взаємно себе вже поховали?

Не так легко переказати події десятих років за кілька годин. Ми закидали себе взаємно питаннями, перескакували з особистого на загальне, згадували старе, спільно пережите, батьків, друзів і знайомих, сміялися і плакали. Від нього я вперше довідався, що в 1948 році поляки судили сотенних Бурлаку, Бродича і Калиновича та інших упістів, які потрапили їм до рук, а ще більше розстрілювали без ніякого суду. З нашого села Іскані так загинули наші спільні друзі Гнатик, Даньчак, Слив'як, Круць, їх усіх

розстріляли на цвинтарі в Перемишлі. А скільки людей загинуло, які ніколи не були в лавах УПА, тільки за те, що були свідомими українцями? На цвинтарі в Перемишлі поховано таких багато, тільки сліду їхніх могил ніхто не знайде, бо їх відразу зрівнювали з землею. Ці факти відомі лише тому, що їх бачив на власні очі цвинтарний сторож, українець, і потихеньки розповів таким, як він, українцям, які навіть не признаються до своєї нації, бо бояться, що й самі можуть накласти головами. Брат також видавав себе в Перемишлі за поляка. Дуже мене втішила вістка про наймолодшого брата Павла, якого з табору біженців у Німеччині стягнули до Америки вуйко Мілько Садляк, що емігрував туди ще перед Першою світовою війною. Він навіть дав мені їхні адреси, хоч я не бачив можливості використати їх. І врешті він сказав мені, що може влаштувати мені виїзд за кордон, знає контрабандистів, які за 50 тисяч золотих переправляють людей на Захід. Гроші він якось роздобуде. Мене зворушила його турбота, але я знав, що з цієї пропозиції не можу скористати.

Стефана я не залишу. Ми присягли, що як вийдемо на волю, то тільки разом. Та я й не знаю, чи я хочу йти за кордон, а Крук напевно ні, і взагалі чи можна довіряти своє життя контрабандистам?

Ми розповіли також Антошкові про Фенів у Гуті і Гавриляків у Рибному, тільки просили, щоб не виговорився перед Анелькою і Марією, бо вони про них нічого не знають.

Антошко залишив мені 250 золотих «на видатки», обіцяв передати ліки на мій шлунок і прислати газети до Марії, або Анельки, щоб ми знали, що діється у світі, і ми розпрощалися до «скорого побачення».

Добрими новинами поділилися ми з Фенями й Гавриляками. До речі, до Гавриляків учав я щораз частіше, хотілося допомогти Мільці в господарстві, бо хоч які у неї були працюючі руки, а «хлопських» таки

бракувало. Втім Мільця щораз глибше западала мені в серце.

У серпні зайшли ми знову до Анельки і по-дурному сказали їй про адреси до Америки, які дав Антошко. Анелька почала намовляти мене написати до вуйка Садляка і відразу придумала цілу історію, мовляв, я женюся з її Гелькою, то щоб вуйко прислав дещо на «весілля». Вона на видумки була спеціалістка і дуже вміла добитися свого, дарма що я їй казав, що може вийти велика халепа, бо й мене й вуйка знають місцеві поляки, та я таки піддався і написав під її диктат листа. Анелька заадресувала і написала свою адресу як зворотну.

Вуйко відписав дуже скоро, вклав до листа десять доларів та ще окремо вислав кілька хусток і панчохи. Листа, звичайно, на пошті в Дубецьку відкрили; цензором закордонних листів був там комуніст Броньо Бач з Іскані, він знав усю нашу родину, був переконаний, що я загинув в УПА, а тут лист до мене, адресований до Гельці Круць. Листа Гельці доручили; її щастя, що про всю історію з листом на пошті знав листоноша, і він її попередив. Анелька, кута на дві ноги баба, відразу навчила доньку як має брехати, тобто вона нічого не знає, ніякого Мілька Плеченя в живих немає, всю історію з «весіллям» видумала її мати, щоб дістати від старого Садляка пачку.

УБ почав стежити за хатою Круців, і хоч ми нічого про халепу не знали, так якимось щасливо склалося, що довгий час до Анельки не заходили. Коли Гельцю викликали на переслухання, їй нічого не могли довести, вона вперто повторювала вигадану Анелькою версію, хоч її на переслуханні добре побили. Ми довідалися про все від Марії Кріль; наше й усіх щастя, що ми непомітно підкралися до її господи, бо, як вона нам оповіла, УБ велів їй слідкувати за хатою Круців, а іншому сусідові — за її хатою.

Та, як я вже не раз говорив, у тих небуденних обставинах щастя нам сприяло, найкращий доказ, що ми

могли там так довго проіснувати. Уся історія з «весільною пачкою» трохи нас налякала, але страх наш скоро минув, і в листопаді, за порадою Андрія Феня, я написав листа до брата Павла в Америці. Цим разом він усе обдумав і брав ризик на себе, бо запропонував свою зворотну адресу. Треба знати, що, незалежно від доброзичливості до нас, і Анелька й Фень ризикували тому зв'язком з Америкою, що в бідній Польщі, де була недостача усього, це означало отримати якусь хустку, якийсь одяг.

Фень пригадав мені, що в лютому 1940 року з присілку Дубове коло Явірника Руського більшовики вивезли багато людей на Сибір, а на їхніх господарствах оселили людей, яких вивозили з прикордонної смуги над Сяном. Тоді, між іншими, переселили моїх стрієчних братів Павла й Андрія Плеченів, потім, за німців, вони вернулися в свої села. Фень з обидвома родинами тоді дуже заприятелював, отже не буде нічого підозрілого, коли Павло в Америці напише до Павла в Польщі на адресу Феня, приятеля обидвох. Великої надії на посилку я не мав, бо брат недавно сам опинився в Америці, але листа написав і приніс Феньові. Фень почав міркувати, де його найкраще надати, і вирішив вислати його з Перемишля, куди якраз вибирався його найстарший син Юзько. Коли ми так усе обговорювали, Феньові прийшла думка запросити Антошка з братовою до себе на Різдво, щоб ми могли всі разом відсвяткувати. Не на польське, а на наше Різдво, яке збігається з польським католицьким святом Трьох королів. Мене цей жест Феня дуже зворушив.

Антошко прийняв Юзька Феня з недовір'ям; може, тому, що Юзько дуже вистроївся по-міському і виглядав братові на агента УБ. Щойно мій лист до Павла Плеченя переконав і заспокоїв його. Він лишив Юзька на ніч у своїй хаті, провів з ним весь наступний день і домовився, що 6 січня Юзько зустрине їх на автобусовій станції в Динові.

Ми також почали готуватися до Різдва, зокрема прибирати нашу кріівку: що, як брат захоче подивитися,

як ми живемо? Щоб надати їй хатнього вигляду, ми попросили Юзька купити нам білого паперу і виліпили ним стіни і стелю. Наше «мешкання» відразу стало неначе більше і дуже світле. Ми були горді з нашої роботи і сердилися на Юзька, який сміявся, мовляв, нащо нам виліплювати стіни нашої нори. Крук, звичайно, став на оборону «наших панських покоїв», так, слово за словом у нього вирвалося, що як нам не вірить — може сам подивитися. Я перестрашився таким оборотом справи, старі Фені почали кричати, щоб Юзько і не важився, бо для всіх краще не знати, де ми живемо, але молодій людині «море по коліна», нам не було вже як відкликати Стефанові запросини, і ми рушили на оглядини.

Це перший раз ми хвалилися нашим «архітектурним мистецтвом», і нас розпирала гордість, як Юзько з відкритим ротом подивляв наші comfortи: водогін, каналізацію, муровану піч, меблі і раз-по-раз повторював:

— Ви це все самі зробили? Самі, власними руками?

Мені добре запам'яталася дата цієї першої «візити» в нашої криївці, бо саме були ім'янини мого батька — Михайла. Як належить гостинним господарям, ми пригостили Юзька смаженою кабанятиною і випили по чарці самогону, який ми до речі, гнали для Фенів. Пізно вночі відправили Юзька до села. Крук вернувся до криївки, а я пішов ночувати до Гавриляків.

Зима 1950-1951 року була дуже морозна, сніжна і вітряна. Навіть у лісі лежали замети снігу і часті хуртовини пересипали їх з місця на місце. Сильні вітри, хоч і неприємні, давали нам свободу руху, бо вітер замітав снігом наші сліди. Ми багато частіше бували в селі цієї зими, ніж попередньої. Деколи сиділи в Гавриляків по кілька днів і помагали в роботі. Працювали ми звичайно вночі, вдень спали в стайні, а старі стояли на чатах, щоб ніхто несподівано не застукав нас. У Мільці завжди був запас нарубаних дров, нарізаної січки.

Збиралися святкувати латинські свята з Гавриляками (вони обходили й одні й другі), але напередодні Святвечора Мільця прибігла до Фенів, щоб відкликати наше домовлення, бо до них заповівся гість — Влодек Токарський, який залицявся до Мільці і все ще мав якусь надію. Він саме зайняв колишнє господарство Сорочака, батька нашого сотника Ворона. Гавриляки приймали його, бо він був для них доброю ширмою. Коли хтось десь бовкав, що коло хати Гавриляків круяться деколи якісь підозрілі типи, Токарський заперечував, мовляв, він там буває і знає, що діється. Тож пересиділи ми латинські свята в криївці, розбирали і «морозили» м'ясо дикого кабана, якого Крук саме тоді вполював.

5 січня вже від самого ранку ми були в дуже збудженому стані. Склали в наплечники наші різдвяні дарунки: замерзле м'ясо та найкращі вінки сушених

грибів, — і вже готові в дорогу. Тільки дорога снігом нам не стелиться. Тихо посилаємо наші молитви Богові:

— Боже дай добру погоду.

А добра погода для нас — сніговія, щоб замела наші сліди. Я знав, що в хуртовину приємна подорож для брата не буде, але це передумова, щоб ми побачилися. А погода від кількох днів, як на злість, стояла чудова, хоч віяв вітер і тиснув мороз, небо було чисте, як скло. Проте Крук, який без лічби перевіряв небо, твердив, що до вечора неодмінно випаде сніг. Отже, рушили десь по полудні. Спочатку йшли потоком, де великих слідів не залишалося, потім одинцем робили петлі, сходилися, розходилися, верталися назад, знову прямували, немов перейшло більше людей, зрубали кілька малих буків, щоб виглядало на роботу лісокрадів. Наплечники під таким ходом ставали щораз тяжчі, і я цілком охляв, кілька разів навіть упав. Згодом натрапили на якісь сліди людей і довший час ішли по них. Та нарешті на нашу превелику радість небо затягнуло хмарами, мороз дещо попустив: передбачення Крука справдилося, почав сипати сніжок. Вже добре смеркало, і ми сіли на узліссі відпочити. Боже, дай більше снігу, щоб він засипав наші сліди!

Обережно підійшли до господарства Феня. Подвір'я біленьке від снігу, значить — нікого тут немає. Пробралися до шопи і з полегшенням скинули з плечей наші «різдвяні дарунки», а самі пішли до стайні грітися. Крук, який дуже любив коней, почав їх пестити. За хвилю прибіг до нас Фенів пес, з яким ми були в дружніх відносинах, потім прийшов Юзько, а за ним Феньова з горщиком гарячої юшки. Ах! яка добра юшка, цілком не те, що бовтав я. Переспали ніч у стайні, а вранці Фень покликав нас до хати на сніданок. Ми почували себе дуже непевно, бо вдень ніколи до хати не заходили. Фень сміявся з нас, запевняв, що ніхто до нього не прийде і нічого нам сидіти ввесь час у стайні. Хата в нього велика —

чотири кімнати, щоб ми чулися безпечніше, запровадив нас до останньої, що мала окремий вихід надвір.

Юзько після снідання запряг коней до залубнів і поїхав до Динова по Антошка і братову. Туди й назад, у таку погоду, хоч віддаль тільки 16 кілометрів, треба рахувати, що він раніше, ніж за п'ять годин, не вернеться. Ми нервово чекали. Так дивно й приємно бути в хаті — кімнати причепурені, всюди чистота, порядок. Час від часу до кімнати забігала господиня, то принесе гарячого молока з білим хлібом та маслом, то ще щось «покушати». Фень здебільшого дотримував нам товариства і сміявся з нас та називав «сполошеними зайцями», коли ми визирали через замерзле краями вікно на двір. Сташко Фень часто виходив з хати і за кожним разом повідомляв, що небезпеки немає.

Десь коло полудня побачили ми через вікно, далеко на вигоні, сани. Фень відразу пізнав свої коні і пішов на подвір'я. Кликав нас, але ми не відважилися. Ще кілька хвилин, і залубні вкотилися під хату, далі крик, сміх.

— Заходьте, заходьте, гості з Перемишля! Вітаємо! Дозвольте познайомити вас ще з двома гістьми, ви, мабуть, не знайомі! — і ще більше сміху і крику.

Ми ще деякий час хвилювалися, хвилювався спочатку також Антошко, чи нам тут безпечно в білий день так гучно гостювати, але згодом повірили Феньові, що до нього взагалі ніхто ніколи не приходить, крім нас двох, «лісовиків», заспокоїлися і посідали до столу — нас четверо і семеро Фенів. Стіл був заставлений традиційними українськими стравами, включно з кутею. Відмовили молитву — вони по-польськи, ми по-українськи. Потім господар ділився з усіма оплаткою, вітав зі святом.

— Хай Господь Бог благословить нас усіх, хай не буде ворожнечі між нашими народами, — а зокрема Крукові і мені: — Хай допоможе вам якнайскоріше з'єднатися з вашими рідними і жити спокійним життям!

Ми були зворушені до сліз. У поведінці всіх Фенів

було стільки тепла та щирости, що ми почувалися як одна з ними родина. Скільки то вже років минуло від часу, коли Крук і я взагалі сиділи за застелиним білим обрусом столом у родинній атмосфері? А для мене ще й подвійна радість — присутність рідного брата. Ми говорили про різдвяні традиції, згадували, як колись святкували, як вночі ходили на відправу до церкви... Ми плакали зі зворушення, сміялися з радості. Так і не зчулися, як почало благословитися на світ. Антошко мусів їхати, щоб встигнути на роботу. Юзько знову запряг залубні, Фень спакував у валізи м'ясо, яке ми йому принесли, всі гриби та ще дещо від себе і поклав у сани.

Ми також незабаром зібралися в дорогу, щиро дякуючи господарям. Вертаючись до нашої «хати», ми говорили, що немає на світі поганих чи добрих народів — є добрі або погані люди.

Від Різдва аж до половини березня ми майже не виходили з криївки, бо зима стисло трималася своїх законів: безперестанку тиснув мороз і дуже часто падав сніг. Час тягнувся безконечно. Добре, що мали трохи старих газет і кілька польських книжок, ми перечитували їх по кілька разів. Лямпи довго не світили, бо економили нафту, по яку треба йти до села, тобто залишити сліди на снігу. Весна прийшла, як написано в календарі: раптом повіяв полудневий вітер, потепліло, і сніг зник на очах. У лісі стояли великі калабані води, поллялася вона також до «кабінету» Крука, прямо на його ліжко. Він був добрий на сон і почув щойно тоді, як уже перемок. Та для нас це не першина. Весна не раз у той спосіб давала нам знати про себе. Скільки то вже весен ми зустрічали в лісі? А скільки ще прийдеться, то тільки один Бог знає.

Такі думки навіяла нам весна, хоч ми дуже раділи з неї. Почали господарити ззовні, оглядати «наш» ліс та виходити на узлісся, щоб перевірити, чи добре «працюють» робітники ПГР. Одного разу, сидячи під широкою

ялицею, почули писк і щось пухнате і чорненьке впало нам коло ніг.

— Дивись! дивись! Яке хороше котеня! — скрикнув я.

— Котеня? — засміявся Крук. — Та це ж куна!

Він взяв її на руки. Вона якийсь час лежала, мов нежива, а далі заворушилася і почала кусати Крукові пальці. Та ще як, з них відразу потекла кров. Ми завинули її в блюзу і занесли до криївки. Замкнули в кошик, та де там, мале чортеня відразу його почало гризти. Крук вирішив затримати її, присвоїти. Ми метнулися до ПГР, «позичили» дроту і зробили клітку. Так мале чортеня жило з нами кілька місяців. Ми дуже тішилися живим створінням, годували її м'ясом і тим, що самі їли, треба було тільки бути обережним з пальцями, бо вона хапала раньше за пальці, а потім м'ясо.

На жаль, виявилось, що людина може призвичаїтися жити під голим небом, у печері, в горах, у долинах, а дике «котеня» під землею не акліматизується. Куна загинула.

Весна принесла нам також привіт з Америки. Коли ми завітали до Феня, на нас чекала пачка від брата Павла. Чого там тільки не було? Я взяв собі з неї штани і дві сорочки, це саме Крукові, а решту сказав, щоб залишили собі. Фені відмовлялися, але я їм відповів, що нам у лісі більше не треба, зокрема, що нам робити з жіночим одягом? Я був дуже задоволений, що знайшлася нагода віддячитися тим добрим людям. А в злиденній Польщі, кожна «пашка» була маєтком. Феньова вибрала кілька хусток та ще якісь жіночі речі і сказала, щоб я їх заніс Гаврилякам.

Весна тільки не принесла ніякого полегшення моїй шлунковій недугі. Дарма що я їв «делікатні страви» і Феньова постачала мені молоко. На початку травня мене цілком вимучили майже постійні болі, і Феньова намовила мене піти до знахарки в селі Кінське за Сяном. Проблема тільки, як до неї добратися? Радили, радили і вирішили, щоб зі мною пішла Мільця: мандрівна пара не

так впадає в очі, як самотній чоловік. Мільця радо погодилася, хоч батькам не призналася про наш плян.

Ідемо дорогою, бо стежками різними може бути більш підозріло. На мені Гаврилякова гунька й шапка, в кишені пістоль і граната, в руках палиця. Домовилися з Мільцею, що коли б нас хтось зупинив, то вона мене не знає, зустріла на дорозі. Ніхто на нас не звертав уваги, зустрічні селяни вітаються: «Нех бендзе похвальони Єзус Христус», я відповідав: «На веки векув»,* але рука моя під гунькою цілком автоматично стискала пістоль. Без ніяких перешкод віднайшли ми хату знахарки в селі Кінське. Всередині застали кілька жінок, сусідок, які зайшли на балачку. Знахарка покликала мене до іншої кімнати — майже «кабінет лікарський»: у шафі різні пляшчини, коробочки, бандажі; оглянула мене і сказала, що я, мабуть, від тяжкої роботи, надірвав собі шлунок, і він у мене обнизився майже на цілу долоню. Обв'язала мене якимось бандажем, сказала, щоб я ходив так з підв'язаним животом і не робив ніякої тяжкої роботи. Не хотіла сказати, скільки їй належить за пораду, то я їй дав 20 золотих, і вона була дуже задоволена.

За той час, як вона мене обстежувала, Мільця нав'язала розмову з її сусідками. Вони говорили до неї польськи, а між собою по-українськи. Мільця, почувши те, і собі почала говорити рідною мовою і сказала, що вона українка. Тоді відразу пішла інша балачка: нарікання на польський шовінізм, переслідування і т. п. Я все те чув, і мене брав жах. Що вона собі думає, та Мільця? Мало нам клопотів?

Скінчивши зі мною, знахарка почала говорити з Мільцею також по-українськи. Вийшло, що вони всі українки, тільки я один між ними поляк, бо вперто базікав по-польськи. А тут уже й стемніло. Виявилось, що ми не можемо вертатися, бо пором на Сяні вже не ходить, і

знахарка запропонувала «моїй жінці» і мені переночувати у неї, на що «моя жінка» відразу погодилася. Взагалі баби приємно собі гуторили про Жогатин, бо Мільця сказала, що ми звідтіля, та інші села по той бік Сяну, які вони знали. Хоч як мені це все не подобалося, іншої ради не було, а як ночувати, то треба також ще повечеряти. Спитався, де тут можна щось купити. Жінки показали мені хату, в якій містилася «Спудзельня».* Зайшов я до середини, а там повно хлопів, міліціонерів, курять, їдять, п'ють пиво. Очі всіх звернулися на мене, і мені похололо в п'ятах, ось, подумав собі, зараз міліціант запитає мене, хто я. Та ніхто мною не цікавився. Я купив хліба, солонини, яєць, кави, цукру і вернувся до жіноцтва. За вечерею я сказав, що тому взяв собі «русінку», бо вона мені сподобалася.

Вранці першим поромом ми переплили Сян і без ніяких перешкод вернулися назад.

Поради знахарки нічого мені не помогли, шлунок болів, як і раніше.

Наш Великдень 1951 року припав на 5 квітня. У Страсний тиждень Крук, що був дуже релігійний, запитав мене, чи не хотів би я влаштувати тут, у нас у криївці, Плащаницю? Ми вже стільки років живемо під землею і ніколи не можемо разом з людьми помолитися в церкві, як колись.

— Як ти це зробиш?..

— У нас є дошки, зроблю символічний гріб... На П'ятківських Долах при польовій дорозі стоїть хрест з розіп'ятим Христом, той, де ми, ідучи до Іскані, зупиняємося й молимося. Ми здіймемо фігуру з хреста, принесемо до нашої криївки і зробимо Плащаницю!

Я не був певний, чи не буде гріхом знімати з хреста Ісуса, але Крук переконав мене, що в цьому немає злої

* «Слава Ісусу Христу». — «Слава навіки».

* Кооператива.

волі, ми ж хочемо тільки помолитися і відтворити в нашій уяві церкву і Божий Гріб.

Так і зробили. Делікатно повитягали цвяхи і зняли дерев'яну фігуру, обвинули рядом і принесли до криївки. Фігура дуже стара, на сонці потріскалася, зробилися великі щілини. Крук щільно позатикав їх тістом.

Почавши від четверга, ми погодилися постити аж до Воскресіння. У Велику П'ятницю приготували гріб, прибрали квітами і молоденьким чатинням, поклали розп'яття на чистий обрус і засвітили свічку. Відкривши молитовники, які нам роздобула Мільця, почали вголос молитися. Крук читав слова священика, я відповідав як дяк. Молилися ми щиро, щоб мені вернулося здоров'я, за наших рідніх, щоб розп'ятий Христос допоміг нам вийти на волю. Потім сповідалися з молитовника тихо, кожний окремо і, ставши навколішки, співали «Протерпів єси за нас Страсті»...

У Велику Суботу, пізно вночі, ми занесли фігуру і повісили на своє місце. Повернулися до землянки духово відсвіжені і лягли спати. За якусь годину-дві Крук збудив мене. Я засвітив лампу і здивовано питаюся:

— Що сталося, що тобі?

Крук розказав, що йому приснився сон... До нього підійшов Христос і сказав:

— Зараз іди до фігури Христа і повитягай усе тісто з щілин. Як здіймеш, будеш щасливий!

Сон дуже схвилював Стефана, і він не міг знайти собі місця. Вийшов з криївки, там вже ясний день, але байдуже, він хотів негайно бігти в П'ятківський Діл. Я ледве його переконав зачекати до вечора. Як зсутеніло, ми майже бігом летіли — застали все, як залишили. Крук відразу повитягав тісто з щілин фігури. Повернулися з полегшенням на серці, але сон нас не брав і ми ще довго говорили. Крук тоді вирішив увесь травень відправляти молебень-маівку, що ми й робили. Повісили образок

Пречистої Діви Марії на ялиці і кожного вечора молилися. Той образок я зберіг до сьогодні.

Зелені Свята нагадали нам про обов'язок відвідати могили наших загиблих друзів. Цим разом ми вирішили піти на могили тих, кого знали особисто, могили таких багато, вони розкинені всюди, але всіх нам не відвідати, та й небезпечно. Ми пішли до Грушівського лісу. Там коло села Грушівка загинули в 1946 році два стрільці з сотні Громенка: Ґашок, що походив з Бірчі, і Лис з Павлокоми.

Сотня Громенка квартирувала в крайніх хатах села, під лісом. Несподівано наскочив батальйон польського війська. Поляки прийшли з лісу, де залишили свої застави, інші почали наступати з горішньої частини села так, щоб нагнати сотню Громенка на свої застави в лісі. Сотенний зорієнтувався в хитрощах поляків і вивів сотню через село в протилежний від польського наступу бік, без одного пострілу. Звичайно жадна сотня в селі ніколи не приймала бою, щоб не потерпіло населення, хіба в наглих випадках. Годину чи дві пізніше, нічого не знаючи, що поляки сидять у лісі на засідці, Ґашок, Лис і Чорнюк вийшли з криївки — кравецької артілі, де вони шили мундури, і потрапили просто полякам у пашу. Чорнюк, досвідчений вояк, що перейшов пекло під Бродами в лавах Української дивізії, кинув дві гранати між поляків, відкрив вогонь із скоростріла і між вбитими поляками щасливо висмикнувся. Ґашок і Лис не мали щастя. Їх поховали там, де вони загинули.

Ми прийшли з Круком на це місце, але могилу годі відшукати. Ліс сильно розрісся, трави по пахи, там, де було поле, виріс густий молодняк. Проте, по тяжких трудах, ми таки віднайшли ці дві скромні могили. Виполопи бур'ян, поставили два нові березові хрести, Крук видовбав у дереві їхні псевдоніми, місце народження і дату смерті. Сокирка, яку я «здобув» у лісника, дуже нам придалася. Помолилися, стали струнко і віддали салют. Потім відвідали ще могилу одного стрільця,

здається, з сотні Бурлаки, клички якого вже не пам'ятаю. Вона була на полі. Ми поставили на ній також новий хрест. Далі пішли на упівський цвинтар коло села Воля Володська. Ніякої варварської руки там не було, всі хрести, як і могили, стояли упорядковані. Село Воля Володська, колись життєрадісне й веселе, заросло густим лісом і виглядало, як джунгля. Щоб не волочитися вдень, ми заховалися тут у кущах і приглядалися до звірини, що шугала гуртами й поодинокі. Як стемніло, ми зійшли на діл, де колись шевеліли буйні поля. Там при дорозі до села Нетребки стояв хрест придорожній, під ним спільна могила сімох вояків: провідника Бориса і його побратимів... Ми підійшли до могили. Ніч була місячна й зоряна, видно добре. На хресті ми побачили старанно сплетений з свіжого барвінку і квітів вінок, мабуть, недавно повішений. На могилі під хрестом розрослися великі кущі жовтих рож, довкола хреста лілеї синього кольору, а далі зелений барвінок, завітчаний синіми квітами. Пізнати чиясь братню руку, що так старанно плекає ці синьо-жовті квіти. Сльози самі покотилися по лицях і впали на могилу, ми стали струнко і віддали салют нашому провідникові Борисові та всім загиблим побратимам. По дорозі наближалася якась фіра, ми мусіли відійти.

Крук почав перебирати в голові всіх місцевих людей: хто з них доглядає могилу? Тяжко сказати. Дійшов до висновку, що це, мабуть, Софія Новак з села Ясень, вона свідомо українка, знає, хто похований під придорожним хрестом і плекає його під претекстом, що хрест при дорозі мусить виглядати привітно і чисто. А втім, хто знає, скільки українських сердець заховалося під польський плащик для самозбереження?

Тут над могилою провідника Бориса пригадалося, як ми з курином Байди святкували день Святої Покрови і четверту річницю створення УПА, як Мати Божа врятувала нас усіх від загибелі, а далі трагічну смерть Бориса...

...Було це в жовтні 1946 року. Місцем збору була висока гора в масивах Брянського лісу. Наша група з провідником Борисом прибула одна з перших, день перед Святою Покровою. На горі ми вже застали сотню Бурлаки, згодом прийшли сотні Громенка, Крилача і Ластівки та всі боївки нашого району. Зійшлося разом понад 900 люду. Команду обняв сотенний Бурлака, бо курінний Байда після останнього поранення перебував ще в шпиталику. До самої ночі всі пильно чистили зброю і доводили до пуття свої мундури, щоб якнайкраще виглядати на огляді наступного дня. Вранці, ще перед сходом сонця, сотні й боївки стали до збірки, після перегляду всі перейшли на вищу гору, де на великій галявині стояв майстерно збудований вівтар, з двох боків лопотіли на вітрі синьо-жовті прапори.

— Вправо рівняй! Прямо глянь!.. Крісом почесть віддай!.. До звіту стань! — лунала команда до війська, яке зформувало великий квадрат. Промовив коротенько командир Бурлака, а далі отець Кадило почав відправляти Службу Божу, тихенько співав організований на швидку руч хор. Під час відправи до командира підбігали дозорці і тихо звітували йому про ситуацію. Ми щиро молилися, у всіх був святковий настрій. Вже хор доспівував «Боже Великий, Єдиний», коли мелодію порушив «акомпаньямент» моторів... Сотенний Бурлака дав наказ забрати прапори і відмаршувати на вищий шпиль гори над селом Арламів, бо дозорці повідомили, що з Бірчі і Перемишля їдуть великі моторизовані з'єднання польського війська. На горі він зупинив усіх і промовив:

— Не так ми збиралися святкувати, але ми сьогодні таки відзначимо наше подвійне свято! Буде курделябеля (це був його власний улюблений вислів)! Покажемо полякам чого ми варті! Добре відсвяткуємо! — та видав наказ, де і кому займати становища: сотня Громенка розташувалася від села Арламів, сотня Крилача у напрямі села Войтова, сотні Ластівки і Бурлаки у напрямі

Горішньої Ямни. Наша боївка та всі інші — над кордоном, щоб стримати поляків, коли б їм задумалося втікати до «старшого брата».

Маскуючи мундири і шапки зеленим віттям, ми залягли півколом. З наших становищ було видно кордон і село Квасеницю. Звуки моторів ставали все виразніші й сильніші. Ворог підходив усе ближче. Напруження зростало, а в голові кожного настирливо снувалася думка: хто навів ворога, бо це напевне не випадкова облава, забагато насунуло ворожих сил, та ще й моторизованих. Із становищ сотень Громенка і Бурлаки передали по зв'язку, що попри них перейшли невеличкі ворожі відділи, а далі наказ Бурлаки: відкривати вогонь тільки по більших відділах і тільки зблизька. Я глянув на годинник, була 2:30 по полудні. Раптом на становищах сотні Громенка затарахкотіла машинова зброя: це більший відділ поляків підійшов зблизько. Здесяткований вогнем він відступив, щоб незабаром, підсилений новим поповненням, заатакувати знову. Проте становище наших було краще, ворог наших не бачив, а наші могли брати кожного з них на приціл. Ті знову відступили. Та коли стрільці Громенка вже хотіли тішитися перемогою і дехто кинувся забирати зброю вбитих, з'явилися нові, вдесятеро більші сили ворога. Тут на виручку прийшов Бурлака: він заатакував збоку і нагнав поляків прямо на становища Крипача і Ластівки. Наші стежі повідомили Бориса, що більшовики, почувши гураганний вогонь у лісі, підійшли розстрільною до кордону і залягли. У лісі настало справжнє пекло: гуділи ворожі максими, падали міни, листя сипалося, мов сніг, відчахувалися конари дерев і валилися цілі дерева. Між тією несамовитою какофонією звуків пролунав наказ: «Вперед!» Це Бурлака вхопив влучну мить і зірвався до наступу. Його холонокровність була найкращим прикладом для стрільців, вони кинулися в атаку з криком: «Бий ляха!» Пішла в атаку наша боївка на чолі з Борисом. Ворог опинився в

середині нашого півкола, сотні розвинули лінію і почали його замикати. Між поляками почалася паніка, одні в замішанні кинулися втікати до кордону, інші в напрямі Арламова і Горішньої Ямни. Ми не збиралися бігти за ними, хібащо їм перетяла дорогу наша зброя. Щойно як бій почав утихати, ми побачили, що вже смеркає. Бурлака подав сигнал збірки. Хлопці кинулися збирати зброю та амуніцію між забитими поляками. Наша боївка була на найдальшому відтинку бою, і нам довелося обходити навколо, щоб дійти до місця збірки. При переході дороги на нас посипалися серії з автоматів. Ми розбіглися і відкрили вогонь по кущах. Наш бій сполохав звірину — олені, сарни й дикі свині зненацька вискакували на доріжки. Стрілець Серна напорівся на такого перестрашеного кабана, який біг проти нього; кабан збив його зніг, але не ушкодив.

На горі Канасік стали на відпочинок. Порахували стрільців: двоє вбитих, двоє тяжко і п'ятеро легко ранених. Поховали вбитих, зробили перев'язки раненим і лягли відпочивати. Вдосвіта помаршували далі. Стояла густа мряка, за кілька метрів нічого не було видно, але ми не нарікали, вона ховала нас від ворожого ока. Розтаборилися над селами Конюхи і Брилинці. Всі були виснажені, кожний хотів захопити ще трохи сну. Вогні палити заборонено, накрилися, чим могли, і тупилися один до одного, щоб взаємно себе гріти. Довго спати нам не довелося, бо щойно туман піднісся — вгорі затарахкотіло «польське летунство»: два старі радянські літаки, які ми називали «кукурудзяниками». Вони літали над Турницьким лісом і стріляли без ніякої для нас шкоди, їхні набії розривалися над високими деревами, проте вони стріляли завзято, деколи цілком низько між горами. Щойно пізніше ми довідалися, що вони так завзято обстрілювали своїх, думаючи, що це повстанці. У лісі залишилося досить недобитків польського війська, тож почувши вранці своїх, вони почали виходити на поляни.

Незабаром до таракотіння літаків долучився звук моторів, то поляки, як повідомили наші стехі, танкетками і вантажними автами зближалися до лісів Бранюви. Ми сиділи тихенько на нашій горі, прислухуючися до стрілянини, що лунала в лісі майже цілий день. Коли почало смеркати, «війна в лісі» закінчилася, поляки позбирали своїх вбитих — тих, що ми вбили, і тих, що самі, та й відїхали. Вночі прийшла наша розвідка і повідомила, що в селах спокійно. Командир Бурлака дав наказ маршувати стрілецьким рядом до Конюх і Берендювич. У селах наші селяни вже чекали на нас з вечерьми, вони розпитували нас про перебіг бою й оповідали свої спостереження про поляків. Наші селяни завжди пильно збирали для нас потрібні інформації. І цим разом вони добре приглядалися до поляків і рахували, скільки ранених і вбитих вони мали. Тільки в самій Горішній Ямні вони начислили 80 до 100 вбитих, а ранених щонайменше удвічі більше.

А про командира Бурлаку після цього бою політвиховник Євген склав пісеньку, яку ми всі радо співали:

Не страшна нам атака,
Як з нами Бурлака.
Чи на бункри, чи на шанці,
Ми у бою, як у танці.
За твоєю головою
Завжди вийдем цілі з бою.

Бурлака був добрим командиром і тактиком, та у війні залежить також багато від щастя, щоб вийти цілими, а щастя часами не сприяє. От не такий був щасливий для нас грудень. Наш відділ з Борисом на чолі обходив терен і перевіряв новоорганізовану ним сітку, коли у селі Тростянці ми зустріли командира Бурлаку, який квартирував там з чотою Ваньки і Журавля з сотні Ластівки. Бурлака вирішив змінити місце постою і перейти на

присілок Борсуківку коло села Завадки. Запропонував іти з ним і нашому відділові. А що Борис мав справи в Завадці, радо погодився. Прибули ми до присілку Борсуківка по півночі, люди там бідні, але дуже ширі. Відразу пригостили нас молоком, хлібом і примістили спати. Бурлака зарядив гостре поготівля і конспірацію: виставив застави, а стрільцям наказав виходити на стійки в дядківських гуньках, щоб ніхто не побачив війська.

Пам'ятаю, як тепер. Стояв я на стійці в шопі і думав, яке це гарне сільце. З одного боку щільно втиснулося в хребет високої гори Хванюва. Хати стоять на горбах, а далі праворуч починається ліс і тягнеться геть-геть аж до Тростянця. З мого місця видно, як на долоні, село Завадку, за ним Ропенку. Ліворуч з лисої гори в'ється, мов вуж, струмочок, з розгоном б'є в скелясті береги і, покрутившись, біжить попри наші хати і ховається в густих кущах, щоб знову показатися десь у долині коло битої дороги, якраз там, де переходить міст через більшу річку, яка пливе до Завадки. Далі, ген-ген далеко за шосе, що веде з Бірчі до Сяноку, біліють хати Тиряви Волоської, а за нею видно костюл у Станковій. Був чудовий ранок. З коминів хат рівним шнурочком підносився до неба білий дим, всюди тихо-тихо, тільки де-не-де побріхували собаки. Яка краса, думав я собі, яка чудова панорама для літників, та не дай Боже, щоб нас тут застукав ворог, та ще з лісу. Втікати нікуди!

Прийшла моя зміна. Я вернувся до хати і зголосив командирові, що всюди спокійно. Потім пішов до стайні нагодувати коня; мені сильно боліла нога, і провідник Борис дав мені коня, бо мені було тяжко ходити. З хат доносився приємний запах: господині варили для нас обід. Та обідати не довелося. Перед самою 12 годиною на заставі обіззався кулемет, за ним кілька поодиноких пострілів з кріса. Всі, як один, вхопили зброю та причандалля і вибігли надвір. На нас посипалися

постріли рівночасно з боку нашої застави в лісі і села Ропенки.

— На становища-а-а-а! — пролунав довгим відгомінном між скелями голос Бурлаки. — До потоку-у-у!

Хоч ворог не жалів амуніції, ми щасливо перебігли залягли, де хто втрапив: одні в кущах, інші у воді. За нашими плечима стрімка скеля, але вона нас не охороняла, бо на ній стояли ворожі кулемети, які сипали по нас вогнем. Ми, лежачи на плечах, націлили нашу зброю на них. Я глянув і остовпів: ми оточені! Тут кінець! Але заки загину сам, ще заберу з собою кількох поляків. Націлився. Поцілів! І ще одного! А далі навколо мене посипалися постріли, мов листя осіннє з дерева. Коло мене заляг мій кінь, він добре вишколений, наставив тільки вуха і форкав. Поляки націлилися на нього. Поцілений, він зірвався і впав, бідака, поперек потоку. Вода відразу почала підноситися і накривати мене. Я обережно повернув голову. Ось недалеко лежить убитий наш кулеметник, проте до кулемета я дістатися не можу, трохи далі від нього амуніційний, далі ще хтось. Я крикнув до них, але вони вже не чують. Раптом у клекіт зброї увірвався голосний крик. Це Бурлака і Ванька пішли на пролом до шосе, на міст. Ворог зірвався зі своїх становищ і побіг у напрямі шосе, тільки ті, що за плечима на скелі, не рухалися. Та ось хтось кличе: «Зв'язок! зв'язок!» Пізнаю голос ройового Довбуша. «Тут усі забиті!» «Кличте! Може, хтось обізветься!» По якомусь часі чую інший голос. Це чотовий Журавель: «Сидіть! Не рухайтесь! Ворог нас не бачить!» Лежу, не рухаюся, тільки воджу очима. І, Боже, яке щастя! Ті на скелі зірвалися і побігли! Вони дійсно нас не бачили, концентруючи всю свою увагу на шосе і мосту. Щойно як безпосередня небезпека минула, я почав відчувати, що костенію в льодовій воді. Довбуш підповз ближче до мене і почав дивитися в далековид. На скелі нікого не було, але глибше в лісі він побачив поляків. Їх було багато. Ми лежали нерухомо. Крики й стрілянина

втихали. Вже смеркало, як з лісу почали виходити поляки і прямувати до села Ропенки. А коли настала ніч, ми зібралися. Було нас небагато — два рої з чоти Журавля і кілька боївкарів. Почали розглядати терен. Знайшли десять забитих, п'ятеро легко і п'ятеро тяжко ранених. Санітара між нами не було, і чотовий зробив їм перев'язки. Потім поклали ранених і вбитих на кріси й пішли у ліс, звідки на смерканні вийшли поляки. По дорозі один ранений стрілець помер. До Тростянця ми боялися заходити і пішли аж до села Юркови. Там, уже попереджені нашою стежею, чекали коні, щоб відставити наших ранених до санітарного пункту. У тому ж селі поховали ми наших стрільців. Селяни, довідавшись про похорон, прийшли на цвинтар. Ми були неймовірно змучені, мокрі й голодні, проте не могли в селі затриматися, бо стежі повідомили, що зближається відділ польського війська. Ми відійшли в ліс Сухого Обічу. Там нав'язали зв'язок з сотенним Ластівкою, який саме вернувся з своєю сотнею з пропагандивного рейду по польських селах за Сяном.

І знову стояло перед нами питання: хто навів поляків так скоро на наш слід?

Кілька тижнів пізніше загинув наш провідник Борис. Сталося це на сам Йордан 1941 року, точно рік по смерті Затоки. Саме попустив мороз, і Борис вибрався відвідати свою родину. Його жінка з двома маленькими дітьми жила в їхньому родинному селі Володж над Сяном. Він досить часто відвідував родину, якій не раз доводилося ховатися по інших селах. Коли він говорив про жінку і дітей, його обличчя мінялося, набирало дивної ніжності, так і видно було, як він дуже їх любив. Тож нічого дивного, що Борис аж сявав з радости ще кілька днів до відвідин. Вранці 18 січня, він бадьоро звернувся до свого молодшого брата:

— Михасю, збирайся! Підемо додому! — Потім розглянувся по колибі. — Явір! Чабан! Ви підете з нами!

Ми дуже втішилися, але підійшов до мене Орел і почав шептати, чи не помінявся б я з ним: він дуже хоче відвідати в сотні Громенка свого кузена санітара Орленка. Чому ні, подумав я собі, я не маю ніякої родини, хай Орел іде замість мене. Почав я крутити перед провідником, що, мовляв, зле почуваюся, шлунок докучає, хай возьме Орла. Борис косим оком глянув на мене.

— Я знаю, кого беру! Ви мені не брешіть! Ви здорові, як кінь!

Тоді я сказав правду. Борис посміхнувся і сказав — тому що я мав цивільну відвагу признатися до брехні, він візьме на моє місце Орла.

По дорозі вони ще зайшли до села Грушівки, де квартирувала сотня Громенка. Там сотенний дозволив ще трьом стрільцям, односельчанам Бориса, відвідати рідне село. Вночі всі щасливо зайшли до Володжда, де Явір відпросився до Явірника Руського, з тим, щоб наступного дня стрінутися з провідником у Волі Володській. Вранці Бориса залягували місцеві стійки, що з села Яблониці йде польське військо. Борис і стрільці побігли до присілка Вишеньки, звідки недалеко було до Володського лісу. Та там вони побачили поляків, що сунули з усіх сторін. Лишався один вихід, через оболонь і полем до села Поруби. Вони добігли до старого більшовицького бункру над Сяном, залягли і відкрили вогонь. Та перемогти полякам кількох повстанців не було важко. Загинули всі. Коли з бункру замовкли постріли, поляки з диким криком кинулися до середини і прикладами крісів били мертві тіла повстанців. Ці подробиці нам пізніше розповіли селяни, які мешкали в невеличкій хатині недалеко бункру і все бачили. Облаву провадив горезвісний Міхальський зі своїм «батальйоном смерти».

Підозріння провідника Бориса щодо Вишинського виправдали себе скоро після його смерті. Кількох наших стрільців ішли з Вишинським з Пашови до Ракови. На них раптом наскочили поляки з криком: «Руки вгору!» Ніхто

Могила провідника Бориса

рук не підніс, тільки Вишинський. Стрільці втекли. А Вишинський незабаром почав волочитися по селах з Міхальським та його «батальйоном смерті». Він видавав полякам селян, які його годували і переховували, показував наші упівські магазини...

У першій половині літа 1951 року я багато часу перебував у Гавриляків, дуже часто залишався також удень і тоді робив щось у коморі, стайні, в хаті. Одного разу вже ранком надумався вертатися до криївки і мало не потрапив міліції прямо в руки. Моє щастя, що я їх завчасу побачив і встиг заховатися за малий, але густий кущ. Та ця пригода не дуже мене ще налякала, а дуже мені не сподобалося, як почали заходити міліціонери Яблецький і Вінярчик. Раз зайшли «по дорозі» до Гаврилякових сусідів, Клебанів. Постояли на подвір'ї, поговорили з Гавриляком і пішли. Другий раз знову прийшли до Мільці «по насіння і саджанці», знову крутилися і задовго говорили. Хто його знає, може вони мають якесь підозріння? А однієї ночі я підслухував під вікном Войтка Клебаня, як вони там гостювали, але не почув нічого такого, що вказувало б на небезпеку для мене, крім таких прикметників, як «хам» і «хамська мова», які стосувалися до старого Гавриляка, який з усіма говорив тільки по-українськи. На всякий випадок я перестав залишатися вдень і вдосвіта разом з Круком вертався до криївки.

Ціле літо, як і іншими роками, ми збирали гриби і доставляли їх Феням і Гаврилякам або залишали їм в умовленому місці. Літо було дуже гарне, досить гаряче й не дуже дощове. Осінь була ще краща — тепла і лагідна погода стояла майже до кінця грудня. Тоді прийшли раптові морози, і вони тримали вже всю зиму. Помірність снігу давала нам доволі свободи руху, і ми могли відвідувати друзів у селі.

У січні 1952 року, десь після нашого Різдва, мені трапився дуже поганий випадок. Я заготовляв Гаврилкам дрова. Недалеко від хати зрізав _ кілька грабів, попиляв, затагнув до шопи і почав рубати. Дерево тверде та ще й мерзле. В якусь мить сокира поковзнулася по дереву і попала мені на ліву руку вздовж великого пальця, майже відчахнувши його: бухнула кров. Я задерев'янів не так від болю, як від страху: тут без лікаря не обійдеться, а як же мені, зацькованому, іти до нього? Я похапки підв'язав палець до долоні мотузком, обмотав якимсь ганчір'ям та ще сильно перев'язав руку вище ліктя. Покликав Мільцю. Ганчір'я незабаром все почервоніло, кривавлення не припинялося. Тоді Мільця обклала рану хлібом, обв'язала чистим шматтям, я поставив лікоть у посуду з зимною водою, а вона метнулася до Фенів, щоб Юзько викликав Крука, який ще вранці вернувся до криївки. Поки вони всі прийшли, мені здавалося, що я чекав вічність. Почали радитися, що робити. Гавриляки знали, що в Селиських є фельдшер, який жив у хаті проти міліції. Маєш тобі! Добре сусідство! Проте ради іншої немає. Дочекалися ночі і разом з Круком пішли, у Крука в руках папаша,* у мене в кишені гранати й пістоль. Сніг був твердий і втоптаний, морозний вітер дув прямо в лице, аж витискав сльози з очей. За годину «з гаком» добилися до

* Папаша — автоматична рушниця радянського виробу.

села, яке спало глибоким сном. Котячою ходою підійшли до хати. У мене з холоду й страху по плечах «лазили мурашки».

— Мені треба до лікаря. Наглий випадок! — сказав я, легенько стукаючи у вікно. Крук зайняв «оборонне становище» під хатою.

Всередині хтось засвітив лампу та відчинив нам двері. У кімнаті, крім того, що пустив мене, на канапі спав ще другий чоловік. Перший, побачивши мою обмерзлу червоним льодом руку, почав тормосити сплячого на канапі.

— Вставайте, пане докторе, тут до вас пацієнт!

Фельдшер невдоволено піднісся, нарікаючи на холоднечу в хаті. Натягнув на себе куртку і почав розпитувати. Я розповів, що і як. На запит звідки я, сказав що з Жогатина.

— То може відіслати вас до шпиталю?

Я мовчав. Тоді він одягнувся і сказав, що його канцелярія через дорогу в тому будинку, що міліція і пошта, щоб заховуватися тихенько, бо в дижурці сплять міліціанти. Ах, як я втішився, що він турбується сном міліціантів!

У канцелярії він стиснув мені руку гумою вище ліктя, дезинфектував рану, забандажував і зробив мені застрик проти зараження. Та коли він розв'язав гуму, кров бухнула з новою силою і бандаж моментально почервонів. Я запитався його, чому він не зашив розтин, на що він мені відповів, що немає чим, але що він наложити клямри. Клямри відразу допомогли, кривавлення зменшилося. Він ще раз забандажував дуже сильно руку. Я подав йому сто золотих. Він витріщив очі, мовляв — немає решти, я відповів, що й не треба. Тоді він сказав, що радо дав би мені бандажів і вати, але тепер якраз у нього немає, хай я зголошуся за два дні, він перебандажує і дасть нові. Дав мені свою візитівку: фельдшер Антоні Ракшевський.

Два дні пізніше ми вибралися знову до Селиськ.

Крука я залишив біля хати Хлопецьких і сказав, що у випадку стрілянини, хай втікає, бо не допоможе ні мені, ні собі. Коло хати Ціховських — у них жив фельдшер — я зустрів Марію Ціховську. Побачивши мене з моєю забандажованою рукою, вона запитала:

— Пан прийшов до доктора Ракшевського по бандажі? Лікар у кооперативі, попиває пивце з хлопамі. Я зараз його покличу.

І метнулася, тільки не до кооперативи, а далі, мабуть, до свого брата, який був комендантом ОРМО. Я дивився її вслід і, побачивши куди вона біжить, скорою, але не підозрілою ходою подався в протилежному напрямі, а далі чимскоріше в напрямі присілку Гдишин. Крук, який побачив мій маневр, надігнав мене за селом. Ми вже були майже коло маєтку ПГР, як почули в Селиськах стрілянину, але вона для нас навіть не ворожила небезпеки. І знову обійшлося все щасливо, а могли накласти головами, бо дурні наші голови мусіли були подумати, що про мою нічну візиту в Ракшевського довідалося все село. По селу знову заговорили про підпілля АК.

Рука моя гоїлася майже до самого літа, і ми ввесь час перебували в нашій «хаті», не показуючися з таким дискримінуючим доказом, як моя рука, між людьми.

Тож коли я вичухався з поганой пригоди з рукою, ми вибралися до Іскані, куди не заглядали вже з минулого року. На половині дороги мене схопили дуже сильні болі шлунка. Він мені докучав постійно, але таких нестерпних мук я ще не переживав. Я ліг на землю і качався з болю. «Ні, — подумав я собі, — це вже годі, далі терпіти не можу, а виглядів на видужання у мене ніяких. Пуцу куплю в лоб, буде і Крукові легше». Крук стояв і дивився безпорадно на мене. Щоб він мені не перешкодив у дикому задумі, я сказав, що чую якісь ніби підозрілі рухи, хай він підійде ближче до дороги і подивиться. А як він тільки трохи відійшов, я витягнув пістоль, та заки відбезпечив,

перехрестився. Крук, який саме оглянувся, побачив, в одну секунду опинився біля мене і вирвав мені зброю з рук.

— Дурню! Ти що робиш? Ти збожеволів? Для такого не треба ніякого геройства, останній боягуз це потрапить. Не штука жити, коли добре, треба вміти жити в найтяжчі часи. Ти що, в Бога перестав вірити?

Він довго «сповідав» мене, потім розпалив маленький вогник і звелів грітися коло нього й відпочивати. По кількох годинах мені полегшало, і ми могли рушити далі. Під хату Крілів підійшли далеко за північ. До нас вийшов Михайло Кріль і звелів іти до пивниці спати. Ранком прийшла Марія, згодом Анелька. Ми оповідали, чому нас так довго не було, про мої хвороби. Крук, поганець, мусів їм розказати, щоб я хотів вчинити останньої ночі. Вони дуже співчували, потішали мене, але незабаром ми помітили, що властиво розмова не клеїться, більше говорили ми, вони були якісь мляві, задумані, одним словом, не такі, як завжди. Я врешті запитав, у чому справа. Тоді вони, одна перед одною, почали запевняти нас у своїй зичливості до нас і далі слово за словом вийшло, що вони воліли б, щоб ми до них перестали ходити. Анелька сказала, що вона радо зустріне нас час від часу десь у лісі, але не коло хати. Справа в тому, що їхні Гельці вже підросли — панни на виданні, до них залицяються і приходять хлопці, було б дуже небезпечно для нас і для них, якби ми напоролися на когось з «женихів». Вони вибачалися і просили, щоб ми не гнівалися. Гніватися! Як ми можемо гніватися на цих добрих жінок, які стільки зробили для нас!? Та ми без них пропали б. Вони не тільки годували нас, вони підтримували на дусі. Ми запевнили їх, що ми все будемо відчувати до них безмежну вдячність і любов, просили передати привіт і подяку пані Косінській, сердешно розпрощалися і пішли в ліс. Відтоді ми навіть не ходили в тому напрямі, щоб бодай здалека подивитися на мою рідну Іскань.

Кілька місяців мій шлунок поводився терпимо, щоб

знову нагадати про себе ще гіршими болями. Пізньої осени у Гавриляків на обід приготували гриби в підливі. Я боявся їх їсти і взяв лише кілька бараболь, помащених підливою. Після того мене схопили неймовірні корчі, ще гірші, як тоді в дорозі до Іскані. Мене витягнули на горище, поклали на сіно; я вився й стогнав з болю, блював, мені запирало в грудях дух, здавалося, що душуся. Гавриляки дуже налякалися. Мільця побігла до Фенів, вони в свою чергу покликали Крука з криївки. Збіглися всі. Я стогнав так голосно, що мені затуляли рот, щоб, не дай Боже, ніхто не почув під хатою. Юзько і Стефан робили вправи моїми руками і ногами, щоб мені було легше дихати. Щойно по двох-трьох годинах мені полегшало.

Мої приятелі дуже зажурилися і вирішили, що далі вже годі: я мушу звернутися за допомогою до лікаря. Я про це не хотів навіть думати. Вже був я у фельдшера, там мене розконспірували, всі знають, що волочиться якийсь підозрілий тип. Ні! Навіть за ціну життя — ні! Краще я помру від фізичної недуги, ніж маюте мене вбити поляки. Переконаванням не було кінця, і врешті я погодився на компроміс: піти до лікаря, але взимку, тоді менше людей крутиться по селах.

До січня 1953 року я жив тільки на юшці, боявся взагалі їсти. Така «дієта» цілком мене обезсилила, і я висох, як патик, а що з криївки мало виходив, то ще був білий, як смерть. Фені за той час навели справки про лікарів і вирішили, що найкраще звернутися до доктора Заремби у Динові. Про нього говорили, що він добрий лікар, а найважливіше — не комуніст, не належить до Осередку здоров'я, приймає пацієнтів приватно.

В середині січня, в один з найморозніших днів, ми вибралися до Динова. Старі Фені й Юзько під'їхали саньми і підібрали мене в полі. Хотів їхати з нами Крук, але я категорично спротивився тому. Доїхали до міста, аж під будинок лікаря, без ніяких перешкод. Домовилися

зустрінутися за три години на базарі коло аптеки, куди мені треба буде піти, щоб купити ліки, які запише лікар.

У чекальні вже сиділо п'ятеро осіб. Мій вигляд жалюгідний — не голився я кілька днів, щоб прикрити своє біле обличчя, вдягнений у стару полатану куртку Гавриляка; тож не диво, що на мене поглядали. Кожний погляд хвилював мене, і я нервово стискав в одній кишені пістоль, в другій дві гранати.

Черга моя прийшла досить скоро. Я увійшов до кабінету, і лікар замкнув двері на ключ. Доктор дуже симпатичний — старший шпакуватий пан з лагідною усмішкою, почав мене розпитувати, і я йому розповів, що і як. Тоді сказав мені роздягнутися і лягти на тапчан. Роздягнутися? А пістоля, а гранати? Але лікарям не цікаво дивитися, як пацієнти роздягаються, і він в мій бік не поглядав. Я обережно склав свої речі на підлогу.

Лікар поставив діагносту, що в мене гострий катар і нервиця шлунка, хвороба дуже запущена, тому, якщо ліки не допоможуть, він спрямує мене до шпиталю в Перемишлі. Я робив вигляд, що погоджуюся, а про себе думав, що мені тільки бракує шпиталю. Він виписав рецепту і спитався, як я називаюся. «Ян Зайонц з Бжижави», — відповів я. Заплативши 50 золотих, хоч він брав тільки 35, я вийшов назад до чекальні, а що часу в мене ще було багато, я вирішив посидіти, щоб не волочитися по місту зайвих півтора годин. Сів, скупився і дивився на годинник на стіні, стрілки якого рухалися поволі, як навмисне. До почекальні входили нові люди. Ось увійшов кремезний, добре вбраний панисько. Я глянув на його офіцерські штани і чоботи, на куртку з футряним ковніром, і мені полізли мурашки по плечах. Так залюбки одягаються УБівці. Він сів таки зараз коло мене і почав водити очима по людях. Зупинився його зір і на мені. Я вже цілком задеревів зі страху та скоренько пляную «оборонну акцію», а він чемненько звертається до мене:

— Який клопіт привів вас до лікаря?

О, Боже! Треба щось відповісти, не можна мовчати. Починаю говорити про свою недугу, про те, що може доведеться їхати до Перемишля до шпиталю, робити операцію... Якого дідька він хоче від мене, теж знайшов собі співбесідника? Щоб вже скоріше прийшла його черга, тоді побачу чи він пацієнт... Голова мені тріщить від думок.

— А я вам дам добру пораду, — каже панок, — якщо не маєте власного меду, то може мають ваші сусіди, дістаньте його, тільки щоб він був прямо з пасіки, щоб ви напевно знали що він чистий, правдивий. Приймайте кожного дня три рази по столовій ложці, побачите, як вам поможє.

Я ледве встиг йому подякувати за пораду, як вийшов до чекальні лікар, побачивши панка, привітався до нього:

— Сервус! Як ся маєш? — і покликав його до кабінету, а я — драла, скільки сили на вулицю.

В аптеці обійшлося все добре, купив ліки. До дванадцятої було ще досить часу, і Фенів у Домовленому місці не було. Я, довго не думаючи, втягнув голову в подертий ковнір куртки і помандрував «до хати». Вже за містом почув за собою дзвінки саней, оглянувся і пізнав Феньові коні, та коли сани зрівнялися із мною, глип, а ззаду сидить якийсь чолов'яга. Юзько сповільнив біг коней.

— Господарю, може підвезете? — запитався я.

— А далеко?

— До села Ліпи!

— Сідайте! Вже одного підвозимо до Селиськ. Ще й для вас місце буде.

Подорож до лікаря виявилася дуже успішною, бо як не ліки, то мед поставив мене на ноги. Фені мали пасіку,

* Здоров!

постачали мені мед, я приймав його весь рік і, мабуть, за той час з'їв з двадцять літрів. Під знаком лікування минув 1953 рік. Спершу я деякий час «голодував», згодом почав їсти більше та прибувати на вазі. Павло з Америки прислав на адресу Фенів пачки, речами з них я міг віддячитися їм за мед. Антошко передавав гроші, щоб ми мали на «дрібні видатки».

Усю зиму 1953-1954 року ми були змушені перебути в криївці. Справа в тому, що в нашому лісовому «царстві» знову з'явилися робітники, які рубали ліс на будівельний матеріал і для фабрик паперу. Робітники працювали цілий день і щойно увечері відходили до сіл, деякі крутилися також поночі, бо тоді вони «заготовляли» дерево для власних потреб. Ми мусіли дуже вважати, щоб не налізти на них, і тільки в неділі, коли робітники не працювали, ми могли виходити до наших знайомих. Але й тоді треба було бути дуже обережним, бо люди ходили до лісу на полювання, по дерево. В лісі вони почувалися безпечними, українських повстанців у ньому вже не було, про них залишилася тільки легенда.

Наша криївка була надійним сховищем, за п'ять років вона заросла цілковито посадженими нами ялицями і смереками, її було неможливо розконспірувати. Крук вибрав знамените місце. І сиділи ми безталанні у нашому бункрі, дякували Богові за кожний пережитий день, за те, що ревматизм не покрутив нам кості, що очі не осліпли в підземеллі, звикли і навіть думали, що так воно має бути до якогось часу, тільки не знали, до якого. Час, з одного боку, тягнувся неймовірно довго, з другого — втікав дуже скоро. Тижні вкладалися в місяці, місяці в роки. Ось назбиралося вже сім довгих років...

...Після трагічної смерті Бориса, 19 січня 1947 року, Потап призначив на його місце Чорного-Окулярика. Ми тинялися з місця на місце, тримаючися тої чи тої сотні,

бо з сотні Ластівки здезертував колишній командир нашого охоронного відділу Орел, який знав нашу криївку в Ямній. З посту командира Орла перенесли до сотні Ластівки за різні малі грабунки по селах, проте в сотні він себе не виправдав, і тоді йому дали призначення до Ярославщини, а туди, всім це було відомо, висилали за кару. Тож він одного разу «відлучився» від нас та почав водити поляків по наших слідах. Сотенний Ластівка наказав взяти з маґазинів дещо з харчів і відійти в лісі Турниці, щоб там перебути польську облаву. Поляки насунули цілою дивізією й обсадили всі довколишні села, одним словом, зробили бльокаду лісу. Від зрадника Орла вони знали, що в лісах Турниці ми не маємо харчових маґазинів, що голод нас вижене з лісу. Природа також немов напосілася на нас: тиснув скажений мороз, аж дерева тріскалися, сніг замерз на лід. Наші тимчасові землянки не охороняли нас від холоду. Харчі незабаром скінчилися, і єдиною поживою, яку ми ще мали, став пенцак, з якого ми варили ріденьку юшку. Так ми перебули до середини лютого. Далі не було іншого виходу, як пробратися до сіл. Ластівка вислав одну чоту до Горішньої Ямни на розвідку. Окружною дорогою, лісами і яругами вона підійшла вночі до села, і раптом: «Стій! Кличка!» — українською мовою. Чота знала, що наших відділів близько не було, відкрила вогонь — і правильно, це поляки хотіли затягнути їх у пастку, але в ліс за чотою не погналися. Нам вдалося дібратися до обезлюдненого присілка Бориславка, де ми просиділи без харчів кілька днів, але голод змусив нас знову вернутися до Ямни. Хрущик, Явір, Лис і я пішли до села на розвідку. Підсунулися до одної з крайніх хат і засіли за загородою. По якомусь часі надвір вийшов господар.

— Вуйку! — покликав Лис (він кожного господаря називав «вуйком»).

Ми всі добре знали «вуйка». Він наділив нас харчами: кілька буханців хліба, трохи бараболі і бобу, і розповів про

ситуацію в селі. Поляки вранці відійшли, чи повернуться — невідомо, але він повісить на воротах білу ганчірку, хай ми навідаємося наступної ночі, ганчірка означатиме, що поляків немає. Ми вернулися з «дарами» до своїх. Та як наділити ними цілу сотню? Ластівка наказав вкинути все в баняк і зварити юшку. Наступної ночі, згідно з умовленим знаком білої ганчірки, ми після двотижневого поневіряння увійшли до села. Вигляд наш був жалюгідний: брудні, попечені, мундири і взуття обсмажене, в декого навіть волосся: рятуючися від пекельного морозу при вогнищі в лісі, не один, заснувши, загорівся. Проте мороз, який знущався над нами, був так само немилосердний і для поляків; між ними було багато випадків відмороження рук, ніг, вух. Побачивши, що ні голодом, ні холодом не виженуть нас з лісу, вони залишили села, тільки почали підсилати нам різних провокаторів, які під маскою втікачів з польської і радянської армій, старалися втертись в наші лави. Але з ними ми собі давали раду.

Перші прояви весни, коли мороз трохи попустив і сніг місцями розтопився, застали нас у Грозьовій, де ми квартирували разом з сотнями Бурлаки і Крилача. Але, щоб не докучати весь час тим самим людям, як казав Бурлака, пішли всі до Юркової. Не встигли добрі люди нас нагодувати, як розвідники донесли, що в Грозьовій лютує польське військо і з ним є зрадник Орел. Обидві сотні, і ми з ними, відразу вийшли з села і перейшли до лісу Сімки, де, замінювавши за собою дорогу, зайняли оборонні становища. Минали години, і ми вже починали думати, що поляки не потрапили на наші сліди, коли раптом вибухла міна. Заряджено гостре поготівля, хоч алярм міг бути також фальшивий, бо могла на міну наскочити якась звірина, не конче польська стежа. Та за хвилю прибігли стежі. Так! Поляки сунуть нашими слідами, і міна розірвала якогось Антка.* Слідом за тим на лівому крилі

* Антек — глузливе прізвисько поляка.

становищ Крилача зірвався гураганний вогонь: це поляки заатакували там, де найменше можна було їх сподіватися. Їхні перші постріли відразу поклали трьох наших. Стрільці від несподіванки почали відступати. Та Крилач з бравурним криком «Вперед!» кинувся в протинаступ і стрілецтво пішло за ним. Поляки не сподівалися такої моментальної реакції і відступили, та тільки тому, щоб знову заатакувати Крилача, але ззаду. Чотовий Ванька бачив це зі свого становища. Він порозумівся з сотенним Бурлакою, щоб підпустити поляків цілком близько до нього. Поляки концентрували свою увагу на сотні Крилача, бо, мабуть, не знали, що нас тут більше. Щоб приманити ворога якнайближче, Ванька почав стріляти з дубельтівки (він завжди носив з собою мисливську рушницю, бо любив полювати). Ось підійшов якийсь відважний Антек, і Ванька його «бах», поляк перевернувся. Поляки залягли. Ванька знову «бах! бах!»

— Гей! — крикнув якийсь польський старшина. — Вони не мають амуніції, стріляють з дубельтівки. Вперед!

Ванька на це тільки чекав. Як поляки зірвалися до наступу, заговорила його папаша й інша зброя стрільців. Поляки покотилися, як скошені. На снігу залишилося сорок убитих. Інші втекли. Ми зробили перев'язки їхнім важче раненим, забрали польську зброю і наших трое вбитих і вернулися до Юркової. Сотні пішли до села Макови, наш відділ Чорного до Грозьової, де Чорний написав звіт про бій провідникові Потапові. Вночі поляки напали на село Макову. Бурлака не хотів у селі приймати бою і відірвався від поляків. Біля Посади Риботицької вони напоролися на польську засідку, зав'язався короткий бій, в якому загинув ройовий Степ і двоє стрільців. Решту ночі сотні перебули в селі Берендювичі, а на світанні відійшли до лісу недалеко села Конюхи. Чотовий Ванька затримався в селі до білого дня. Від села до лісу рукою подай. Під самим лісом на нього наскочили поляки — дві короткі серії з автомата і нашого Ваньки не

стало. Поляки забрали його тіло, і ніхто не знає, де його поховали...

Незадовго до Великодніх свят наш охоронний відділ таборував знову в лісі Сімки. Команду нашого відділу перебрав ланковий Гордий, бо Нечай вже від якогось часу нездужав і перебував у шпиталику. Тим разом ми таборували самі, сотні були в іншому терені. До нас прибули гості — провідник Орлан з Крайового проводу, окружний провідник Григор, провідники Старий-Пастернак, Пугач, Тисо, Аркадій та інші. Вони відбували нараду. А нараджуватися було над чим. Провідник Потап привіз багато газет — польських, російських і навіть закордонних. Поляки закликали свій народ боротися проти «упівських банд» та хвалилися своїми успіхами в знищенні нас. Їхні статистичні дані були роздуті до неймовірності, мовляв, стільки то вони вбили «бандитів», стільки взяли в полон. Хібащо вони в свої статистики вчисляли безборонних наших селян, яких мордували. Між нашими селянами був переполох: їм заповіли, що будуть їх вивозити на «зе́ме одзискане».*

У той час, як провідники нараджувалися, наш відділ дістав завдання скотактуватися з станичними по селах, доставити їм з наших магазинів продуктів, щоб господині спекли й приготували нам дещо святочного на Великдень. Та коли ми побачили пригноблені і перестрашені обличчя наших селян, нам роти не відкривалися просити, щоб нам готували свята. Та вони самі почали про це говорити:

— Ми вам спечемо і зваримо, ви харчами не журіться, краще віддамо вам, як має забрати лях! Хто знає, як буде за рік? Бідні наші соколи, що ви будете робити, як нас звідси заберуть! — заливалися сльозами добрі наші селянки, які були для нас за рідних матерів, сестер.

* Частина колишньої німецької території, прилучена до Польщі після Другої світової війни.

Увесь Страсний тиждень в околиці не було видно польського війська. Було аж дивно. У Великодню П'ятницю пішли ми по селах, де на нас уже чекали готові клунки зі святочними дарами, навіть посвяченими. Та в суботу, коли ми будували столи з кругляків, щоб було коло чого засісти розговлятися, стежі повідомили, що суне ворог вантажними автами: обсадили обидві Ямни і Грузьову, всюди ставлять великі, майже цілі сотні, застави. Нас усіх у лісі було сорок людей. Вночі скликали збірку. Окружний провідник Григор привітав нас зі святами, спільно відмовили вголос молитву. Молилися щиро і просили Бога, щоб допоміг нам і нашому народові перебути всі лихоліття. Далі почали техесенько співати «Христос Воскрес», а відтак з наших наболілих грудей пішло голосніше, голосніше, і поплив спів по всьому лісу. Прибігли стійкові з криком: «Що ви робите, та вас аж на кордоні чути!» Незабаром прибігли інші стежі і повідомили, що поляки входять до лісу з кількох сторін. Ми вмиль заховали наші свячені дари в дупла старих дерев і взяли напрям у ліси Турниці. По дорозі до нас долітали окремі польські слова: «Зв'язок! Зв'язок! Дивіться на кущі!» Ми крокували безшумно через густий молодняк. Раптом десь на краю лісу зірвалася стрілянина. Поляки, як опарені, завернули і побігли в напрямі стрілянини. Як пізніше ми довідалися, їхня стежа наткнулася на рій з сотні Ластівки, який йшов до села забрати свого раненого стрільця. Це, мабуть, нас врятувало, поляки загубили наш слід. Ми пролежали в малому густому лісі цілий день і шойно під охороною ночі вернулися до нашого табору. Нашого свяченого поляки не знайшли, вони тільки розвалили наш святковий стіл і потрошили кілька баняків. Ми скоренько розділили великодні дари між собою і, оминаючи всі стежки і дороги, найбільш недоступним тереном пішли в ліси Турниці. Пізно вночі ми опинилися десь над Горішньою Ямною. Нашу передню стежу зустрів сильний куле-

метний вогонь, це ворог розставив свої застави довгою лінією від Арламова, попід ліси Турниці і Сімки аж до Посадських Сосен над селом Трійця. Довелося завертати назад. Мороз і Лис, які добре знали терен, порадили обійти Арламів десь коло кордону. Провідники погодилися. Залишивши всі зайві речі, ми вернулися назадаж під наш табір і густим лісом обійшли село навколо. Далі не було вже проблеми дістатися до лісів Турниці. Провідники Орлан і Григор відійшли з охороною, всі інші залишилися. Спокійно пересиділи ми в тому лісі аж до Провідної Неділі, на жаль, наші харчі скінчилися, і треба було думати про інший терен. Провідники вирішили йти знову в ліси Сімки і звідти нав'язати зв'язок із сотнями. Без ніяких перешкод ми перейшли туди, поляків не було в лісах, не було їх майже по селах. Та це був спокій перед бурею, бо вже тиждень пізніше вони кинули цілі дивізії, одні пішли облавами по лісах, інші по селах. Вивозили українське населення у західні воєвідства Польщі!

Нас кілька охотників пішли в терен у розвідку, а також, щоб вибрати трохи харчів з магазину. Зайшли вночі до Юркови; в селі паніка, крик, плач. Тут польського війська не було. Селяни збіглися, плачуть, проклинають поляків, просять не дати їх вивезти, пхають нам у руки харчі, кличуть, щоб подивилися, де вони закопують своє добро, передають привітання рідним і знайомим у лавах УПА. Плакали селяни, плакали ми. Серце рвалося з болю, що ми безсилі перед перевагою ворога. Вернулися прибиті морально до табору і склали звіт провідникам. Вони з тупим болем дивилися на нас. Вранці в селі зірвалася стрілянина, чути крики і польську лайку. В ліс пішли облави. Ми сиділи в гущавині і байдуже дивилися, як коло нас проходили сотні польських вояків. Що ж: як побачать нас, згинемо, але заберемо з собою на тамтой світ ще трохи поляків! Пройшли, не побачили! Впродовж одного тижня усі села опустіли...

Кілька днів пізніше ми пішли в ліси Тисової, де

таборувала сотня Ластівки. Коло Копислянки ми зустріли ройового Довбуша, який вибирав з магазину м'ясо для сотні. До табору Ластівки прибули також сотенні Бурлака і Криlach з боївкою Орача. Не було тільки ніякого зв'язку з сотнею Громенка. Сотенні і провідники відбували коротку нараду, вони не могли розв'язати питання, що робити далі, вирішили чекати на наказ згори і для установлення зв'язку вислано боївку Орача.

Наш відділ з Потапом, приблизно п'ятнадцять осіб, вернувся знову в лісі Турниці. Ліс уже цілком погустів і охороняв нас перед ворожим оком. Поляки переходили облогою, ми чули їхню лайку, але вони нас не бачили. Так було два дні. На третій день стійка повідомила, що йде більший відділ польського війська, і ми заховалися в яругу. З протилежного боку на нас посипалися постріли. Ми перебігли до іншої яруги, нас знову обстріляли. Відважніші боївкарі хотіли прийняти бій, але Потап мав свою філософію. Він казав, що «вмерти все є час», і наказав бігти через густі смеречини на гору. Йому найважче бігти, він хворий на легені, засапався найбільше, піт тік по ньому струмочками. Залигли в густих кущах. Лісною доріжкою перейшов попри нас один відділ поляків, за ним ще один. Іншої ради немає, тільки вдавати з себе поляків, у нас також польські мундури. Вийшли на дорогу і почали маршувати по п'ятах поляків. У догідному місці «відлучилися» від них. Польський загін навіть не оглянувся, пішов на узлісся. Аж дивно нам стало, що вони нас не розконспірували. Лягли відпочивати. Потап цілком знемігся, і санітар дав йому якісь ліки. А десть за годину-дві ми побачили нараз дим, спочатку невиразний, а далі він почав густо стелитися по лісу. Тепер ми зрозуміли, чому поляки «не запримітили нас» і пішли з лісу. Вони підпалили ліс! На узліссі вже виразно було видно вогонь. Попри нас почала перебігати сполошена звірина. Потап наказав бігти за нею. Спустилися до якогось невеличкого потічка, тут трохи менше диму, але відчувалася вже гаряч

вогню. Чорний біг попереду, він добре знав терен і сказав, що потічок впадає до більшого потоку. Добігли! Перед нами стовпи вогню. «Через полум'я! До потоку!» — крикнув Потап і кинувся першим. Ми за ним і всі опинилися в теплій, як чай, воді. Щастя, що гранати в наплечниках не вибухли. Дерев'я вздовж потоку горіли, і ми, посуваючися ним, дивилися, щоб на нас не обвалилися горючі стовбури. Закопчені, аж чорні, трохи попечені, в обсмажених мундурах, але живі вийшли ми потоком аж на поля. Тут уже вечоріло, вітер гнав з лісу клуби диму. Поляків і близько не було.

Сотня Ластівки далі перебувала в околиці Тисової, і тільки з нею ми мали зв'язок. В останніх днях травня наша боївка щасливо добилася до місця її таборування. Сотенного Ластівку застали зажуреного, бо він ніяк не міг нав'язати зв'язок з іншими сотнями. Зв'язкові, яких він вислав, пропадали, що не диво, бо польські облави проходили ліси два рази денно. По кількох днях вдалося однаке сконтактуватися з сотнями Бурлаки і Крилача, які незабаром прийшли самі. Тільки від Громенка в четвертому районі не було ні слуху ні духу. Відділ польової жандармерії, висланий туди Ластівкою, також не вернувся. Але прибули деякі провідники районів, і тому скликано нараду. Та не встигли сотенні і провідники вмотитися на розмови, як проголошено алярм. Надійшла польська облава. Скоренько замаскували місце таборування і перейшли в ліси між Трійцею, Крайною і Лімною. Ліс не дуже густий, з одного боку він майже доходить до дороги, яка лучиться з шосе, що веде до Бірчи, з іншого має багато яруг і потічків, а від села Трійця високу гору. Не встигли ми розтаборитися, як над лісом з'явилися «кукурудзяники» і розсипали над лісами масу паперів. Вітер підхопив їх, покрутив і поніс над горами і лісами. Кілька таких папірців впало й коло нас. Це були польські

летючки, писані українською мовою, які закликали повстанців виходити з лісу. «Не вірте своїм командирам, вбивайте їх і переходьте до нас! Це вони злочинці, вам нічого не буде, вам дається амнестія!» — стояло там чорним на білому. Наступного дня, 5 червня, вже вранці наші стежі бачили на дорозі рух польського війська, а коло полудня проголошено гостре поготівля, бо поляки розстрільною почали входити до лісу. Всі замаскувалися й зайняли великим півколом оборонні становища. Був дуже гарний день, дуже соняшний і, дивлячися на сонце, не один з нас питав себе, чи буде воно світити для нього ще завтра.

Перша атака ворога впала на сотню Крилача. Та він, підпустивши поляків якнайближче, змусив їх своїм сильним вогнем до відступу. Друга атака ворога впала на сотню Бурлаки. Закипіло, заревло, та не на довго. Поляки відступили. Хотілося навіть думати, що ворог, діставши прочуханця, залишить нас у спокою. Та це було тільки наївне бажання, бо ми знали, що не для того стягнув він сюди дивізію війська, щоб так скоро відв'язатися від нас. За третім разом поляки заатакували відразу з усіх сторін: від Трійці, Лімни, Крайни. Найбільший удар впав на сотню Ластівки. Він зачіпив також нашу боївку, становище якої було між сотнями Ластівки і Бурлаки. Загорілася земля від фосфорових куль, вибухи повстанських ґранат змішалися з тарахкотінням кулеметів, цівки яких розгорілися до червоного, з дерев сипалося листя і відчахувалися цілі конари, падали на землю ворожі стрільці, падали й наші. Ворог не жалував своїх сил, їх вдесятеро більше ніж наших. І ось по зв'язку пішло: «Командир Ластівка згинув!.. Команду перебрав чотовий Журавель». І знову: «Чотовий Журавель убитий! Чотовий Малиняк ранений!..» Ворог вдерся на становища сотні Ластівки. Зав'язався рукопашний бій. Бурлака і Крилач не могли виручати, вони відбивали атаки, скеровані на них. А по зв'язку далі: «З другої чоти два рої попали ворогові в руки...», «ворог

схопив раненого Малиняка...». Бурлака і Крилач пішли в одчаїдушний прорив, за ними чота Зимного і два рої з чоти Журавля. Вони блискавично прорвалися через ворожі лави і взяли напрям на село Лодінку, а далі на Стару Бірчу. Поляки, побачивши, що наші прорвалися, пішли їм наздогін. Наша боївка, використовуючи хвиливе замішання, побігла вниз до ріки Вигор. Ми бігли між поляками, які брали нас за своїх, бо мундири в нас також польські. Так ми перебігли річку і заховалися в густому очереті. Тут ми побачили, що з нами є провідник Пугач і писар Горобець. Потапа не було, бо він був на становищі сотні Бурлаки. Увечорі, коли ворог стягнув усі застави, ми дібралися до лісів Сімки, вибрали трохи харчів з магазину і пішли до лісів Турниці, далі до Сухого Обічу і над селами Сопутник та Ліщина розтаборилися в густому малиннику. Оподаль лежала звалена ялиця, в її конарах було добре ховатися стійковим. Польські облави переходили одна за одною, цілком близько нас. На другий чи третій день нашого сидження, ми почули підозрілі рухи. Хтось підкрадався до нашого табору. Перша думка була, що це поляки, але вони ніколи так обережно не скрадалися. Почали приглядатися. Між кущами з'явилася голова без шапки і далі постать у зеленій шинелі. Стрілець Мороз пізнав свого односельця з Тисової чотового Зимного. Він, побачивши нас, розплакався, і ми довго не могли його заспокоїти.

— Прорвавшись в бою під Трійцею, — оповідав Зимний, — ми відразу потрапили на інші польські застави, через які знову треба було прориватися. Бурлака і Крилач ішли попереду, моя чота ззаду. Я був у середині чоти. Коло Старої Бірчи поляки заатакували якраз мою чоту збоку. Була вже ніч, час від часу нас освічували ворожі ракети. В сутичці, я втратив зв'язок з частиною чоти, яка йшла спереду, і відстав з двома роями. Ми були змушені відступити до ріки Ступниці, а відтак пішли в напрямі Кривого, де нас знову заатакували поляки. Тоді ми

перейшли в околицю Лімної. Ранок застав нас у лісі по другому боці села. Поляки йшли нам по п'ятах. Не було іншого виходу, тільки заховатися на високих ялицях. Почали спинатися, і тоді мені виковзнулася з рук рушниця і впала на землю. Я хотів її піднести, але вже було запізно. Поляки вже були між нами. Я скочив у кущі, відбіг трохи і виліз на дерево. Поляки, розглядаючися довкола, побачили на ялицях моїх стрільців. — Зимний знову почав конвульсійно ридати. Ми вже бачили всю картину. Коли поляки почали закликати, щоб стрільці здавалися, на них посипалися постріли. Голос ройового Довбуша чути було на весь ліс: «Не здаватися! Бий ляха! Хай живе УПА!» Поляки відкрили вогонь. Ніхто з дерева не впав, стрільці завжди прив'язували себе, щоб мати вільні руки. Одних поціпили ворожі кулі, інші, вистрілявши амуніцію, останній набій залишили собі. Ляхів згинувло також досить.

Зимний не міг собі пробачити, що не згинув разом з усіма, скориставшись з того, що сидів далеко від інших і що поляки його не побачили. Ми розраджували його, як могли, головне тим, що коли б він загинув, ніхто навіть не знав би про героїську смерть його стрільців. По кількох днях Зимний, Хижий та Крик відійшли шукати свою сотню. Відійшли також провідник Пугач і писар Горобець. Ми залишилися на місці. Чорний послав кількох зв'язкових, щоб нав'язати контакт з Потапом. Відживлялися тільки бараболою з наших магазинів. Вона несмачна, бо цілком проросла. Можна б знайти кращу в порожніх селянських хатах, але ворог часто затруював залишені селянами харчі, і ми боялися.

Одного дня трапилася нам велика несподіванка: Крук, що стояв на стійці, побачив якогось вояка. Заалярмував нас. Ми залягли в кущах і почали приглядатися. Коли він підійшов близько, ми впізнали Біса. Боже, яка це була радість. Оповіданням не було кінця. Біс розказав нам багато про загальну ситуацію, про події на Лемківщині, про деяких наших друзів. Від нього я

довідався, як загинув Лютий. Один зі стрільців Біса потрапив полякам у руки і навів їх на криївку, в якій був Лютий та інші.

Кілька днів після зустрічі з Бісом ми налаждали зв'язок з Потапом та рештою нашого відділу. Від Явора ми довідалися про деталі прориву Бурлаки і Крилача. Ворог ішов за ними слід у слід та перегороджував дорогу заставами. Треба було відбиватися весь час. Пізно вночі вони добилися на гору Козі Ребра, недалеко села Рибного, і зробили перепочинок, бо всі падали з перемучення. Там поляки незабаром їх оточили, освітлюючи ракетами гору, а на світанні почали обстрілювати. Наші відбивали атаки цілий день, завдавши полякам великих втрат, самі понесли мінімальні. Вночі поляки припинили обстріл. Ситуація була безвихідна, всі були приготівлені загинути героїською смертю. Під тим враженням з грудей стрільців полилася молитва «Боже, вислухай благання». Згодом хтось з наших почав польську повстанську пісню АК про Варшавське повстання проти німців «Гдзе наруд вистомпіл з оренжем до бою...».* Ворожий табір занімів. А Бурлака в той час пішов сам на розвідку. Підсунувшись до польських становищ, мав щастя почути їхнє бойове гасло і вирішив «або пан, або пропав». Наказав усім стрільцям, які мали польські мундури, зокрема «Косцюшкової дивізії», яка атакувала їх, вийти в перші ряди, інші за ними, а стрільців у інших мундирах «порозкидав» усередині. Перед північчю вони зійшли з гори, маршуючи повним кроком. На першій заставі їх затримали «Стій! Кличка!» Бурлака подав гасло ще й число батальйону; і так на кожній заставі. По дорозі вони зустріли відділ міліції і наказали провадити себе найкоротшою дорогою до Порохника. Міліція побачила свою помилку, шойно як розвіднилося. Далі попри села Вапівці, Бовино, і Мацьковичі вони пішли на Буковий Горб

* «Де народ із зброєю виступив на бій...».

і в лісі Качмарова. Тут, між іншим, пропав боївар Цяпка. Він пішов на розвідку, і його зловили поляки. Сотні мандрували цілу ніч, щоб затерти свої сліди, йшли то в один напрям, то в інший. Так перейшовши за ніч 35 кілометрів, вернулися знову до Порохника в Тисівські ліси. Не треба казати, яку несподіванку мали поляки, як вранці почали новий наступ на Козі Ребра.

12 липня 1947 року на місці таборування нашої боївки Чорного в лісах Сухого Обічу над селами Сопітник і Ліщина відбулася нарада районових провідників. Остання нарада, після якої почалися довгі роки нашої самотності...

Від 1954 року до Гавриляків почали щоліта приїжджати знайомі з Ряшова — панство Бонци з малими дітьми. Я спочатку ховався від них, а згодом почав показуватися в якості робітника-наймита. Це була дуже мила родина, мені було цікаво з ними говорити, я довідувався від них багато новин. Зате старі Гаврилюки ставали зі мною все менше говірливі. Хоч я їм дуже багато помагав, вони вважали, що на господарстві потрібний господар і Мільця повинна вийти заміж за когось з місцевих поляків, бож українців не було, зокрема між тими, що до неї сваталися. Мільця відмовляла, і на ту тему було багато балачок, а то й сварок між нею і старою Гаврилячкою. Гавриляк не втручався у жіночі суперечки, краще розуміючи доньку, яка йому сказала, що за ляха не піде. Та як там не було, вони міркували, що коли б я менше крутився в їхній хаті, Мільця скоріше погодилася б вийти заміж, бо не думаю, що вони щось знали про наше кохання. Любов підкрадалася до нас потихеньку, помаленьку, ми боронилися від неї довго, бо знали, що для неї немає будучности, але вона перемогла, і ми покохали себе. Одного разу, коли присікання матері і сватання вже добре надокучили

Мільці, вона сказала мені, що хоче мати від мене дитину. Я налякався до смерті: вона цілком збожеволіла! Чи здає собі справу, як вона ускладнить собі життя? Чи вона знає, що ми одружитися не можемо? Чи вона знає, що наша дитина буде незаконною, бо я живу поза законом? Так, так, вона це все знає! Вона знає, що за поляка не піде, бо полячення виховувати не буде! Я не міг цього слухати. Але з жінками не виграєш. Мільця мене «обдурила» і 1955 року завагітніла від мене. Тоді вона видумала цілу історію, як то коли вона поверталася з Ряшова від панства Бонців, вночі, напав на неї якийсь тип і зґвалтував її. Гавриляки дуже переживали «трагедію» доньки, але ніхто не сумнівався в її правдомовності. Не сумнівався також ніхто з сусідів. Не хотів я тільки дурити Фенів, і сказав їм правду.

23 січня 1956 року нам народилася донечка Марія. В уряді збірної громади в Бірчі Мільця зареєструвала її як Марію Гавриляк — ім'я батька невідоме. Я потайки ночами брав її на руки і кропив дрібними сльозами.

Боже, пошли крашу долю цій крихітці, ніж її батькам!

1956 рік був у Польщі багатий на політичні події: несподівана смерть Берута в Москві, прихід на його місце як першого секретаря ЦК партії Едварда Охаба — давали нам теми до розмов на довгий час, бо, мабуть, ніхто і ніколи так пильно не читав газет, як ми в криївці. Щойно приходили газети від Антошка, ми їх хапали від Фенів і дослівно перечитували від дошки до дошки по кілька разів, а потім ще кілька днів обговорювали між собою кожну подію. Але це було нічим у порівнянні з нашою реакцією на проголошення польським урядом амнії політичним в'язням 27 квітня 1956 року. Ми «політикували» до безтями: що, як, чому, кого хочуть зловити на гачок? Не встигли опам'ятатися, як прочитали в газеті «Пшемиські кур'єр цодзенни» сенсаційний наголовок: «АК виходить з підпілля на амністію», далі писалося, де і хто зголошується на амністію. Ми навіть вичитали прізвище одного знайомого поляка з села Бахова, Яся Левандовського, колишнього члена АК, який весь час переховувався в криївці, там таки в Бахові. Нас розпирала цікавість, мовляв, що далі. А вже наступне число принесло вістку, яка нас цілком приголомшила: «На амністію зголосився член УПА, лікар сотні Громенка Тарас, на прізвище Сташко Пель!» Він переховувався весь час у Перемишлі, в хаті свого батька, який мав також велике господарство в Дубецьку. В іншій газеті з'явилася вістка, що з криївки в Старявських лісах вийшов упіст з сотні Сагайдачного Білик.

Ми не могли знайти собі місця: провокація чи правда? А як правда, які вигляди для нас? Бігали до Феня, він нічого більше не чув. Але бачачи наше збудження, він затривожився. Ну, добре, ми зголосимося на амнестію, але що буде з ним, з його родиною, чи не буде якихсь репресій проти них, чи їх не покарають за те, що вони нам допомагали? Це нас ще більше бентежило. Що робити? З ким порадитися? Так жили ми майже два тижні. Антошко! Єдина надія на Антошка. Він напевно найкраще поінформований! Але як з ним зв'язатися? Просити Феня годі, бо він перестрашений і до Перемишля не поїде. Крук піддав думку піти до Іскані до Марії і Анельки, але не так просто зайти до них: там господарять тепер їхні зяті. Проте почали готуватися в дорогу. Раптом через вентиляційний отвір почули ми ззовні якийсь рух, голос людей. Всі думки про амнестію в одну мить вилетіли з голови. Крук захопив кріса, я пістоль. Глянули на папашу, але вона стоїть у кутку тільки як декорація, вже давно не маємо до неї набоїв. Підійшли до виходу. Тепер вже виразно чути польську мову:

— Тут десь є вхід до криївки! — Та це ж голос Юзька Феня. Ми задубіли. Невже зрадив? Ось вже бачимо його, а за ним... Антошко!

Боже, яка радість! Відразу починаємо дерти лаха з Юзька, що не міг знайти входу до криївки. Відсапнувши і оглянувши нашу «хату», Антошко сказав:

— Завтра вам вже ця «хата» не буде потрібна. Від завтра вам вже не буде потреби ховатися в підземелля. Амнестія вам все дарує!

А я, мабуть, збожеволів. Вихопив пістоль і до брата:

— І ти хочеш нас зрадити, і ти хочеш заробити за наші голови сто тисяч золотих?

Усі зірвалися на рівні ноги, Крук вирвав зброю з моїх рук, усі застигли. Коливалося тільки полум'я лампи, яка кидала на білі стіни, зроблені свого часу якраз з думкою

про відвідини Антошка, наші довгі тіні. Мовчанка тривала довго. Її перервав Антошко:

— Сідайте!

Ми вмостилися на наші пеньки-крісла. Тільки Крук ходив нервово з цигаркою в зубах. Юзько закурив і собі, руки йому нервово тремтіли. Антошко переводив свій погляд з обличчя на обличчя і говорив:

— Я не гніваюся на тебе, брате. Я розумію твій душевний стан. Не знаю, які були б мої нерви, коли б я стільки років просидів у лісі. Я хочу, щоб і ти і Стефан зрозуміли, що це єдина нагода для вас вийти з лісу. Другої, мабуть, вже не буде. Я все обдумав як треба зробити.

Далі він подивився на Юзька і продовжував.

— Я бачу, що ви хвилюєтеся, боїтеся, щоб вам не трапилось якесь лихо за допомогу упістам. Я вас запевняю, що ні Стефан, ні Мілько, ні я вас не зрадимо, не зрадимо нікого, хто нам допоміг. Ні, ми не тільки запевняємо, ми вам присягнемо. Хай Господь Бог тяжко покарає, коли б хтось з нас виявився негідником!

Ми всі три стали навколішки перед образом Пречистої Діви Марії, який висів у нас у криївці, Антошко виголошував слова присяги, ми повторювали за ним.

Юзькові, мабуть, відлягло від серця, бо він признався нам, що отримав від Антошка три листи і витинки з газет, але в такій складній ситуації боявся їх мені доручити. Антошко в свою чергу, не маючи ніякої вістки від нас, не міг вже далі спокійно чекати, сів на автобус, доїхав до Динова, відтак 19 кілометрів пішки, прямо до Фенів.

Я мав свої сумніви щодо амнестії, тож Антошко розтлумачував нам, як дітям. Амнестія не теревені: він сам говорив уже з людьми, які вийшли з підпілля, між іншим, з Біликом і Тарасом, який у темному бункрі майже осліп. Вони живуть на волі. Дістали, як і інші, державну допомогу: одноразово по 2.500 золотих. Антошко наполягав, щоб ми вже наступного дня їхали з ним до Перемишля

і там зголосилися до прокуратури, бо хоч реченець амністії був проголошений до кінця червня, він боявся, що його мажуть скоротити. Про таку можливість сказав йому два дні тому один високопоставлений партієць, якого він стриг, що, мовляв, поляки з АК, мабуть, вже всі зголосилися, а з «банд УПА» ніхто більше не голоситься, бо їх вже немає, і тому амністією можуть кожного дня відкликати. Скільки в тому правди, ніхто не знає, але чекати далі немає сенсу. Їхати до Перемишля небезпечно, Антошко здавав собі з того справу, але зголоситися до місцевої міліції чи УБ ще гірше, тут можна пропасти без сліду. Він розважав всі за й проти. Взяв навіть до уваги, що в найгіршому випадку він звернеться про допомогу до прем'єра Циранкевича, з яким він за німців сидів якийсь час в одній келії.

Врешті Антошко розвіяв усі наші сумніви, хоч не розвіяв страху. Ми зважилися. Завтра, 14 травня 1956 року, ми залишаємо наше сховище. Антошко з полегшенням відіхнув і сказав, що хоче їсти. Я скоренько зварив бараболю, підігрів котлети. Антошко витягнув «півлітра», всі випили, крім мене, бо я таки ще шанував свій шлунок. По вечері мій хитрий брат запропонував пограти в карти: він це любив, і карти в нього були в кишені. Він добре придумав, бо дві години гри відпружили наші нерви. Тоді взялися до ліквідації нашої хати. Антошко сказав, щоб ми знищили ввесь «компромітуючий матеріал» або заховали далеко від криївки, бо УБ напевно буде робити ревізію та фотографувати нашу домівку. Найбільшою втратою був щоденник Крука, який ми в паніці спалили, хоч тепер, дивлячись з перспективи літ, мені здається, що ми могли б його десь заховати. Крім і пістоль закопали далеко в лісі, папашу залишили полякам «як дарунок». Прибрали, щоб було чисто і не було сліду, що ми щось «ліквідували». Здається, все!

Потім останній раз стали навколішки перед образом

Матері Божої і просили її, щоб і далі не лишала нас своєї опіки.

Була друга година по півночі, як ми залишили нашу домівку. Коли б вона могла говорити, вона, мабуть, краще від мене вміла б розповісти про наші довгі безнадійні аж до ступіння дні, про біль душі, про всі сумніви й вагання і про ті маленькі промінчики надії, які стояли на сторожі нашого інстинкту самозбереження.

Прощай, наша хато! Прощай, наше лісове царство! Прощайте, дев'ять років життя!

Ми розпрощалися з Юзьком і пішли до Гавриляків. Мільця, почувши наш стукіт у вікно, вибігла, як звичайно, на подвір'я, та, побачивши незнайому, та ще добре вдягнену людину, настрашилася. Я представив їй брата, і ми пішли до хати. Схопилися також старі Гавриляки. Антошко розповів про все, радив не хвилюватися, що все буде гаразд.

— Ось Мілька і Стефана звільнять, ми вернемося за кілька днів та відгуляємо тоді весілля! — Він взяв на руки маленьку Марусю і додав: — Вона навіть подібна до Плеченів!

Боже! Я думав, що старі Гавриляки здуріють, вчинився крик, плач. Уже те, що ми виходимо на амністію, було не абиякою несподіванкою, але друга — про дитину, вже цілком їх приголомшила. Та на довгі балачки не було часу. Нам треба було поспішати, щоб встигнути на час на автобус у Динові.

Йшли дорогою, як всі люди, а не стежками і полями. Говорили по-польськи голосно і вдавали дуже веселих, минаючи людей, говорили тільки про дівчат і танці. Так нам наказав Антошко. Копи через села Гуту, Потребки, Ясень і Поруби ми прийшли до Селиськ, розвиднялося. З Селиськ до Бартківки вже не далеко — туди ми переїхали поромом на другий бік Сяну і в Динові сіли на автобус до Перемишля. Посідали окремо — брат спереду, я і Стефан ззаду. Ми домовилися, що не будемо признаватися до

себе, сидючи окремо ніхто мене не пізнає, бо ніхто з евентуальних знайомих на зустріч зі мною не приготува- ний, а разом відразу догадаються.

Автобус рушив. Душі наші в п'ятах. А як по дорозі хтось пізнає нас? На кожній зупинці не зводимо очей з нових пасажирів. На наше нещастя, в автобусі ще й людей небагато, можна добре розгледіти кожну особу. І ось у Бабинцях наші побоювання здійснюються. Хто входить до автобусу? Мариська Левандовська, яку я тринадцять років тому часом обтанцьовував на забавах! Сестра Яська, про якого ми недавно прочитали, що вийшов з підпілля АК на амністію. А хай його дідько візьме! Мариська розглянулася в автобусі, побачила Антошка, присіла коло нього та почала голосну розмову. Та їй, здається, мало, що зустріла одну знайому особу, вона незабаром почала крутитися, дивитися навколо, і зір її зупинився на мені. Один погляд — і я вже знав, що пізнала мене. Вона почала щось нашіптувати Антошкові, той заперечливо крутив головою. Баба вперта, шарпає брата за рукав і показує пальцем на мене, Антошко далі заперечливо хитає головою і не хоче обернутися. У такому напруженні доїхали ми до Засяння в Перемишлі, де автобус зупинився коло церкви Св. Володимира. Яке щастя, що їй одначе не вистачило нахабства підійти до мене. Люди почали висідати, зчинилося хвилеве замішан- ня, і мені з Круком вдалося просмикнутися побіч неї в бічну вуличку. Надігнав нас Антошко і сказав, щоб ми поспішали за ним, бо Мариська також висіла з автобуса, і хто знає, куди вона побіжить, може, й до УБ. Нам якнайскорше треба забігти до нього до хати, а відтак до прокуратури, там вже нас ніхто не заарештує. Засапані прибігаємо до братової хати, він відкрив двері, і ми, ще з коридору, почули переконливий голос Мариськи, що вона «цілком певно бачила в автобусі Мілька». Іншої ради немає, входимо до середини. Братова кидається мені і Крукові на шию, Мариська собі. Виявилось, що «страх має

великі очі», Мариська нам не ворог, і ніяких поганих намірів не мала. Вона пережила велику трагедію свого брата, розуміє нашу і тішиться, що ми вертаємося на волю.

Перекусивши на швидку руч, Антошко повів нас до прокуратури. Того дня в Перемишлі відбувалася якась велика кримінальна розправа, на яку за квитками пускали людей, був добрий претекст для брата йти до будинку суду, в якому містилася також прокуратура. Антошко йшов спереду, ми кільканадцять кроків за ним. Коли він приставав, вітався і перекидався словами з своїми знайомими, ми припиняли ходу і вдавали, що до чогось приглядаємося. А дивитися нам було на що. Від 1947 року ми взагалі не були в місті, і тому нас приголомшували авта, автобуси, метушня людей. Кожний біг у собі тільки відомому напрямі, ніхто на нас не звертав уваги, і це нас трохи нервово відпружило. Саме місто від мого остан- нього перебування в ньому також змінилося до невпі- знання. Виросло багато нових будинків, нові площі. Там, де перед війною був ринок, постав парк імені генерала Сверчевського з великим йому пам'ятником.

Перед новим великим будинком на вулиці Першого травня Антошко зупинився і кивком голови показав на браму. Ага! Це тут! Ми увійшли за ним у великий коридор, в якому було повно-повнісінько людей, і за братом пропхалися попід двері, на яких був напис: «Прокурату- ра». Антошко, підбадьорюючи, моргнув на нас і пішов далі. Мені видалося, що піді мною загорілася земля, закалатало серце. Ми з Круком подивилися один на одного, перехрестилися в душі і постукали в двері.

До кімнати-чекальні впустив нас озброєний мілі- ціонер:

— У якій справі? — спитав, рівночасно оцінюючи нас оком знавця.

— Хочемо особисто говорити з паном прокуратором.

— Прошу зачекати. — Він пішов до іншої кімнати, щоб

за хвилю пропустити нас усередину. З-за столу встав широкоплечий, високий панисько.

— Я прокуратор. Ви в справі..?

— Ми вийшли з лісу і голосимося на амнестію, — відповів я, бо краще говорив по-польськи, ніж Крук.

— Панове з АК?

— Ми з УПА.

Лице прокуратора легенько пересмикнулося. Під ногами міліціонера заскрипіла підлога, і, може, нам здалося, що він відбезпечив зброю. Прокуратор спочатку відступив, потім вийшов з-за столу, почав обходити нас і оглядати з усіх боків мовчки, а відтак запитався:

— В яких лісах ви переховувалися?

— В Диягівських, недалеко Явірника Руського...

— Від якого року?

— Від 1947.

— Що? Так довго? Хто вам казав тут залишатися?

— Ніхто. Ми відбилися від нашої частини, загубилися в лісі. Потім боялися зголоситися до польської влади.

Прокуратор сів за стіл і почав все записувати.

— Ім'я і прізвище, псевдонім, місце народження?

— Омелян Плечень-Чабан з села Іскані.

— Стефан Сорочак-Крук з села Явірник Руський.

— Де ви жили? В бункрі?

— Так. Ми побудували криївку.

— А чим ви жили? Шишками? Звідки ви діставали харчі?

— Давали собі раду, як могли. Полювали, головне на диків. З поля крали бараболлю, городовину, збирали колоски збіжжя.

— Що, колоски їли?

— Ні, ми мололи їх на жорнах, господарського причиндалля залишилося багато в хатах, з яких вивезли людей.

— Проте, ви мусіли мати якийсь контакт з людьми?

— Так. З родиною Гавриляків у Рибному.

— Ага! Вони вам допомагали добровільно?

— Під примусом. Вони нас боялися.

— Ще якийсь контакт?

— Ні.

— Жонаті?

Я відповів, що ні, Крук сказав — так.

— А де жінка? Листувалися з нею?

— На «зем'ях одзисканих». Контакту не мав.

— Ваші зізнання є правдиві?

— Так.

Тоді прокуратор сказав нам іти до чекальні. Добре, що було де сісти, бо з нервового напруження нам вгиналися ноги. Довго не довелося сидіти, нас покликав до іншої кімнати якийсь молодий панисько, сказав, що він секретар, спише наші життєписи, але щоб ми нічого не крутили та говорили тільки правду. Перепитував окремо мене, потім Крука про все від самого народження, морочився добру годину з кожним з нас. Потім запровадив нас знову до прокуратора. Той урочисто сказав нам:

— Відтепер ви вільні люди. Завдяки амнестії польського уряду вам прощається все, віднині ви маєте такі самі права, як кожний інший громадянин у нашій державі. Ніхто не має права вам дорікати за ваше минуле; коли б хтонебудь собі на таке дозволив, ви навіть можете таку людину позивати до суду.

Ми висловили свою подяку польському урядові.

— Та це не все, — продовжував прокуратор — пам'ятайте, що амнестія звільнила вас тільки від 15 років ув'язнення за розбишацтво УПА, ваше звільнення є умовне, за вами будуть слідкувати протягом двох років. Якщо ви за той час потрапите в якусь халепу, вас заарештують, засудять і до засуду додадуть ще термін 15 років, від якого вас тепер звільнено. Моя порада вам: не бешкетувати самим і не дати себе спровокувати до сварки, бійки, не красти і не політикувати.

А далі тикнув пальцем мені:

— Ви, громадян Плечень, вертайтеся до Рибного до Гавриляків, які, як ви зізнали, допомагали вам тільки тому, що боялися вас, тепер ви допомагайте господарювати там без страху. Та не забудьте одружитися з матір'ю вашої донечки!

Ага! Значить, навели вже всі справки. Я слухняно кивнув головою. Круків прокуратор сказав, що за два дні розшукають його жінку й дитину, тоді він зможе до неї поїхати, проте, хай буде приготований, що жінка може його не прийняти, що вона могла навіть вийти заміж, у такій ситуації, хай не вчинить нічого протизаконного, найкраще, щоб взяв тоді з собою когось на свідка і запитав жінку, чи вона хоче вернутися до нього. Коли вона не захоче, хай він краще забуде, що був жонатий.

Після тих повчань він нам видав особові посвідки, дав адресу банку, який видавав одноразову допомогу в сумі дві й півтисячі золотих, подав на прощання кожному з нас руку і випровадив на коридор, де сказав чекати на когось з міліції. Побачивши наші «квасні» міни на звук слова міліція, він додав:

— Не бійтеся. Нічого вам уже не зроблять. Але там мусять перевірити правдивість ваших зізнань.

Хоч довго ми не чекали, проте встигли почути між людьми таку репліку в наш бік:

— Ось бачиш тих двоє, під стіною, кажуть що, вони з УПА вийшли на амністію. — Далі пішли прокльони. — Шкода, що не потрапили нам у руки раніше. Хитрі, пішли до прокуратора в Перемишлі, не до міліції, знали, що там могли б їм голови скрутити.

Прийшло по нас двоє цивільних і забрали не в міліцію, а до УБ. Там нас розділили — кожного в окрему кімнату. Прийшов слідчий УБ, він так і назвав себе, та ще двоє. Посадили мене в крісло, і тут щойно почалося.

— Відколи в УПА? Чому пішов до УПА?

— Від 1944 року. Не хотів іти до Червоної армії.

— Чому не хотів іти до Червоної Армії?

— Бо я польський громадянин.

— То чому пішов до УПА?

— Бо різні польські групи почали нападати на наше село, грабувати і мордувати українців. Хто хотів вижити мусів ховатися.

— Кого замордували?

Я почав їм оповідати про наш присілок Свинки, мав на думці сказати і про інші, але вони скоренько перейшли до наступного питання.

— Де ховався?

— У Юзька Галюльки. — Назвав його, бо його якраз поляки замордували.

— Хто ще ховався у нього з вашого села?

— Цілейко й Уштван.

— І тоді ви пішли до УПА?

— Ні, нас забрали, бо поодинцем не вільно було ховатися.

— Хто? Як вони називалися? Яка це була одиниця?

— Не знаю. Це була боївка.

— Що ви там робили?

— Мене приділили до боївки АБ.

— Яка боївка АБ? Що вона робила?

— Ми носили підпільну пошту від пункту до пункту.

— Як та пошта виглядала?

— Скручені рульончики паперу.

— Чи ви знали, хто забирає пошту?

— Ні, я ніколи не бачив. Моїм завданням було залишити її в призначеному місці.

— Хто був вашим командиром? Як йому було на прізвище?

— Борис. Прізвища його ніколи не чув.

— Борис був провідником СБ, то й ви були в СБ.

— Нічого про це не знаю. Я в нього був у 1945 році, він очолював АБ, а коли мова про мене, то таких, як я, до СБ не приймали!

- Чому?
- Бо я не маю освіти.
- В яких районах ви служили?
- Спочатку в четвертому, потім в другому.
- Хто був провідником другого району?
- Скала.
- Хто був його командиром?
- Тер!
- Хто такий Гук?
- Наш парох в Іскані!
- Де його сини? Були в УПА?
- Не знаю. Ніколи їх не зустрічав.

Слідчий засипав мене питаннями як із скоростріла. Це не були випадкові питання, він знав, про що говорить. Питався мене про сотенних Бурлаку, Ластівку, Громенка, Крилача. Знав він також про Вістуна — дуже хотів знати чи я його знав особисто. Питався про прізвище кожного. Не міг я на кожне питання відповідати: «не знаю», бо це вже було б цілком підозріло, тому про сотенних сказав, що не раз їх бачив, як розносив пошту, про Вістуна чув, що такий був, а звідки та як називався — про це не вільно було в УПА говорити. Мене також ніхто не питався, як мені на прізвище. Далі слідчий почав мене тиснути, чому ми не відійшли, як сказав, «до американців», мовляв, нас залишили в Польщі з певним завданням, і взагалі скільки нас було. Я відповів, що нас було тільки двоє, ніхто нам не давав ніякого завдання, ми просто відбилися від нашої групи. Не могли ми її шукати, бо я захворів на шлунок і хворію ним до нинішнього дня. А що допит сильно напружував мої нерви, то мій шлунок дав про себе знати, і я кривився від болів. Один з «асистентів» слідчого, які досі сиділи мовчки і не зводили з мене своїх очей, обізався:

- Ви й тепер симулюєте, що вам болить шлунок?
- Нічого я не симулюю. Я хворію від 1947 року. Я навіть ходив до лікаря!

- До лікаря? Якого? Куди?
- До доктора Заремби в Динові, в січні 1953 року.
- Яке прізвище і місце замешкання ви подали лікареві?

- «Ян Зайонц з Брижави!»
- Чому ви якраз вибрали доктора Зарембу і місце замешкання Брижаву?

— Питався людей в Динові на вулиці, вони мені порадили. А сказав, що я з Брижави тому, що це далеко від Динова і там мене ніхто не знав.

Слідчий подивився пильно на мене, підніс телефонну трубку і сказав получить себе з доктором Зарембою в Динові. Лікар потвердив йому, що Ян Зайонц приходив до нього. Тоді він знову почав мене атакувати:

- Яку зброю ви мали при собі, як відвідували лікаря?
- Палицю і ножа!
- Ви не боялися іти до Динова, вас могли зловити!
- Це й є доказ, що я не симулянт. Коли б ви мали такі болі, як я, також ризикували б. Хворій людині все одно.

Корчі шлунок ставали дошкульніші. Я зігнувся на кріслі і затискав зуби, щоб не стогнати. Може, допомогла б мені цигарка? Слідчий і ті двоє курили одну за одною. Я попросив сигаретку. Один з них подав мені навіть вогню. А слідчий відразу:

- Чому не принесли папіросів з собою?
- Бо я їх не маю.
- А в Брижаві хто обікрав кооперативу?
- Не знаю, — відповів я зрезигновано.
- Як не знаєте? Кому, як не вам, у лісі потрібні були продукти з кооперативи?
- Панове, я говорю як на сповіді. Ні я, ні Сорочак гро ніяку крадіж у Брижаві не знали і не знаємо!
- Сповідь! — з іронією промовив один з хоронителів,
- ми в сповідь не віримо!
- А я вірю, бо вірю в Бога, а ви не визнаєте сповіді, то

не диво, що не можете мені вірити! — відпалив я вже сердито.

Слідчий подивився на мене з-під лоба та перейшов на інше.

— Яку зброю ви мали?

— Я — кріса, Сорочак — папашу.

— А де ця зброя тепер?

— Кріса я вже давно викинув, ще десь у Турницьких лісах, бо не було до неї набоїв. А папаша чекає на вас у бункрі, також без набоїв та ще й поламана.

— А з якою зброєю ви ходили?

— Та я вже сказав — з палицею і ножем. Сорочак також.

— А звідки брала зброю УПА?

— Ми її здобули у ворога.

— Вам давали німці, а потім американці й англійці.

— Нічого про це не знаю. Я бачив переважно зброю радянську.

— Чому радянську?

— Її найлегше було здобути, і до неї можна було знайти набої.

— А де були магазини зброї УПА?

— Я не знаю.

— А скільки людей ви повісили? Скільки вбили?

Тепер я вибалушив на нього очі:

— Коли б я вбивав і вішав, то не вийшов би до вас з лісу.

Десь на цій темі діалог закінчився, бо увійшов Крук і його слідчий. Панове слідчі обмінялися своїми записками, і відтак мій слідчий сказав, щоб я йшов до іншої кімнати: мене перепитуватиме слідчий Крука, а він — Крука. Це щоб перевірити, чи ми говорили правду.

Виходячи, кидаю оком на Крука. Він також виглядає так, неначе б його болів живіт. Мені здається, що я ніде не «забрехався», говорив так, як ми устійнили з Круком. Думаю, що він також.

У тій іншій кімнаті також сиділо двоє «хоронителів». Слідчий Крука засипав мене такими ж самими питаннями, але все йшло скоріше, і десь по годині нас завели разом і ще раз перепитували. Врешті почастували цигарками і сказали, щоб ми пішли в коридор посидіти: — Може ще щось собі пригадаєте, бо могли щось забути.

Надійшла вже п'ята година. Голови макітраються, в ротах пересохло, бо від ранку не дали нам навіть краплини води напитися. Довго ми не відпочивали, прийшли слідчі й уся «свита», і вузькими сходами попровадили нас на подвір'я. Тут ми остовпіли від страху. На подвір'ї стояв джип, з десяток озброєних міліціантів та великий поліцейний вовчур. Ось тут нам і капличка! Страх, мабуть, малювався на наших обличчях, бо один зі слідчих сказав:

— Не бійтеся. Ми тепер поїдемо до вашого бункру, щоб подивитися, як ви там жили. — І ще додав: — Але один постріл у лісі — і вам — кінець.

Коли я входив до великого військового джипа, пес штовхнув мене мордою, і то так сильно, що я впав на землю. Хтось накричав на пса, хтось подав мені руку, всі вмостилися, і авто рушило. За ним неслися стовпи пороху, пилюка різала очі і дряпала в горлі.

Ми показували дорогу. Коло присілка Мутвиці ми сказали шоферові звернути з дороги на поле, заросле травною, джип підскакував на ньому, а нам переверталось все в порожніх шлунках. Далі Меццового лісу не можна було їхати. Тут усі висіли. Шоферові й одному міліціонерові звеліли залишитися коло авта, але шофер почав протестувати, то залишили з ним двох міліціонерів. Решта рушила за нами, страшний пес також. Усе товариство дуже поспішало, щоб не застала їх ніч у лісі. А ми вибрали підхід до криївки через мочари. Нам не першина замочити ноги, хай вони також спробують іти трясовинням по коліна. Можна собі бодай на таку помсту дозволити після цілоденних знущань над нами. Це все ми

з Круком узгіднили, як теж, що разом не йдемо до криївки, щоб нас там не постріляли.

Видряпавшись яругами на гору, ми зупинилися коло наших крислатих ялиць.

— Де ж до холери та криївка? — гаркнув слідчий.

— Тут, — кажемо, — під нами.

Міліціонер з псом кинувся наперед, за ним ще один. Шукають. Ми стоїмо. Шукайте, чорта з два найдете. Та бачимо, що писки слідчих починають червоніти зі злости. Крук пішов між малі й густі ялички й відкрив двері до криївки. Полякам очі випізли на лоб, стоять приголомшені. Крук пішов до середини, за хвилину вернувся і сказав, що можна заходити, світло засвічене.

— Ходім, — покликав мене слідчий. Та я відмовився.

— Для мене там нічого нового. Дивіться самі.

Пішли за Круком троє, між ними один зі слідчих. За хвилин п'ять він вийшов майже з захопленою міною.

— Та хай то холера візьме! Правдивий люксус! Дві кімнати, коридор, вода, майстерна піч! Тільки комина не бачу.

— Він ось тут, — кажу, — ми стоїмо на ньому.

— Де, де?

Я підніс кусень моху, всадив руку в отвір і витягнув затиčku, якою закривався комин.

— Хитро, дуже хитро!

З бункру повиносили все наше, нагромаджене роками, барахло: лямпу, баняки, посуду, пилки, молотки, одяг та запаси харчів і, найважливіше — нашу зброю: заржавілу папашу, дві обкуті палиці і два саморобні ножі. Все це гарненько поскладали, нас також поставили коло наших «маєтків» і зфотографували.

Нам трохи відлягло від серця, може, нас таки тут не постріляють, бо ж який сенс фотографувати нас живими, щоб пізніше «цокнути»? Та наступні хвилини нагнали знову страху. Слідчий витягнув з кишені листа і наказав його прочитати. Я глянув і мороз поліз під шкіру. Це був

лист Павла з Америки, якого я заховав за стовп у стіні, а вони, чортові сини, його знайшли. Добре, що лист був без дати, а коверт я знищив.

— Ну? — запитався слідчий. А я в одну мить відчув таку втому, що не мав сили видумувати якусь брехню. Тому віддав йому листа і тільки буркнув, що принесли мені його ангелики з неба. Слідчий похитав головою і не допитувався далі.

Рожеве колесо сонця вже присіло за лісом. Слідчий почав підганяти всіх. Нам звелів взяти наші речі, «зброю» — міліціонерів. Ще раз обвів криївку очима і з визнанням похитав головою.

— Так, так! Добре подивіться всі. Скільки років вони тут жили, лісоруби ходили, лісники, селяни, і ніхто їх не бачив. Скільки років жили під землею, не покрутило їх, не осліпили. Твердий український хлоп!

Ми не вірили власним вухам.

Назад ми вже попровадили їх твердим ґрунтом. Але щойно коли всі сіли до авто і воно рушило, ми перестали боятися, що нас тут залишать у лісі «на вічну партизанку».

Була темна ніч, як ми прибули до Перемишля. На Площі Брама мене і Крука висадили і сказали: «До побачення».

— Чи ми маємо ночувати на вулиці? — запитав Крук.

У відповідь слідчий показав пальцем на мене:

— Нехай твій колеґа переночує й тебе у свого брата.

Авто рушило і ми залишилися самі.

Невже ми на волі?

Йдемо освітленими вулицями, а чуємося на них більш загубленими, ніж як у темному лісі. Перед нами ідуть люди, за нами ідуть люди, проти нас ідуть люди. По твердому хіднику стукають їхні й наші ноги. Чи нам, які роками найбільше боялися людей, бо від них могли прийти найбільша небезпека, вже не треба ховатися від людей? Це майже неймовірно. І ніхто з людей взагалі на нас не дивиться, ніхто не звертає найменшої уваги!

На Ягайлонській вулиці зустріли Антошка. Йому не сиділося в хаті; він блукав вулицями з надією, що ми надійдемо, вже кілька годин. Антошко — це реальність, світ починає виглядати реальніше. Ні! Ми таки вже на волі!

Братова чекала з багатою вечерею, проте ми насамперед кинулися на воду. Ми від ранку не мали краплини води в роті, хоч події цього довгого-довгого дня «висушили» нас більше, ніж брак води. І подумати тільки, що коли б не Антошко, хто знає, як довго ми сиділи б ще в лісі?

Балакали до пізньої ночі. Розшифрувати, що Мілько Плечень брат Антошка Плеченя, було для УБ дрібницею, тож вони йому встигли скласти «візиту» і перевернули всю хату, під претекстом, що він торгує наркотиками. А про мене нічого йому не згадували.

Ранком наступного дня пішли ми з Круком по грошеву допомогу. Каса містилася в тому самому будинку, що й міліція. Ще не було дев'ятої години, і вона була закрита. Ми посідали на лавку в коридорі. Недалеко від нас відчинилися двері, хтось вийшов і тільки примкнув їх за собою. Крук з цікавості підійшов і заглянув. Там на столі лежали наші речі з криївки. До нього долетіли тільки слова «... ті бандити напевно всього не показали. Напевно заховали десь зброю й амуніцію... але що ми можемо зробити? Амнестія!»

В касі якийсь урядник сказав нам, що грошей не можуть нам виплатити, бо касир виїхав до Ярослава, щоб ми прийшли наступного дня. Нічого не вдіємо. Пішли до брата під перукарню. Він нам сказав до нього не заходити, тому ми довгий час крутилися під вікном, заки він нас побачив і вийшов. Розповіли про проблему з допомогою. Антошко дуже розхвилювався.

— Касієр нікуди не поїхав, я його недавно бачив на вулиці. Це вам перший смак польських «шिकан».* Проти амнестії — державного акту — маленькі апаратники виступити не сміють, але життя затруювати вони вам

Чабан, Антошко, Крук (травень 1956)

будуть. Хай їх холера візьме разом з допомогою. Я вам гроші роздобуду. Ідіть до хати і не крутіться по вулиці.

Так ми й зробили. Стефан хвилювався більше, ніж я. Він хстів якнайскорше знайти жінку. На Зелені Свята минало якраз десять років, як Стефан, у мундурі вояка УПА, присягнув своїй Зосі в церкві Явірника Руського вічно її любити. Вінчав їх капелян УПА о. Кадило. Кожна перешкода, кожна затримка відтягала день вимріяної ним зустрічі з родиною.

Антошко, як пообіцяв, так і зробив. Він роздобув Крукові нове вбрання, взуття, білизну. Купив йому квиток до Ольштина і дав на дорогу дві тисячі золотих.

16 травня ми посадили Стефана на нічний потяг, який

* Шикани — Поль. присікування.

повіз його до кращої долі. Я довго дивився услід поїзду і бажав своєму другові, з яким ділив долю довше, ніж він із своєю дружиною, віднайти своє щастя. На другий день вранці я сів до автобуса і також поїхав до своєї долі. Усю дорогу я мріяв про те, як увійду прямо в двері маленької хатини, до якої я стільки років скрадався, як злодій. Мріяв, як зустріне мене на порозі Мільця з дитиною на руках і скаже:

— Доню, приїхав твій тато.

Та коли я «партизанською стежкою» підійшов до обійстя, здалека побачив на подвір'ї людей, у мундурах. Побіг щосили. В хаті була така картина: у першій кімнаті за столом сидів мій слідчий і ще якийсь у цивільному, в другій стояли старі Гавриляки і Мільця з дитиною на руках, а Юзько Скубіш, комендант міліції в Жогатині, «робив ревізію в колісці», промовляючи до Мільці:

— Ви вже не мали більшої приємності як закохатися в того бандита?

— Коли б не мала, не тримала б на руках цієї дитини, — відрубала моя Мільця.

Побачивши мене, Юзько з найсолодшою міною, немов побачив довгожданого друга, викрикнув:

— Колего! Вітаю. Добре, що вернувся, господарем будеш!

«А холера б тебе взяла», посилаю йому в думці, а до Мільці і Гавриляків говорю, щоб не боялися ні за себе, ні за мене, бо я маю звільнення від прокуратора. Витягнув свою посвідку. Тоді слідчий показав мені іншу: дозвіл на обшук, підписаний тим самим прокуратором, та сказав, що добре, що я вже прийшов, можу бути присутнім при обшуку. Я їм гаркнув, що я не є господарем у хаті, а втім почали без мене, можуть і кінчати. Я тільки не знаю, що вони сподіваються знайти в цій хаті. В той час на подвір'ї зчинився рух і чийсь радісний вигук:

— Знайшов! Знайшов!

Усі побігли в яругу за хатою. Там уже копали, бо знайшли свіжо засипану яму. І що в ній знайшли? Здохле теля, яке Гавриляки закопали, бо народилося неживе. Це відібрало, мабуть, охоту перевертати далі все обійстя. Списали протокол і сказали мені підписати. Я сказав, що господар не я, а Гавриляк, який по-польськи не вміє читати. Врешті пішли на компроміс: я прочитав Гаврилякові протокол, і він його підписав. «Влада» пішла геть. Юзько Скубіш облесливо сказав мені, що він радіє, що я буду тепер жити так, як усі громадяни Польщі. Я йому відповів, що буду напевно оминати кожну провокацію.

— Та які там можуть бути провокації? — удавано обурився Скубіш.

— О, ні? То добре. Тоді запам'ятай собі, що нічого ви тут не знайшли та нічого не знайдете на майбутнє. Розумієш? Ніякої зброї, нічого краденого. Хай ніхто не пробує мені нічого підкинути, бо моїх відтисків пальців там не знайде!

— А де пан навчився таких хитрощів? — зі зпосливою чемністю всунув свої два гроші один із міліціонерів.

— У лісі, в лавах УПА!

— Ей, ей! Плечень! Ми завжди були добрими колегами ще в Іскані. Я хотів би й тепер заходити до вас, — облесливо засміявся Скубіш.

— Я завжди гостям буду радий! — а в душі послав його до сто чортів та шкодував, що моє становище не дозволяло мені сказати йому, що я про нього думаю колись і що думаю тепер.

Радість, що я вже на волі, що не мушу ховатися від людського ока, була така велика, що я готовий був не звертати уваги на перші неприємності, які мене на цій волі зустріли. Ми з Мільцею були прещасливі. Тішилися також старі Гавриляки. Мільця після того, як Антошко зрадив нашу таємницю, мусіла їм сказати правду. Тепер ми пішли обое до батьків, розповіли їм про все і просили благословення на наш шлюб.

На третій день, у суботу, забігла до нас сусідка Любинська, перша, що відважилася зайти подивитися на «бандита з лісу». Вона була полька, одружена зі спольщеним українцем. Поза тим всі нас оминали. Не показувався також Фень, він боявся, щоб не вийшла на верх наша довголітня приязнь. Боялася прийти навіть сестра Мільці Мариська, яка була віддана за поляка Сташка Легкого, бо чоловік їй заборонив.

У неділю я зважився «показатися на люди» і вибрався до Явірника Руського до церкви. Цікаво, що хоч нашу українську церкву перебрали поляки і в ній відправляли, ніхто, навіть поляки, не називали її костьолом, тільки далі церквою. А чому — мені стало ясно, коли я увійшов до церкви. Поляки нічого не змінили, стояв іконостас, ікони висіли, як і колись. Людей було мало, відправляв ксьондз із Селиськ. Моя поява викликала сенсацію серед присутніх; люди дивилися на мене і шушукалися між собою, після відправи, під церквою, проводжали мене

вовчим зором. Я ніколи не сподівався якоїсь чудотворної прихильності, але ворожість тих людей, може, тому що ще в церкві, була застрашуюча, і я вернувся до хати дуже пригноблений. Життя мені між тими людьми не буде!

Мої сумні думи перервав верескливий голос сусіда Войцеха Клебана на подвір'ї.

— Гей! Мільцю! Де ти є?

— Що є? — обізвалася Мільця десь з комори.

— Та поклич свого кавалера. Хочу з ним познайомитися. Він, мабуть, порядний хлоп, бо чую, що був у церкві.

Клебан вже був мене раз чи два застукав на подвір'ї Гавриляків, і я тоді сказав, що найнявся до них на роботу, що я робітник з-за Сяну. Тож, побачивши мене, він сплеснув руками.

— Диви, диви! Та я тебе знаю, ти, холерику! Ми старі знайомі. Таку okazji треба покропити. Ходім до мене на чарочку горілки!

Про старого Клебана — йому було коло сімдесят років — всі знали, що він любить випити і погостити інших. Йому жилося добре, бо мав родину в Америці, яка прислала йому пачки і «зелені»* в листах. Його запрошення заскочило мене, у першу хвилину не знав, що робити. Відмовитися недобре, не треба старого ображати, мені потрібний кожний вияв зичливості і контакт з людьми. А про Клебана бодай знаю, що він добродушна людина.

Пішли всі, навіть старі Гавриляки. Клебаниха, побачивши нас, зробила великі очі, а мене прошила таким самим поглядом, як люди під церквою. Нам стало дуже ніяково, але Клебан веселим і бадьорим тоном говорив, що він тішиться, що буде мати молодого і працьовитого сусіда. Він властиво говорив за всіх, не втихаючи, так що нам не було коли вставити одного слова. Поставив пляшки на стіл, і господині не лишилося нічого іншого, як

поставити закуску. Посідали за стіл, випили. Клебан повів по всіх очима і ствердив, що бракує ще до товариства другого найближчого йому сусіда, Куби Седліцького, і послав свою прибрану доньку Мільку по нього. Седліцький, до речі, тримав до хреста нашу Марійку, тож коли він з'явився, Клебан почав кричати, щоб куми привіталися. Седліцький насторожився і з деяким ваганням подав мені руку. Тон розмови надав своїм криком Клебан, і вона йшла здебільшого навколо моєї особи. Всі охали й дивувалися, що я стільки років крутився їм під носом, а вони нічого не знали. Горілка зробила своє, Седліцький почав мене титулувати кумом, розв'язався також язик господині. «Заходьте, заходьте!», кидали на прощання.

На другому тижні мого перебування на волі я вибрався до Жогатина, щоб зареєструватися в місцевій міліції. У канцелярії я застав Юзька Скубіша, його заступника (прізвище забув) та вйта Василя Сливінського, який був українського походження. Скубіш видав мені посвідку і супровідного листа до пашпортного бюро в Перемишлі. Коли ми так говорили, зайшли два агрономи з ПГР. Нав'язалася майже товариська розмова, і Скубіш запропонував, щоб ми всі пішли до кооперативи випити по склянці пива з нагоди «нового члена їхньої громади», його доброго знайомого з дитячих років, щоб «перекреслити все, що нас ділило, і відновити дружні стосунки». Я почав відмовляти, але Скубіш наполягав:

— Я «фундую»* пиво, а ти краще не переч, тобі в нашому товаристві добре показатися між людьми.

Пішли. Кооператива містилася аж на присілку Присада, це добрий кавальчик дороги, тож ми зустріли не одну людину й не один ворожий погляд у мій бік. Під кооперативою стояв гурт людей, між ними Міхал Качмарський, який недавно вернувся з польського війська.

* «Зелені» — американські долари.

* Поль. — угощати.

— Люди! Дивіться! — закричав він, побачивши мене.
— Та це вже кінець світу, влада з війтом на чолі шпаціює з гайдамакою-бандитом з УПА!

— Уступися і не кричи! Він такий самий громадянин Польщі, як і ти!

Скубіш розсунув людей і ми увійшли всередину. Там ніхто мене не зачіпав, тільки всі дивилися з-під лоба, як ми пили пиво. На відході, Скубіш потиснув мені руку і сказав:

— Треба переламати відношення людей до себе. Це пиво, що я тобі «захундував», це моя допомога тобі!

І розберися тут у людях. Два тижні тому він робив обшук у хаті і питав Мільцю, як вона могла полюбити бандита. А сьогодні він допомагає мені!

До хати я вертався не дорогою, а стежками й полями. Ворожість людей застрашила мене. Я почував себе цілковито безборонним, гірше, ніж два тижні тому, коли мій статус був нелегальний, бо тоді я мав зброю, і вона давала мені до якоїсь міри почуття безпеки. Цілий тиждень я взагалі не наважувався без крайньої потреби виходити поза своє обійстя. Добре, що роботи на господарстві було багато і я поринав у неї. Проте, чи мені хотілося чи ні, треба було поїхати до Перемишля, щоб виробити собі паспорт. Вже був трохи заспокоївся, та в паспортному бюро мої нерви знову виставлено на іспит, щоб знову деякий час я не міг утихомиритися.

Вже віддав усі потрібні папери і чекав, щоб секретарка все полагодила. Аж тут входить один з убистів, який їздив з нами до криївки. Сів коло мене і не зводить з мене очей. Робить це так нахабно, щоб я міг добре прочитати в його очах ненависть і глум, а далі сичить:

— Маєш щастя, що не попався нам перед амністією. Здерли б ми з тебе шкіру пасочками, ти, такий сякий...

Мені від обурення перевертається все в середині, рука свербить, щоб заїхати в пику. Напружую нерви і не віддизаюся, бо він, мабуть, тільки на це й чекав, щоб я дав

спровокувати себе. Не думаю також, що наша зустріч була випадкова. Я на кожному кроці відчував над собою пильне око поліції.

Десь улітку пішли ми з Мільцею та сусідами до лісу по гриби. Два дні пізніше покликав мене до себе Скубіш і попередив, щоб я краще до лісу не ходив, бо про це хтось зголосив, мовляв, я ходив до криївки. А нас там і близько не було, я тільки показав Мільці доріжку, якою ми з Круком ходили до бункру. І таких дрібних випадків було багато. Вони не мали великого значення, але затроювали добрий настрій.

У липні почали ми з Мільцею полагоджувати всі формальності пов'язані з нашим шлюбом. Передусім треба було переписати дитину на моє прізвище в гміні* і парафії Сеписьк. Пішов я з двома свідками — Кубою Седлецьким і Дизьом Любинським, цей останній, мабуть, під впливом Куби, почав виявляти доброзичливість до мене. Ксьондз списав усе, як належить, і, звичайно, я розповів, як я вийшов на волю, як живу, і про те, як люди здебільшого дивляться на мене. Ксьондз сказав, що на тему людських і християнських відносин між людьми, маючи якраз на увазі мої переживання, він буде говорити казання. Він дійсно виголошував такі проповіді кілька разів і навіть виразно казав, називаючи моє прізвище, що відношення до мене не є християнське. І треба сказати, що на декого з тих, хто ходив до костьола, це зробило враження. Але загалом до костьола багато людей не ходило. Дуже копав ями під мною шваґер Мільці Сташко Легкий, завзятий польський шовініст. Він навіть мав вплив на стару Гаврилячку, яка почала бурмотіти на мене і хотіла навіть розбити наш шлюб. Я мусів виявляти велику витримку, щоб не дати нервам волі, бідній Мільці було ще гірше: вона любила й мене й маму. Було дуже неприємно,

* Гміна — сільська рада.

але, слава Богові, стара якось опам'яталася, Мільця її переконала, що нашіптування зятя нав'яні злобою.

У зв'язку з нашим шлюбом Мільця настирливо пригадувала мені, що я повинен висповідатися, бож останньо сповідався я дванадцять років тому. До місцевих ксьондзів я не хотів іти, тому 15 серпня вибрався на відпуст до нашої місцевої Кальварії* коло Добромиля, недалеко польсько-радянського кордону. По дорозі, коло села Динова, я приєднався до групи польських богомольців, щоб одинцем не звертати на себе уваги.

На місці богомільця кишіло від народу. В каплицях відправлялися Служби Божі, під деревами сиділи ксьондзи і сповідали людей, які стояли в довгих чергах, у різних напрямках переходили процесії з хоругвами, лунали співи, проповіді, звичайні крики і розмови, плач і сміх — усе разом зливалося у галасливу какофонію, від якої голова йшла ходором. Я, довголітній безлюдько, ходив не то зачарований, не то перестрашений. Раптом, між хаосом звуків долетіло до мене щось знайоме, щось призабуте, щось рідне. Я навмання почав пропихатися між народом у напрямі голосу, і тоді вже цілком виразно почув не тільки мелодію, але від дитинства знані слова: «Пливи світами, пісне любови хай звук твій громом сотень гуде, на нас спливає щастя чудове, сам Христос Господь у славі йде...». Йшла процесія з кільканадцятьох осіб, здебільшого жінок. На чолі несли велику вишивану ікону Матері Божої і напис «Любачів». Сльози засліпили мені зір, з моїх грудей попливла голосна пісня. Процесія прямувала до української каплиці, точніше — до румовища, до якого її довели богомольні поляки. Ми стали навколішки і довго співали під похмурі погляди нових господарів цієї землі, хоч ніхто нас не зачіпав, ніхто не перешкоджав. Трохи згодом, мандруючи між людьми, я мав нагоду почути уривок з казання якогось

* Кальварія — місце, де люди сходяться на прощу.

проповідника: «Подякуємо Богові, що ніхто нам тут не перешкоджає. Ніхто вже не скаже, що тут Україна; ми її вже позбулися звідси раз на все!»

Під таким враженням я був і не був наставлений молитовно, але прийшов я сюди сповідатися, тож став у чергу до одного зі сповідників, людини старшого віку, мабуть, під шістдесятку.

— Коли останній раз був у сповіді? — поставив він звичайне запитання.

— Дванадцять років тому.

— Чому так довго?

— Я був у партизанах.

— Ви багато там пережили?

— Так.

— За такі муки Бог винагороджує сторицею, бо ви терпіли для власного народу. Бог простить вам усі гріхи, бо ви воювали з ворогом польського народу, вбивати для батьківщини не гріх... Розгрішую тебе!..

Я відійшов кілька кроків від сповідника і зупинився — в голові мені крутилося так, як по міцній чарці. «Боже! Прости мені й йому. Я не встиг навіть сказати, між якими партизанами я воював. Але коли правом, йому наданим, він розгрішує тих, що воювали і навіть вбивали для його народу, то... я також воював за права свого народу!»

Одне мене дивує до сьогодні, чи дав би мені ксьондз так скоренько розгрішення від усіх гріхів, коли б знав, що я українець. Правда, я не йшов до сповіді з метою щось затаювати. Все сталося так блискавично, що я не стямився, як він розгрішив мене від гріхів, тому що я «воював з ворогом польського народу».

Наш шлюб відбувся 23 вересня о год. 7-й вечора в Селиських у колишній нашій церкві, яку поляки переробили на костюл, викинувши з неї іконостас і всі наші ікони. Свідками нам були Седлецький і Любинський. Антошко майже спізнився, приїхав з усіма наїдками прямо до церкви, коли ми вже входили до неї. Ніхто з місцевих

поляків, включно з сестрою Мільці та її чоловіком, ні на шлюб, ні на весілля не прийшли. На гостину прийшов тільки Клебан, і то без жінки, та ще брат Дизя Любинського Мілько. Милу несподіванку зробили нам дев'ять робітників з ПГР, яких запросили Гавриляки, вони прийшли, попри попередження місцевих шовіністів, щоб «не йшли до бандита на весілля». З цими хлопцями я пізніше приятелював, запрошував їх до себе і мав відвагу в їхньому товаристві показуватися «між людьми». Зокрема заприятелював я з Міхалом Куцабою, який згодом переїхав до Перемишля.

Гостина тривала цілу ніч і ще цілу неділю. Антошко привіз дуже багато харчів, Гавриляки не пожалували кабанчика і кількох курей, а горілку в Польщі завжди можна було дістати. Антошко був чудовим старостою, вмів про все подбати, всього допилювати та ще розвеселити усіх своєю веселою вдачею. Було мені тільки дуже жаль, що в цей знаменний для мене день не було зі мною Крука.

У лютому 1957 року я пережив ще одну щасливу подію: Антошко спровадив на відвідини з України маму, яка гостювала в нас у Рибному два тижні. Вона дуже постаріла та ще до того хворіла: лікарі ствердили у неї нарід у мозку, якого не можна було оперувати. Ця її хвороба затьмарювала щасливі хвилини нашої зустрічі.

Узимку того самого року на місце Юзька Скубіша комендантом міліції в Жогатині став Янек Яновський з села Нінадови за Сяном. Згодом я довідався, що він з мішаної родини, мати його була українка. Батька 1945 року вбили бандити з Нінадови за те, що не хотів брати участі в польських шовіністичних розправах над українцями та затаював перед ними українське походження своєї жінки. Янек виріс і виховувався в комуністичному дусі, став членом партії. Я боявся, що коли він почне прислухатися до наклепів різних донощиків, я буду мати нові неприємності. Особистої зустрічі з ним не довелося

довго чекати. Справа виникла «собача», таки дослівно пішло через пса. Розпорядження, що псів треба тримати на припоні існувало давно, проте ніхто його не дотримувався в селі. Я зокрема спускав пса, щоб він здалека повідомляв про евентуальних небажаних гостей. Новий комендант зі своїм заступником, переходячи повз наше обійстя, побачив собаку без припону, оштрафував мене на 10 золотих. Кару треба було заплатити в міліції. В канцелярії в Жогатині застав я більше таких, як я. Яновський перепустив усіх, і тих, що прийшли пізніше, а тоді покликав мене.

— Плечень, Плечень? — говорив він, виписуючи поквитування та споглядаючи з-під лоба на мене. Потім устав з-за столу і почав мене обходити навколо. «Ого!» — подумав я собі, «шукає якоїсь зачіпки». А він раптом зупинився та й каже:

— Ти з Іскані? Так? Я знаю твого брата Антошка, він приятелював колись з моєю мамою і був навіть дружною на весіллі батьків. Сервус! — і протягнув мені свою п'ятірню.

Мої побоювання були даремні. Новий комендант не був мені ворогом, навпаки, він пізніше не раз ставав мені в пригоді. Я ще раз мав нагоду переконатися, що як людина є порядна, то вона є порядна завжди, незалежно від того, яких вона переконань, якої віри, а падлюка залишається падлюкою за всіх обставин.

А згодом моє життя вкладалося у свої рамки. Жив і, як усі, старався витягнути з господарства якнайбільше, упіштити, що було можна. Тішився кожним виявом людяності супроти мене і щораз менше переймався новими поглядами.

Восени 1957 року я мав цікаву зустріч. До Клебана приїхали мисливці на полювання. Він сам був завзятим мисливцем, як колишній лісник, знав у яких лісах і де водиться звірина, тому кожного року в нього збиралися на полювання різні великі «риби» з Мисливського клубу.

Побачивши багато народу на його подвір'ї, я зайшов подивитися на людей. Клебан, як це було в його натурі, відразу відрапортував, що я колишній упівець, а тепер його найкращий сусіда. Це дуже зацікавило двох панків, і вони почали мене випитувати, де я переховувався. Коли я сказав, що в Дилигівському лісі, один з них відразу запитав, чи не в Татарському потоці. Це мені пригадало тих двох типів, які 1949 року розконспірували нашу криївку. Невже вони? Розпирала мене цікавість, але подумав, що краще не питатися і не ставити їх у незручну ситуацію, вони ж нікому не зголосили про своє відкриття. А втім, я не мав ніякої певності, хоч до сьогодні мені здається, що це таки були вони. Надто вони цікавилися, як я жив у криївці, де докладно вона була, взагалі дуже прихильно гуторили зі мною. Навіть запрошували взяти з ними участь у полюванні, від чого я чемно відмовився, бож мені не вільно брати до рук зброї, а про себе подумав, щострілі літають в усіх напрямках, і не треба, щоб котрийсь із численних мисливців, замість дикого кабана, вполював мене.

Січень 1958 року приніс мені не абиякі радісні переживання. Крук запросив нас до себе на Різдо і на христини своєї донечки, а мене за хрищеного батька. Мільця не могла їхати, бо була в останньому місяці вагітності, та й господарства на старих Гавриляків залишити не було як, тому я вибрався сам. Властиво, не сам поїхав, бо запрошення від Стефана дістав також Болько Кацюба, тож ми пустилися в дорогу разом.

Дорога була довга й не найвигідніша, але для мене, який не їхав залізницею купу років, це також була новина. До Гурова-Ілавецького Ольштинського воєвідства в Східній Пруссії ми їхали дві доби, там ми пересіли до іншого потягу, доїхали до Сонгніци, де треба було ще раз пересісти, щоб доїхати 25 кілометрів до села Ківайни, де жив Крук. До Сонгніци приїхали о 10-й вечора, а наш потяг відходив щойно о 3-й ранку. Чекальня на станції

виявилася будою без вікон і дверей, по якій вітер віяв майже так, як надворі. Мороз тиснув. Я вирішив, що нам краще йти пішки, ніж чекати на такий холоднечі. Розпитали якогось чоловіка про дорогу і пішли. І тут мій компаньйон виявив себе боягузом та ще повним нездаром. Правда, я не врахував, що він не заправлений до ходи; я розпустив свої партизанські ноги і пішов, він вже з першого кілометра почав відставати. Крім того, він собі вигадав ще вдома якихось німецьких партизанів, тож кожний підозрілий рух, кожний горбок чи далеке світло наганяли на нього паніку, що ось на нас хтось нападе. Я промовляв йому до розуму, але він верз своє. Дорога була непогана, сніг втоптаний, тільки вітер гуляв по рівнині. Десь на десятому кілометрі дороги побачили освітлений рефлекторами будинок, Болько і тут попав у паніку, залишився на добрій віддалі від мене, щоб я сам зустрічав уроєну ним небезпеку. Коли я зрівнявся з будинком, побачив, що це велика в'язниця. Місцевість називалася Вронкі. Пізніше, у Стефана, я зустрів декого з наших підпільників, яким пощастило вийти з Вронської тюрми.

Чим далі йшли, тим більше треба було сповільняти ходу, бо Болько понатирив собі міхури і ледве ліз. Вже сіріло, як ми підійшли до великого обійстя, освітленого електричним світлом. На подвір'ї крутився господар у гунці і баранковій шапці, цілком як у наших сторонах. Я привітався і запитав, як далеко до Ківайн. Дядько не спішив відповідати і цікаво розглядав нас, врешті промовив:

— А ви до кого?

— До Стефана Срочака, — відповів я по-польськи.

— У Ківайнах нема Срочака, там є Стефан Сорочак! — відпалив він мені українською мовою.

Ох! Яка радість! Я скоренько почав йому казати, хто ми і звідки. Він запросив нас до хати. Господиня вже поралася в хаті. Налляла нам гарячого чаю, господар по добрій чарці горілки, щоб ми загрилися. Ми пили, а він

оповідав нам про Стефана, що він тут дуже популярний, всі його люблять, що він добрий господар. У Ківайнах живуть майже самі українці, а взагалі українці тримаються разом, і він також буде у Сорочаків на христинах.

Дев'ять кілометрів, які нас ділили від Ківайн, я думав, що ми їх не подолаємо. Болько що чверть кілометра сідав і казав, що далі йти не може. Врятувала нас якась фіра, дали фірманові пачку цигарок, і він підвіз нас до села й висадив коло першої хати. Коли надвір вийшла жінка, я вже відразу звернувся до неї рідною мовою. Почувши, що ми до Стефана, сказала, що піде з нами, бо й так збиралася йти помагати Стефановій жінці.

Взяли ми кульгавого Болька між себе й поволочили. По дорозі розговорилися; виявилось, що вона з Жогатина, називається Катруся Вулевич. А коли я почав їй говорити про себе, вона раптом врадувано скрикнула:

— Та я вас знаю! Та ви ж Чабан! Чому я відразу вас не пізнала?

За десять років можна не пізнати, а мене зокрема. Життя в землянці залишило свій слід взагалі, а зокрема забрало мені мою буйну чуприну.

Коло якоїсь не то хати, не то барака, не в найкращому стані, вона сказала, що це господарство Стефана. Він якраз запрягав надворі коня. Посадив я Болька в сніг і побіг до свого побратима. Нашій радості не було кінця.

Провів я у Крука кілька чудових днів. Деколи мені здавалося, що ми в себе на Україні. Різдво, ну й христини обходили три дні. Стефан спросив до себе все село Ківайни; в ньому жило 20 українських родин і тільки кілька польських. В околицях назбиралося дванадцять упістів з колишніх сотень Громенка, Бурлаки, Крилача і з боївок. Усі вони з родинами з'їхалися до Сорочаків. Лунала українська мова, українська пісня. Запрошені поляки почувалися чужо між нами і довго не гостювали.

Жінка Стефана Зося була дійсно дуже вродлива. Крук її безумно любив. Не маючи стільки років ніякої

вістки про Стефана, вона думала, що він загинув, і зійшлася з поляком з Варшави. Коли Крук її віднайшов, вона вже мала з ним одну дитину і ходила вагітна другою. Коли вона заявила готовість вернутися до Крука, поляк мусів уступитися. Він забрав першу дитину, а ту, що народилася пізніше, Стефан адоптував. Вони дуже гарно жили. Господарство їхнє було невеличке, всього кілька моргів поля. Тримали одну корову, коня. Зося працювала в місцевій молочарні.

Вернувшись до хати, я застав листа з України про смерть мами. Хоч ми знали, що вік її був порахований, було нам дуже боляче. А що в житті сум з радістю переплітається, так сталося й тепер: 21 січня нам народився син, а Антошко дістав від Івана Палінка з Америки папери на виїзд. Антошко вже від довшого часу носився з думкою емігрувати, а після мого звільнення ситуація його в Перемишлі настільки погіршилася, що він мріяв про виїзд, як про спасіння. До мого виходу на волю Антошко не признавався, що він українець, і тому жилося йому спокійно. Це все змінилося. Почали сипатися на нього різні наклепи, доноси та провокації. За його намовою я попросив брата Павла, щоб прислав мені виклик і також оформився на виїзд.

Антошко дістав дозвіл восени 1958 року, а мені прийшла відмова. Дуже мені стало сумно після виїзду Антошка, але я не тратив надії і з подвійною впертістю стукав у двері всіх урядів. При нагоді тих моїх подорожей до Перемишля, я відвідував пані Косінську і, звичайно, розповідав їй про свої клопоти. Вона вирішила допомогти мені. Пригадала собі якогось високопоставленого УБ-іста і потягнула мене до нього «шукати протекції». Його ми в хаті не застали, але жінка його послала нас на спортову площу, де відбувалося змагання копаного м'яча, мовляв, вона з ним сконтактується і він нас там зустріне. Дійсно. Не встигли ми прийти, як він підійшов до Косінської. Вислухавши її, сказав, що це не в його компетенції, хай ми

чекаємо, він пришле іншого. За якийсь час прийшов інший панок і відразу: «Добрий день, пані Косінська!», — ніби вони були добрі знайомі. Вони розмовляли далі від мене, дуже коротенько. Він їй сказав, як вона мені потім переповіла, щоб вона «не сунула носа, куди їй не треба», бо може наптити собі біди. Я так і знав, що це зайве ходження, але вона дуже наполягала і мала добру волю.

Кілька днів пізніше спеціальним посланцем мені доручили листа. На коверті не було зворотної адреси. У листі було написано, щоб я з'явився на означений час у Перемишлі на вулиці Першого травня, коло кіоску ч. 15. Маєш тобі! Чи пані Косінська не зворохобила кубла шершнів? З душею в п'ятах з'являюся на зустріч. До мене підійшов добре вдягнений панок, запитав прізвище і звелів показати собі листа, потім взяв мене до себе до хати на «перекуску». У хаті дійсно застали ми накритий стіл з горілками і різним добром. Прийшло ще двоє. Всі поводитися дуже «по-приятельськи», коли б хтось дивився збоку, міг би дійсно подумати, що я у них у гостях. Перекусивши — вони собі таки добре поїли — запропонували мені перейти трохи містом, бо «тут дуже гаряче». А на вулиці вирішили, що «забагато людей», то краще зайти до одного з них до готелю. Мешкання в готелі панське, дві кімнати: у першій вітальня, у другій два ліжка. Посідали за стіл — почалося!

— Кого ви маєте в Америці?

— Братів Павла й Антошка та вуйків Мілька, Дмитра й Антошка Садляків.

— Коли брат Павло виїхав до Америки і звідкіля?

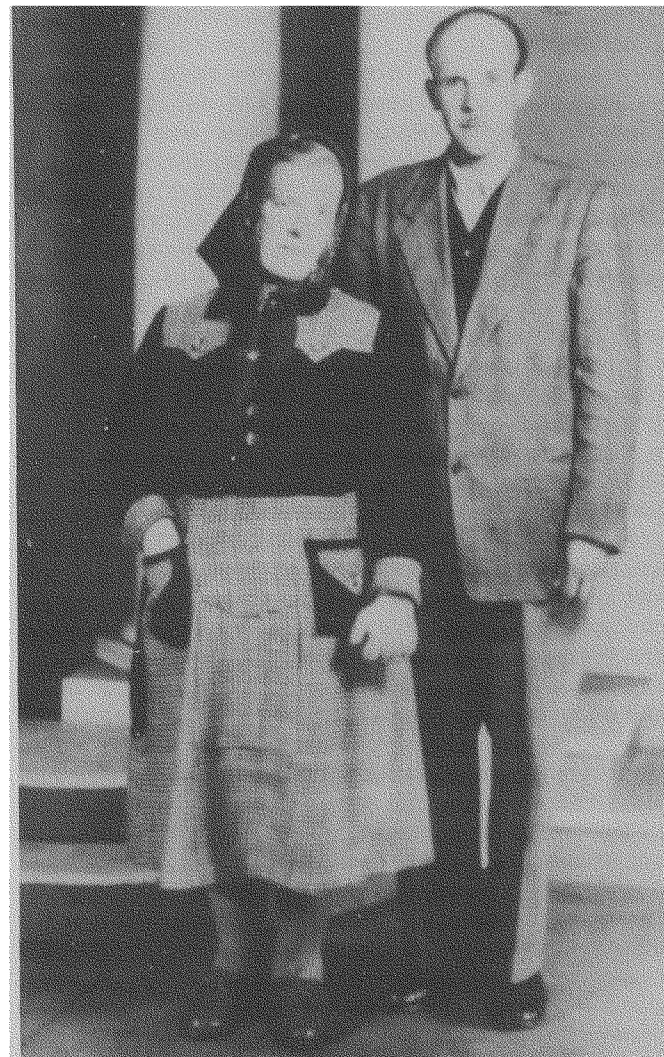
— 1950 року з табору біженців у Німеччині.

— Чи ваші вуйки заможні?

— Так, зокрема вуйко Дмитро, він хоче мене взяти за свого, — це я вже сам видумав, може скоріше пустять?

— Ми знаємо, що ви маєте ускладнення з виїздом, що вам відмовляють.

— Так.

Пані Косінська і автор
(Перемишль, 1960)

- А де батьки ваші?
- Померли на Україні.
- А ви дуже хочете виїхати?
- Хочу. Там уся моя родина.

— Ми вам можемо допомогти, проте ви мусите усвідомити собі одне, вас, простого хлопа, забрали великі провідники (так і сказав: «провідники») до лісу, потім самі втекли і тепер розкошують в Америці, а ви терпіли стільки років у землянці, пошкодили собі здоров'я і за що? — У такому сенсі вони говорили багато, аж домоворилися до конкретного, тобто їхньої «допомоги» мені:

— Ми усунемо всі перешкоди, які стоять на дорозі вашого виїзду, а ви, вже в Америці, будете нас інформувати про ваших командирів і провідників, які там живуть, подасьте нам їхні справжні прізвища, адреси, становища. Це буде легко зробити, в Америці до вас зголошуватиметься наша людина і відбиратиме від вас інформації. Ви нам тільки тут підпишіть співпрацю з нами, і ваш виїзд гарантований.

Мене, як то кажуть, «заткало». Моє обурення і огида до них мусіла відбитися на моєму обличчі, бо панки сказали, що вони розуміють, що мені треба трохи подумати, то не будуть мені перешкоджати, ось тут папір і олівець, хай я зроблю список усіх командирів і провідників. Пішли і замкнули за собою двері на ключ. Мною теліпало. Негідники! Зарази! Сів і розмашно написав свій життєпис. Вони вернулися за кілька годин і з криком:

— Хто вам казав писати життєпис, ми вже його маємо! Ми з вами як з людиною, хочемо вам допомогти, а ви дурня граєте!

А згодом з іншої бочки: дуже лагідно і делікатно говорять про всі користі, які мені принесе співпраця з ними. А я мовчав, як в рот набрав води. Вже і вечір настав. Тоді кажу їм, що жінка моя напевно хвилюється, я нічого не підпишу, то хай мене відпустять. Ні! Принесли закуску і

горілку, запрошують їсти. Не брав я нічого, тільки пив воду, бо цілком пересохло мені в роті, та курих їхні папіроси. Настала ніч. Убісти полягали на ліжка в другій кімнаті, мене заохочують лягти в першій на каналі. Не хочу. Сперся головою на стіл і так трохи куняв. Через відкриті двері мені добре видно убістів і їхні пістолі, покладені на столики. Чи не навмисне поклали вони зброю так, щоб мене спокусило її взяти? Раннім ранком, побачивши незаписані картки паперу на столі, ще старалися «розтлумачити» мені все від початку. Я почав настирливо просити, щоб мене відпустили додому, щоб я ще міг зловити автобус о 7-й годині. Вони, мабуть, побачили, що з їхньої муки хліба не буде, бо, зобов'язавши мене, що про нашу розмову «не буде знати ні жінка, ні віник у хаті», звеліли забиратися геть. У хаті Мільці я вигадав, що в Перемишлі стрінувся з колишнім чотовим третьої чоти сотні Бурлаки Остапом і пересидів з ним при шклянці пива цілу ніч. Мільця накричала на мене, а я чемно мовчав. Остап, до речі, був загадковою фігурою. Він потрапив полякам в руки 1947 року. Його засудили і видали більшовикам. Потім, мабуть, 1953 року, він вернувся до жінки в Перемишлі. Я його кілька разів зустрічав. Він усе був похмурий, мовчазливий і ніколи не дивився прямо в очі, тільки десь убік.

Тут треба сказати, що таких «дружніх зустрічей», як та, що я її описав, було ще три. Вони до йоти були подібні. Кожного разу убісти призначали зустріч на «невтральному терені»: в якійсь хаті, парку. Кожного разу вони «деклямували» своє, як завчену лекцію, а я вперто мовчав і повторював своє «ні».

Справа мого виїзду до Америки замерзла, проте я не здавався; коли минав термін одного виклику, брат прислав нові папери, і я починав все наново. На початку 1961 року мені відмовили вдруге. Тоді я зайшов якось до міліції й розповів про всі мої «ходіння по муках» Янкові Яновському. Мене мучило питання, чому мені відмовля-

ють. І Янек мені сказав, що на мене є донос поляка Бронка Бача з Іскані, що я буцім то причетний до загадкової смерті його сестри Галі. Він мені порадив, щоб я «стукав у двері» шефа пашпортного бюро в Ряшеві, майора Крисяка, який на час мого звільнення був шефом УБ в Перемишлі і напевно знає мою справу. Яновський добре знав Крисяка, тож описав мені його вдачу і докладно повчив, як я маю поводитися. Просив не зраджувати його, хібащо в крайньому випадку. Він мені тоді також звернув увагу на дуже невинні малі букви, надруковані на моєму пашпорті, які показували, що я політично підозріла особа.

До майора Крисяка дістатися не було легко. На вартівні воевідської команди міліції запитали мене, чого я прийшов, сказали показати пашпорт і заявили, що майор дуже зайнятий. Я сказав, що зачекаю. Сидів я довго, і на мене звернув увагу комендант вартівні. Я йому ще раз розповів про свою справу і дуже просив допомогти мені побачити майора, бо на нього вся моя надія. Комендант, мабуть, був людяний, бо подзвонив до майора, що тут, мовляв, сидить людина, якої ми не можемо позбутися, і попросив від себе, щоб той мене прийняв.

Двоє озброєних вартових взяли мене між себе і повели сходами на третій поверх до його кабінету. Майор Крисяк, середній на зріст блондин, коло п'ятдесятки, зміряв мене гострим поглядом. Я скоренько виклав йому причину моїх відвідин, що викликало хвилю обурення і злости з його боку:

— Яким правом я його турбую, хто мені дав таку мудру пораду звертатися до нього?

Я почав викручуватися, але побачивши, що він може втратити терпець і викинути мене за двері, сказав, що Яновський. Почувши прізвище Янка, він втихомирився, сів за стіл і сказав мені ще раз до пуття розказати все. Потім він дав мені два формуляри, звелів їх заповнити і разом з викликом з Америки занести до коменданта повітової міліції в Перемишлі — пана Курка.

Вийшовши від майора Крисяка, я пригадав собі, що мені оповідали, що в кіоску проти міліції виповняють різні формуляри, а треба знати, що в Польщі це було дуже важливе, щось не так заповнене — завертали назад. Зайшов я туди, заплатив 200 золотих, і донька продавальниці кіоску виписала мені формуляри. Не гаючи часу, наступного дня з'явився я з усіма паперами до коменданта Курка в Перемишлі і відразу покликався на майора Крисяка. Курик потвердив мені про донос Бронка Бача і сказав, що доки я не доведу своєї непричетности до смерті Галі, Америки мені не побачити. Я сказав, що я можу дістати свідчення про свою невинність від сестри і тітки Бронка, які живуть на Україні. Тоді він мені порадив написати до них і просити, щоб вони прислали нотаріальне свідчення. Я так і зробив. За кілька тижнів вони прислали свої свідчення, які спростували наклепи Бача.

Вияснивши справу наклепу на мене, я написав нову заяву і з усіма потрібними прилогами завіз до паспортного бюро в Ряшеві та почав з новою надією чекати на відповідь. Чекати довелося довго — цілих сім місяців. Відповідь прийшла при кінці 1962 року, і знову негативна. Третя відмова з черги.

Написав негайно про це Павлові, і він знову прислав нові папери. Але цього разу, за порадою пана Бонци (його родина кожного літа перебувала у нас в Рибному, і я заприятелював з ним ще з часів свого нелегального життя), пішов зі своєю справою до адвоката. Пан Бонца працював секретарем в Адвокатській спілці в Ряшеві, знав усіх адвокатів і рекомендував мене адвокату Х. Х., який, на його думку, мав репутацію дуже чесної людини та ще добрі зв'язки з урядовими колами у Варшаві.

Адвокат Х. Х. — середнього віку, невеличкий на зріст, дуже «бідненько» зодягнений, прийняв мене відразу. Розпитавши про всі заходи, які я робив у справі виїзду, звелів розповісти ввесь свій життєвий шлях, майже від

колиски. Коли я назвав село Бісковичі на Самбірщині, куди наша родина була переселена 1940 року, адвокат Х. Х. аж підскаочив на кріслі.

— Бісковичі? У кого ви там жили?

— У Сташка Петелі!

— Чоловіче, таж ми сусіди!

Виявилося, що він сам із Самбірщини, не раз бував у Бісковичах і добре знав господаря Петелю, у якого нас поселили. Тут уже коло моєї Фортуни цілком обернулося до мене. Він дав секретарці інструкції, що вона має написати, а мене забрав до іншої кімнати і почав навчати, як і що мені робити, як поводитися і т. д. Він сказав, що з паперами, які його секретарка тим часом приготувала, я мушу особисто поїхати до Міністерства юстиції у Варшаві, яке, перевіrivши, що я ніколи не був під судом, перешле справу до американської амбасаді і Пашпортного воєвідського бюро в Ряшеві. Взагалі в ніякому випадку нічого не висилати поштою, тільки передавати особисто. Він написав мені також записку до свого родича, який працював у Міністерстві юстиції. Я був зворушений його щирістю до мене. А коли на прощання запитав його, скільки йому належить за його труд і поради, він цілком приголомшив мене.

— Нічого ви мені не винні! Я дуже співчуваю вам у всьому, що ви пережили. Моя допомога аж не така велика, бо їздити і стукати в різні двері ви мусите самі. Я вам тільки сказав, у які треба і як стукати. Я вірю, що за місяць-два ви будете в Америці. Щастя вам, Боже!

Чи потребуую пояснювати, що я відчував? Гроші я мав, заплатити міг ними за роботу, за пораду. Адвокат Х. Х. виявив свою людяність, і їй ціни немає.

У Варшаві все пішло гладко, не рахуючи довгих годин вистоювання під урядовими дверима. Я добився до родича доброго адвоката Х. Х. у Міністерстві юстиції. Він перевіriv мої папери і сказав, що в міністерстві моєї справи ніколи не було, дарма що це вже четвертий раз

прошу про дозвіл на виїзд. Виглядало, що всі затримки і відмови мені були роблені воевідською владою. Він запевнив мене, що до двох-трьох тижнів я отримаю паспорт. І дійсно. Ледве вернувся до Рибного, як прийшов виклик з американської амбасади з'явитися з родиною на медичний огляд.

Не пам'ятаю вже докладно дня, але знаю що це було при кінці грудня 1962 року, як я з жінкою і дітьми виїхав до Варшави. Пам'ятаю також, що мороз був дуже сердитий. Для дітей це була перша подорож. А з Рибного треба було їхати саньми до Вари вісім кілометрів, потім автобусом ще 60 до Перемишля, звідки вже було пряме залізничне сполучення до Варшави. Сам медичний огляд тривав усього кілька годин. Заціпили нам також віспу і звеліли привезти за тиждень посвідку від місцевого лікаря, чи віспа прийнялася.

Тут треба сказати, що коли «почала нам усміхатися доля», ми нікому з сусідів та знайомих нічого не говорили. Їдучи з родиною до Варшави, ми пустили вістку, що думаємо переїхати на західні землі Польщі, і їдемо до знайомих подивитися, які там для нас можливості. Ми навіть не признавалися старим Гаврилякам, бо боялися, щоб бабця не виговорилася перед сестрою Мільці, а зокрема перед її чоловіком. Я не сумнівався, що нам «добрі людоньки» можуть підсунути свиню, тим більше, що з усіх боків чув, що я «побачу Америку, як своє вухо».

Після того, як я завіз лікарську посвідку до американської амбасади, справа нашого виїзду покотилася дуже скоро. Не минув і тиждень, як я отримав листа з паспортного бюро в Ряшеві явитися зі знімками, а слідом за тим повідомлення з амбасади, щоб приїхати по візу.

20 січня 1963, не вірячи в своє щастя, я вернувся з Варшави з паперами в кишені. Не встиг в Перемишлі вийти з потягу, до речі, з великою валізкою, яку я там купив, як мені назустріч мої «приятелі-убісти».

— А що, вже готові в дорогу? — і за мною до

автобусової зупинки. Виявилось, що вони були добре поінформовані про мої еміграційні справи. Я не перечив, не перечив також, що маю з ними полагодити «відому справу», і сказав, що готовий з ними зустрінутися тут же на станції, вранці 5 лютого, а тепер хай мене відпустять, бо автобус до Вари якраз вже відходить.

Наступні дні минули в метушні. Складали, пакували. Сусідки дерли пір'я та шили перини. Ми поспішно готувалися до виїзду у «західні землі». Тільки Юзько Фень знав усю правду. Перед ним я не мав ніяких таємниць. Нашу приязнь він скріпив, запросивши мене на хрищеного батька своєї донечки, на велике обурення польських сусідів, що Юзько взяв собі за кума «українського бандита».

Христини відбулися 2 лютого. Коли увечорі вернулися до хати, забіг Куба Седлецький і викликав мене надвір.

— Мільку! Я щойно вернувся з Гути. Там тільки й мови, що про тебе і твій виїзд. Не знаю і знати не хочу, чи ти виїжджаєш і куди. Знаю тільки що Влодко Цимбаліста, Сташко Баран, Міхал Качмарський та інші погрожували, що ти ніякої Америки не побачиш, бо сплять твою хату і вас усіх у ній. Ти знаєш, які вони, будь обережний!

Я відразу пішов до Мілька Любинського, в честності якого не сумнівався, і домовився з ним, що наступного дня у вечорі він завезе нас до автобуса у Варі. Попросив також Юзька Малаховського, щоб поїхав з нами до Перемишля і поміг нам з клунками.

Батькам Мільці ми сказали всю правду, коли вже заладувалися на сани. Під покривалом ночі, а вона взимку приходиться дуже вчасно, на шосту годину ми заїхали до Вари. Останній кілометр ми їхали з автобусом майже на перегони. Ми його світло бачили здалека: він їхав по шосе, а ми навпростець полями.

У Перемишлі ми зупинилися у Михайла Куцаба. Просиділи в нього до вечора наступного дня, не виходячи з хати, бо я боявся напоротися на «приятелів» з УБ.

Михайло купив нам квитки на потяг і за півгодини до відходу, разом з Малаховським, провів нас городами до залізничної лінії. До вагона ми зайшли, що так скажу, з заднього входу, за п'ять хвилин перед від'їздом.

Вранці, 5 лютого, ми приїхали до Варшави і таксівною поїхали прямо на летовище. Наш літак відходив щойно у вечорі, 6 лютого. Ми зупинилися в готелі коло самого летовища. Жінка і діти не виходили, а я таки ходив до міста, щоб дещо купити. Насунув капелюх на очі, підніс ковнір і, як злодій, оглядався на всі боки.

Увечорі, 6 лютого, коли ми вже надали багаж і перейшли митний контроль, нас зустріла нова несподіванка. Треба знати, що погода була страшна. Сніговія замела все кругом, і нам сказали, що літак, який йшов з Москви, не може приземлитися, тому доведеться чекати до наступного дня. Мене огорнула розпука! Ось тобі маєш! Невже ж не втекти мені від «приятелів» з УБ? Тож коли незабаром оголосили, що до Амстердаму відходить малий двомоторовий літак, ми відразу зголосилися як охочі, дарма що нам сказали, що таким літаком не дуже вигідно летіти. Нам однаково, аби тільки скоріше з польської держави.

Серед ночі ми приїхали до Амстердаму, а наступного дня пересіли на інший літак, який після шести років мрій про Новий світ і оббивання порогів польської бюрократії, 7 лютого 1963 року привіз нас до Нью-Йорку. І хоч минуло вже стільки літ, у моїй пам'яті зберігається все пережите, як на плівці фільму. Правда, деякі образи зберіглися яскравіше, інші трохи приблякли. Я багато-багато разів оповідав у колі знайомих та друзів про свої переживання, а вони не раз говорили мені, що я повинен усе записати. Та хто знає, чи я взявся б колись за це діло, коли б не змусив мене до цього і сам не приклав рук мій друг Іван Дмитрик. Так постала ця моя проста і правдива розповідь, якій редакторка дала назву «Дев'ять років у бункрі».